

Évk. '94. V. 4. 4.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

BÚCSÚ LŐRINCZE LAJOSTÓL

Grétsy László nekrológja

Ágoston Mihály: Virrasztunk bizakodva

Fábián Pál búcsúbeszéde

Kovalovszky Miklós: Egy élet summája

*

Az Anyanyelvpolók Szövetségének felhívása közéleti-politikai stílusunk kulturáltságának megőrzésére

Elekfi László: Mindennapi nyelvművelés — és néhány gondolat

Balogh Lajos: A magyar nyelv Kárpátalján

Tóth Péter: Jegyzetek egy tanulmányhoz

H. Varga Gyula: A gyakorisági listák egy hibatípusáról

Zsirai Miklós: Pázmány Péter nyelve

Pásztor Emil: Költőink és a *fel~föl* igekötő

Dóra Zoltán: Diákjaink nyelvhasználata

Szabó Kálmán: A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában

Végh József: A szótagzáró *l* kiesése az Őrségben

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: **LŐRINCZE LAJOS**

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5—9. 266. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

BŰCSŰ LŐRINCZE LAJOSTÓL

<i>Grétsy László</i> nekrológja	1
<i>Ágoston Mihály</i> : Virrasztunk bizakodva	3
<i>Fábián Pál</i> búcsúbeszéde	5
<i>Korolorszky Miklós</i> : Egy élet summája	7

Nyelvművelés

Az Anyanyelvápolók Szövetségének felhívása közéleti-politikai stílusunk kulturáltságának megőrzésére	14
<i>Elekfi László</i> : Mindennapi nyelvművelés — és néhány gondolat	15
<i>Balogh Lajos</i> : A magyar nyelv Kárpátalján	26
<i>Tóth Péter</i> : Jegyzetek egy tanulmányhoz	38
<i>H. Varga Gyula</i> : A gyakorisági listák egy hibatípusáról	43

Íróink nyelve

<i>Zsirai Miklós</i> : Pázmány Péter nyelve	47
<i>Pásztor Emil</i> : Költőink és a <i>fel~föl</i> igekötő	51

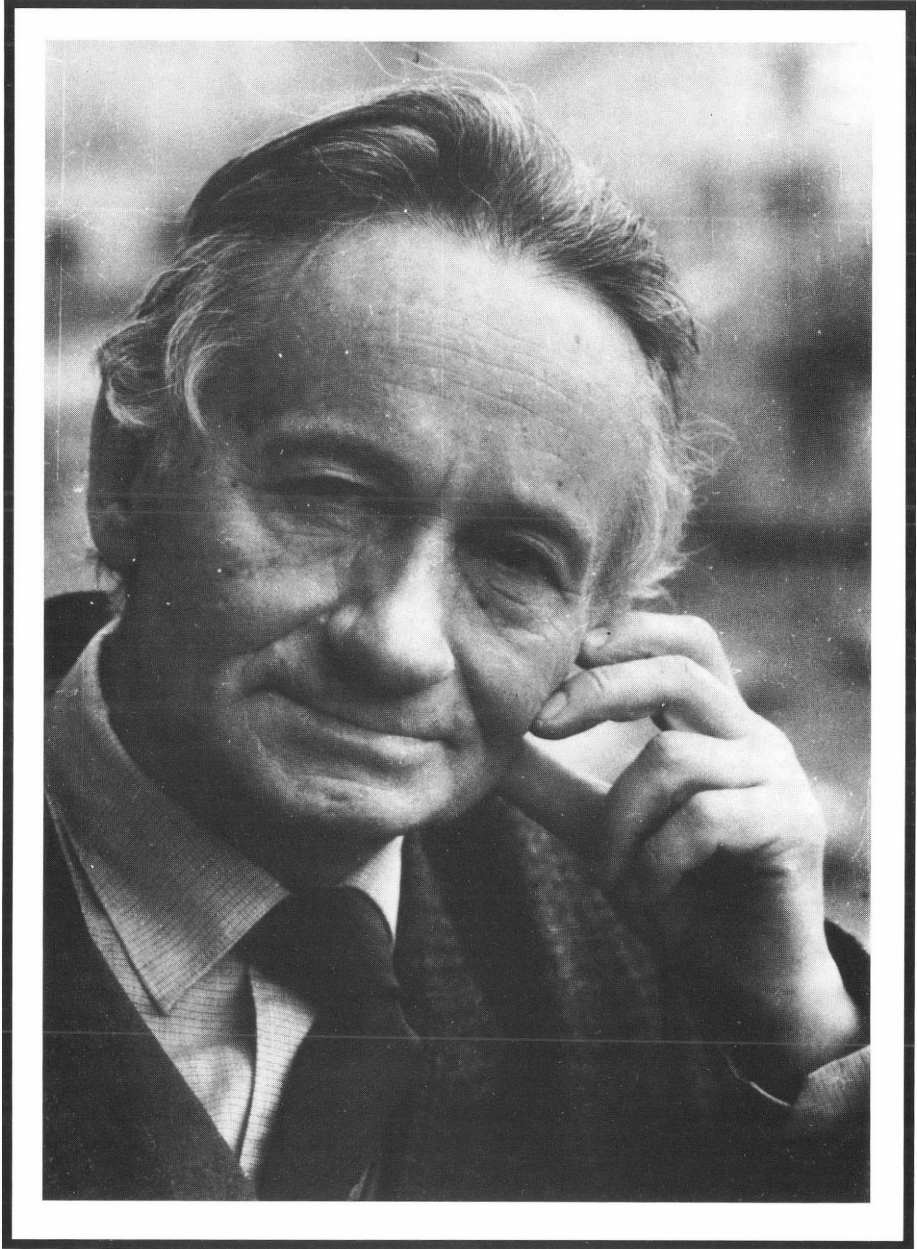
Nyelv és iskola

<i>Dóra Zoltán</i> : Diákjaink nyelvhasználata	54
<i>Szabó Kálmán</i> : A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában	57

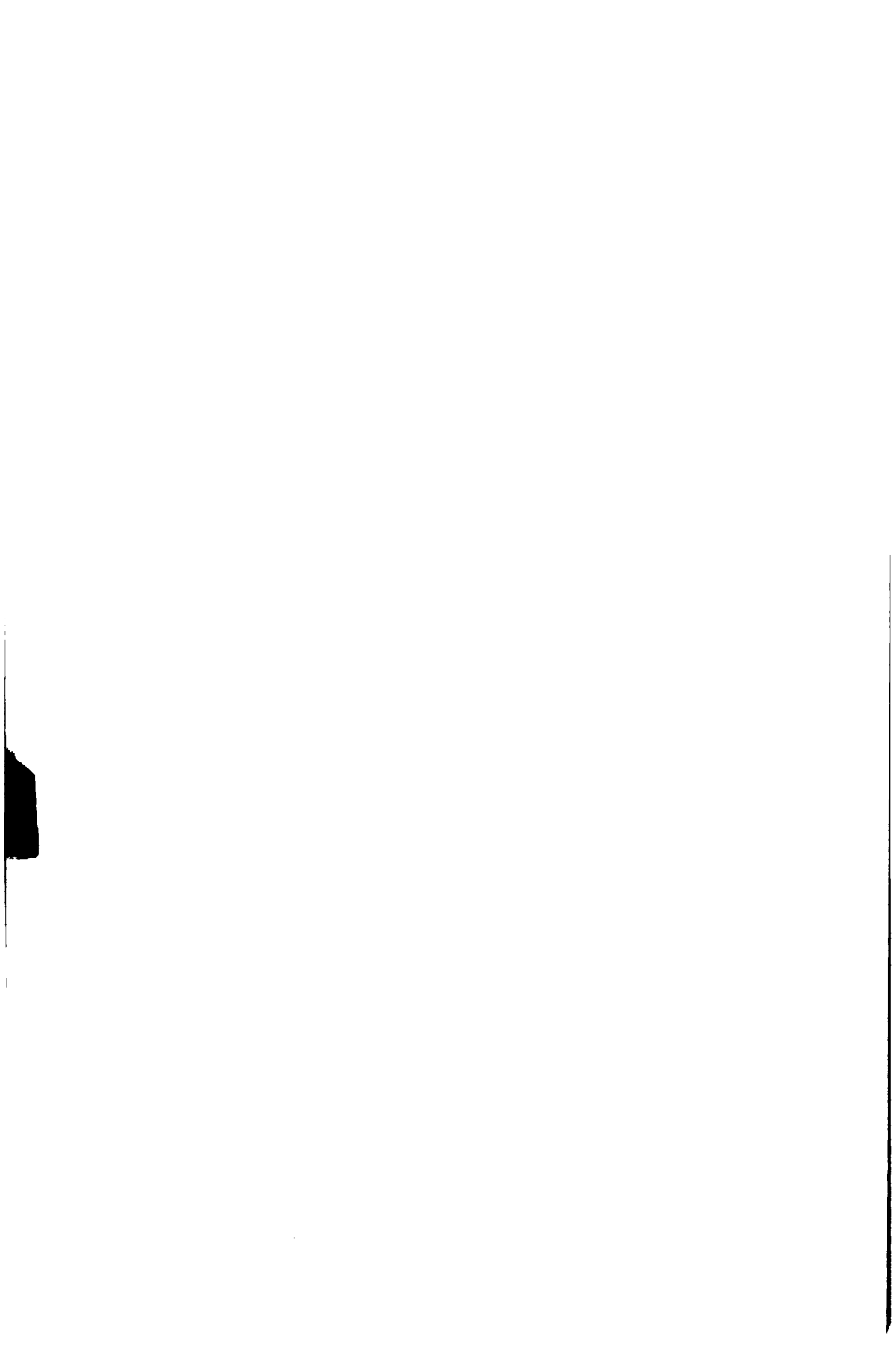
Nyelvjárásaink

<i>Végh József</i> : A szótagzáró <i>l</i> kiesése az Őrségben	65
--	----

F. 1246/95

Kiss Gábor felvétele

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Búcsú Lőrincze Lajostól*

„Tudom, hogy hull a nap, örömök szállanak, kedves fők hullanak, sírdombok mállanak. Egy-egy kéz, drága kéz, mindegyre elereszt, minden nap vereség, mindennap új kereszt.”

Tisztelt gyászoló közönség! Kedves kollégák, barátaim! Szeretett elhunytunk családtagjai, hozzátartozói, tisztelői! Nem véletlen, hogy éppen egy másik Lajosnak, Áprily Lajosnak a szavait idéztem annak a mély gyásznak, annak a fájdalomnak érzékeltetésére, amely torkunkat szorongatja, amely mindnyájunkat áthat, akik itt vagyunk: egyszerű, de anyanyelvét szerető falusi asszonyt éppúgy, mint tudós akademikust; mindenkít, aki ma megjelent itt a mi felejthetetlen Lajosunknak, Lőrincze Lajosnak temetésén. Áprilyt idéztem, mert jeles költőink közül Áprily állt hozzá legközelebb. Számtalanszor citálta sorait, többször írt is vele való találkozásairól; rábeszélte, hogy a versírásról adjon cikket a Nyelvőr számára; s ott volt mellette a már súlyosan beteg költő utolsó napjaiban is. Csaknem két évtizeddel később így ír erről: „Utolsó találkozásunk: Visegrád, szanatórium, 1967 júliusának utolsó vagy augusztusának első napján. Már nem látott, csak a kezemet fogta.

– Most hallgattalak. . . .

– Itt leszek én is, Lajos bácsi, két hétre kaptam beutalást. Meglátogassam még?

— Ne, ne gyere be. Ne láss nyomorúságomban. . . .”

S e találkozás után néhány napra, augusztus 6-án el is ment, örökre.

Nos, negyedszázaddal később én voltam ott ugyanúgy őmellette, mint annak idején ő Áprily betegágya mellett. Minden héten meglátogattam, majdnem mindig vasárnap. Október 10-én, halála előtt egy nappal is bent voltam nála. Beszélgettünk, úgy, ahogy az utóbbi hónapokban szoktunk. Elmondtam neki mindazt, ami az elmúlt héten a nyelvészet háza táján s a nyelv művelés terén történt. Feszülten figyelt; minden érdekelte. A szemével mindig intett is, jelezvén, hogy még, még! Ám ő maga az utóbbi időben már nemigen szólalt meg, azon az utolsó előtti napon pedig egyetlen szó sem hagyta el ajkát. Számomra körülbelül ezt fejezte ki ez a beszédes hallgatás:

* Elhangzott Budapesten, a Farkasréti temetőben 1993. november 4-én.

„Én már szoltam és tettem eleget életemben. Becsülettel és legjobb tudásom szerint képviseltem anyanyelvünk ügyét. Tettem mindazt, amit tennem lehetett. De már elfáradtam. Most rajtatok a sor. Ezentúl már nélkülem kell folytatnotok azt az anyanyelvápoló, -védő és -mentő munkát, amelyet az utóbbi években már amúgy is együtt végeztünk.”

Másnap elment. Csendben elaludt, örökre. Olyan csendben, hogy még Erzsébet asszony, áldozatos lelkű felesége is, aki minden szabad vagy szabaddá tehető percét vele, mellette töltötte a kórházban, csak azt vette észre, hogy férje az előbb még nyugodtan aludt, s most már nem lélegzik. Észrevétlenül halt meg, de nagyon is észrevehető, maradandó életművet hagyva maga után. Távozásával nem csupán egy nagy hatású nyelvész élete, hanem egy korszak zárult le. Ahogy a századforduló évtizedeiben Simonyi Zsigmond, majd az utána következő időben Nagy J. Béla volt az, aki irányt szabott a nyelvművelésnek, úgy a második világháború kataklizmája után évtizedeken át Lőrincze volt a magyar nyelvművelés zászlóvivője. Azzal, hogy nyelvművelőnek nevezem, korántsem akarom kisebbiteni, lebecsülni tudományos életművét. Eszem ágában sincs, de ha akarnám, sem tehetném, mivel a nyelvészetnek több területén is — az onomasztikában, a nyelvjárás-kutatásban stb. — vitathatatlanul ott van a helye a legjobbak között. A tudományos posztok és tisztségek, amelyeket betöltött — pl. már fiatalon a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyetteseként, azután az Akadémia Anyanyelvi Bizottságának, továbbá a Nyelvtudományi Társaság magyar nyelvi szakosztályának elnökeként, a Nyelvőr felelős szerkesztőjeként, az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottsága elnökeként, és szándékosan nem szólok tömérdek társadalmi funkciójáról, noha majd mindegyiknek volt tudományos része, vetülete is —; a tudományos díjak és kitüntetések, amelyeket kapott — Állami Díj, Apáczai Csere János-díj, Révai Miklós Emlékérem, Nemzetközi Társadalomtudományi Díj, Pais Dezső-díj —, ugyancsak mind-mind arról tanúskodnak, hogy Lőrincze Lajos a nyelvtudomány jeles és megbecsült alkotó egyénisége; olyan tudós, aki nem is keveset tett le a tudomány asztalára. Am ő mégis elsősorban nyelvművelő volt: anyanyelvünk csinosítója és hivatott őre, egész népünk tanítómestere, aki nem szigorral, nádpálcával, hanem szép szóval oktat, s aki — mint ezt többször is mondta nekem, talán meg is írta valahol — nem könyveire, cikkeire, tudományos konferenciákon való szerepléseire volt a legbüszkébb, hanem az Édes anyanyelvünk című rádióműsorra, amelyben több mint négy évtizeden át buzdított nyelvünk szeretetére, tanított árnyalt, igényes használatára fiatalot és öreget. Elsősorban ez a műsor, a nyelvi ötpercesek remekművű sorozata volt az, amelynek révén az egész ország megismerte s megszerette, olyannyira, hogy népszerűsége még a legutóbbi években, súlyos betegsége idején sem halványult el. Lőrincze Lajos még életerői fogytán, a kórházi ágy foglyaként is tudott új híveket szerezni anyanyelvünknek.

Most azonban itt a búcsú ideje, s nekünk, magyar nyelvművelőknek immár nélküle kell folytatnunk azt a munkát, amelyet az elmúlt évtizedekben Deme Lászlótól Fábrián Pálon, Kovalovszky Miklóson és Szende Aladá-

ron át Tompa József jó néhányan, ha nem is sokan végeztek ugyan, de amelyet elsősorban az ő neve és tevékenysége fémjelzett. Nélküle kell folytatnunk, de úgy, mintha továbbra is itt lenne köztünk, velünk. Nyolc esztendővel ezelőtt, az Anyanyelvi Bizottság november 22-i ülésén mint a bizottság társelnöke én köszöntöttem őt, az elnököt 70. születésnapja alkalmából. Fiatalos, életerős volt, ruganyos járású. Nehéz volt elhinni róla, hogy két nap múlva 70 éves lesz. Szavaimat így zártam: „A hetvenedik évforduló küszöbén még egyszer szeretettel köszöntöm az immár éppen negyedszázada bizottságunk élén álló Lőrincze Lajost, s mindnyájunk nevében jó egészséget, töretlen alkotókedvet kívánok neki, egyelőre a következő negyedszázadra!” Sajnos, ezt a szívből jövő jókívánságot már nem hallgatták meg az égiek. Így hát most szomorú szívvel s elszoruló torokkal búcsúzom tőled, kedves Lajos bátyám, akitől igen sokat tanultam, s akit egész életemben tiszteltem és tisztelni fogok. Búcsúzom a Magyar Tudományos Akadémia és Nyelvtudományi Intézete nevében. Búcsúzom a szakma, az egész nyelvész-társadalom nevében. Búcsúzom az Anyanyelvápolók Szövetsége nevében. Búcsúzom a család, a hozzátartozók, a barátok, az ismerősök nevében. Búcsúzom a határainkon innen vagy túl élő, de anyanyelvünket, anyanyelvűket határtalanul szerető s szívükben számodra már csupán ezért is megkülönböztetett helyet fenntartó magyarok ezreinek, tízezreinek, százezreinek nevében. Mindnyájan búcsúzunk tőled. Búcsúzunk kihűlt testedtől, amely már a koporsóban pihen, s amely lassan ismét eggyé válik az anyafölddel, amelyből vétetett. Lelkedtől azonban nem búcsúzunk, azt magunkkal visszük innen, s őrizzük magunkban. Isten veled!

Grétsy László

Virrasztunk bizakodva

Hétfőn, október tizenegyedikén meghalt Lőrincze Lajos. A szentgáli születésű nyelvész fejedelem emberségében, szerénységében óriás volt — emléke a szívünkben bizonyára az is marad.

Lőrincze neve a magyar nemzet tudatában fogalommá vált. Kegyeletünk és hálánk akkor lesz méltó, ha az ő elveit követve anyanyelvünkben, magyar észjárásunkban és magyarságunkban is mindenekelőtt emberek maradunk, és tisztelői a mások anyanyelvének.

Mesterünk és barátunk volt; példamutatóan gyarapította szellemi életünket. Sajnáljuk, hogy elment; és sajnáljuk, hogy ezért a távozásért igen meg kellett szenvednie.

A magyar nemzet szomorúan búcsúzik halottjától, aki következetesen megértő volt a beszédjében is, lépéseiben is meg-megbotló ember iránt. A hibázás iránt, nem pedig a hibák iránt. Lőrincze Lajos ebben a „stratégiá”-ban mester és hadvezér volt: új elveken elindított tevékenységében szinte csak a példamutatással buzdított és irányított egy hadseregnyi új nyelvűvelő nemzedéket.

A virrasztóknak talán nem is könnyet kellene hullatniuk, hanem mezőnyi vadvirágként szentgáli népdalokat énekelni, nyírségi mesét mondani halk citeraszó mellett, és koporsójára szórni óriás csokorban kárpátaljai, délvidéki szólásokot, csallóközi és csángó kisgyerekek beceneveit. Buenos Aires-i, clevelandi, torontói és új-zélandi öreg magyarok sárgult leveleit, zsoltárkönyveit, hogy a legszebb magyar szavak kísérik el utolsó „tengerentúli” útjára anyanyelvünkbe tárolt, sok évszázados emberi melegséggel.

Hogy ki volt nekünk Lőrincze Lajos, nem könnyű megfogalmazni. (Emlékszem: vagy huszonöt évvel ezelőtt csöndesen szabadkozott, hogy ő nem nyelvtudós, hanem csak nyelvművelő. . .) Nyelvész volt, szép értelemben, de annál jóval több is. Nemzetünk filozófusa és papja, pedagógus és publicista — olyan szerényen, hogy a szerénykedést mindig sikerrel kerülte el; olyan bölcsen és következetesen, hogy az újat eredetieskedés nélkül, a fontosat nagy szavak nélkül, a szépet szóvirágok nélkül mondta el. Sokféle és rengeteget szerepelt szerte a Kárpát-medencében és a világban, de — emlékezhetünk rá nagyon sokan — mindig szereplés nélkül, természetesen, mintha csak „egyvalaki” lenne a vendégek vagy a vendéglátók közül.

A Nyelv és életben így idézi Nagy J. Bélát: „Senkinek sincs hozzá joga, még kevésbé hatalma, hogy a maga egyéni felfogását vagy ízlését rákényszerítse az egész közösségre.”

Lőrincze legelső helyen hívja föl a figyelmet az iskola és a tömegtájékoztatás anyanyelvi jelentőségére és felelősségére: „Felületi kezelése volna a bajoknak, ha egyes szavak, kifejezések helyes vagy helytelen voltán vitatkozva megfélemedeznénk arról, hogy a hibákat a gyökerüknél megvizsgálva a nyelvi kultúra forrásait, az iskolát, az újságokat, a könyveket, a rádiót, a közélet nyelvét ellenőrizzük és megtisztítsuk.”

Ki mit tehet a nyelvművelésben? „Feladatunk a nyelvi kultúra emelése, a nyelvi kifejező eszközök pontos ismeretének elsajátítása, a nyelvi igényesség minél nagyobbra való növelése. Ezt nevezem pozitív nyelvművelésnek. Ennek csak egyik része az, amelyet a nyelvészek elvégezhetnek. . . de legalább ugyanakkora vagy még nagyobb a magyar írók feladata. Az ő feladatuk nem a nyelvtudományi vizsgálódás, a nyelv törvényeinek boncolása. Az írók legnagyobb feladata a nagy tömegek nyelvi igényességre, ízlésre való nevelése, elsősorban a saját példájukkal.”

„A laikusok, a magyarkodó túlbuzgók nemcsak mondva csinált szabályokkal ejtették zavarba a közönséget, hanem a szó szoros értelmében meg is félemlítették.”

Lőrincze Lajos példamutató élete és munkássága nemcsak arra kötelez el bennünket, hogy emlékét szeretettel megőrizzük, hanem mindenekelőtt arra, hogy az általa fölismert, megfogalmazott és alkalmazott nyelvművelő elveket továbbra is megtartsuk anyanyelvünk ügyének gondozásában, mégpedig mindenütt, ahol magyarul beszélnek.

Hogyha visszatekintünk az elmúlt negyven évre, mely eltelt a Nyelv és élet megjelenése óta, világosan láthatjuk: a nyelvész nem statikus elveket fektetett le. Ezek az irányelvek életképesnek bizonyultak: az emberközpon-

túság lényegét megtartva, a sokrétű és sokoldalú nyelvművelő és irányító tevékenységben tovább fejlődtek, mélyültek, és az új körülmények között igazodtak az új követelményekhez és új lehetőségekhez.

A magyarországi nyelvművelés lombosodott, tartalomban is, módszereiben is gazdagodott, és érettebbé lett a történelmi változásokkal együtt lépve.

A hatékony nyelvművelés, ahol s amennyire ezt a politikai fejlemények lehetővé tették, közelebb jutott az élő nyelv egészéhez, mely „nemzetben él”, azaz emberi együttélésben, közösségekben. Anyanyelvünk éltető erejét ugyanis az egyetemes nyelvközösség nemzeti kohéziójának hajszálgökörei továbbítják.

Ez az anyanyelvi átfogó vérkeringés (mialatt a peremrészekben az intézményes anyanyelvmegtartás lehetőségei ijesztő iramban sorvadnak, s a nyelvhelyességi „foltozás” hatékonysága is csökken), az ún. pozitív nyelvművelés szinte csak a horizontális anyanyelvi kapcsolatokban biztosítható.

Az ember anyanyelvi készségének fejlesztéséhez, azaz általános műveltségünk és szakképesítésünk anyanyelvűsítéséhez most békére lenne szükségünk, sőt a közösségünkön belüli és kívüli másságot nemcsak tudomásul vevő, hanem azt tiszteletben is tartó, Lőrincze Lajos-i szerénységre, megértésre, kölcsönös bizalomra — különösen a többnyelvű területeken. Bizakodunk, hogy a század- és ezredvég magyarsága nem válik hűtlenné Lőrincze Lajos emlékéhez és elveihez.

Ágoston Mihály
(Újvidék)

Búcsú az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának elnökétől

Tisztelt Bizottság!*

A rádió és a televízió esti híradásai október 11-én tudatták: Lőrincze Lajos azon a napon, délután csendesen átálmodta magát egy másik világba. Elhunytát meggyászoltuk, sokat szenvedett testét november 4-én kísértük nyugvóhelyére a Farkasréti temetőben. Munkásságának értékelése a tudománytörténetnek lesz majd a feladata, én most itt pályájának csak néhány mozzanatára emlékezhetek és emlékeztethetek.

Amikor az 1950-es években a nyelvművelést újrakezdtük, nem kis bizalmatlanság fogadta igyekezteinket: még erősen kísértett az akkor még közeli múlt emléke. Nem utolsósorban Lőrincze Lajosnak volt köszönhető, hogy ez a légkör fölengedett, mert a társadalom megérezte, hogy a nyelvi hibákat, botlásokat javítgató tudóst az anyanyelv mélyen átélt szeretete indítja szólásra, hogy közülnék való, hogy a javukat akarja, amikor szebb, jobb, kifejezőbb szavakat, fordulatokat ajánl az elkoptatott elemek, a körülményeskedő kifejezések, a sántikáló mondatok helyett.

* Elhangzott 1993. november 22-én, a Magyar Nyelvi Bizottság ülésén.

Lőrincze Lajos hitte és vallotta, hogy a nyelvművelés nem magáért a nyelvért van, hanem az emberért, az emberi gondolatcsere tökéletesítéséért. A jó példák sokaságával buzdító, nem pedig a sok hiba felvonultatásával elkésérítő módszerével egyrészt megnyugtatta, másrészt magával ragadta közönségünket, egyre több híve lett a nyelvápolás tőle képviselt módjának; ahogyan ő nevezte: az emberközpontú nyelvművelésnek. Óriási szerencséje korunk nyelvművelésének, hogy a magyar nyelv ügyét Lőrincze Lajos képviselte közönségünk szemében, s lett — leginkább nevezetes rádióműsora, az Édes anyanyelvünk révén — egy egész népnek nagy hatású nevelője. Nem tartom véletlennek, hogy leginkább „tanár úr”-nak szólították, említették.

A világosan szólni tudás művészete úgy adatott meg neki, hogy mindenki érezhette: könnyednek tűnő mondatai mögött hitelt érdemlő, mély tudás, rengeteg önálló kutatás van; s mi, akik ismertük munkamódszerét, tudjuk, hogy sok-sok órát, sokszor heteket, hónapokat fordított arra, hogy egy-egy állítását igazolni tudja, hogy szépirodalmi idézetekkel és a nyelvjárások szavaival, nyelvtörténeti adatokkal és élőnyelvi kiszólásokkal bizonyítsa: úgy illik ismerni anyanyelvünket, hogy nemcsak a szépnek és a szabályosnak, hanem még a rúttnak és a szabálytalannak is megvan a helye és ideje az emberi gondolatcsere végtelen változatosságában. Ezért nem fogadom el azokat a véleményeket, amelyek szerint Lőrincze tanár úr túlságosan „megértő”, „engedékeny”, „liberális” volt nyelvművelésünk vitatott kérdéseiben. Szerintem a tőle képviselt, stilisztikai ihletésű irányzat követése és megvalósítása sokkal nehezebb, mint tilalomfák állíthatása. Elveit természetesen nemcsak gyakorlatából ismerjük: többször kifejtette őket tételesen is (leginkább talán a *Nyelvművelő kézikönyv* elvi cikkeiben és *Emberközpontú nyelvművelés* című könyvében). Elméleti munkássága fontos dokumentuma lesz korunk nyelvművelői közgondolkodásának.

És elő kellene most számlálnom gyakorlati cselekedeteit, amelyekkel a magyar nyelvművelés ügyét szolgálta. Előbb titkára, aztán társelnöke, majd elnöke volt az anyanyelvi ügyek gondozására hivatott akadémiai bizottságnak, részt vett helyesírásunk szabályozásának munkájában, sikerre vitte az anyanyelvi ismeretterjesztést, negyven évig felelős szerkesztője volt a nyelvművelés központi folyóiratának, a *Magyar Nyelvőrnek*, sikerrel küzdött a népszerű nyelvművelő folyóiratért, az *Édes Anyanyelvünkért*, s elnöke volt szerkesztőbizottságának. Fáradhatatlanul dolgozott az Anyanyelvi Konferencia jó-ügyének sikeréért; és sorolhatnám még tovább is... Mindegyikről hosszan lehetne -- és majd kell -- szólni.

Mindezekért — már régóta vélem így — Lőrincze Lajost bizonyára olyan korszakmeghatározó személyiségnek fogja látni az utókor; amilyenek mi most a nyelvújítás vezéralakját, Kazinczy Ferencet vagy a századvégi nyelvművelés irányítóit, Szarvas Gábort és Simonyi Zsigmondot tekintjük.

Kedves Barátaim! Kérem, fejezzük ki elhunyt elnökünk iránti tiszteletünket egyperces néma felállással.

Fábián Pál

Egy élet summája

Lőrincze Lajos utolsó könyve a küldetés genezisééről és szolgálatáról.*

Mintha sürgető késztetést érzett volna, a nyolcvanas évek végén, egyre jobban kezdte foglalkoztatni Lőrinczét a visszapillantó összegezés gondolata. A szándék tervvé is bontakozott, de szünetlen, torlódó tevékenysége közepette, nyugalom és idő híján csak arra adódott lehetősége, hogy mintegy előkészületül, összegyűjtse olyan régebbi írásait, megnyilatkozásait, melyek földézik életútját, szellemi fejlődését, s összegezik pályafutásának, tevékenységének eredményeit és tapasztalatait. Lelkes becsvággal válogatta össze a könyv anyagát, mérlegelve és megvitatva az egyes részletek kiválasztását, csoportosítását.

A váratlanul egymásra zúduló történelmi lavinák azonban elsodorták a kiadás lehetőségét, úgyhogy amikor 1991 nyarán Lőrincze kórházba került, dédelgetett terve reménytelennek látszott; aztán el is fedték súlyosbító betegségének megpróbáltatásai s mellette a beidegzett munkakötelesség és feladatvállalás napi elszánt erőpróbái.

A kézirat szerencsére nem süllyedt el a változások zűrzavarában, s az idők csillapultával jótét kezek és a megértő-méltányoló tisztelet megteremtették a módját, hogy a kötet végül is napvilágot lásson. S megható, fájdalommas vigaszú elégtétel a sorstól, hogy Lőrincze Lajos még kezébe vehette nem búcsúzóul szánt, de, sajnos, annak bizonyult könyvét, melynek sikere, a feléje áradó szeretetet és aggódó érdeklődés fényt derített végső heteinek sűrűsödő homályába.

A sajtó alá rendezésben a szerző nem tudott részt venni, s a kötet szerkesztői nyilván módosítottak a könyv eredeti elgondolásán, anyagán és szerkezetén (vö. 64. o.). Az így keletkezett hézagok, ismétlődések és átfedések, a felépítés némi ötletszerűsége ellenére hűséges és hiteles önarckép bontakozik ki a fejezetek egymásutánjából. Lőrincze saját szavaival idéződik föl életútjának állomásai és pályaszakaszai, szellemi érdeklődése, vonzalmi és kapcsolatai, fáradhatatlan tevékenységének egymásba kapcsolódó területei, tudományos munkájának elvei és tapasztalatai s mindennek foglalatoként: derűs, vonzó emberi egyéniségének vonásai, sugárzó eszmevilága.

Az első fejezet — Ady versét idéző címevel: Hazamegyek a falumba — a gyökereket tárja föl. Azt hiszem, az ország minden sarkában ismerik a Veszprém megyei Szentgál nevét; az Édes anyanyelvünk rádiós ötperceiben Lőrincze számtalanszor utalt szülőfalujára, nyelvi példát vagy gyermekkori emléket idézve. Most egységes, beható képet kapunk arról a világról, amelyben tizenkét éves koráig nevelkedett, múlhatatlan benyomásokkal és értékekkel gazdagodva.

Megható őszinteséggel, természetes nyíltsággal szól családi környezetéről, szűkös viszonyaikról, ahogyan a hagyományait büszkén őrző „nemesi”

* Megnől az ember szíve. Barátok—Emlékek—Találkozások. Veszprém, 1993. 250 o., kézirat hasonmásokkal + képekkel.

község társadalmi rétegződésének alján, zsellérsorsban éltek. A gyermek, aki ebbe beleszületik, gyakorlatias életrevalósággal alkalmazkodik hozzá, s miközben megismeri a környező világot, megtanulja, hogy a létfenntartás ösztön-parancsára hasznát vegye a legcsekélyebb értéknek, a vadon természet százféle adományának, minden kínálgató előnylehetőségnek. De – az ő esetét tekintve — még fontosabb az a gyermeki fogékonyság, mohó ismeretvágy, amellyel a lélek felépíti és folytonosan gazdagítja önmagát, megismervén mikrovilágának részletgazdagságát és mélységeit.

Az olvasó természetesen elsősorban arra kíváncsi, milyen jelekben mutatkoznak meg egy eléggé csüggesztő társadalmi és műveltségi viszonyok közt élő szegény falusi fiúban azok a vonások, képességek, amelyek kijelölik és meghatározzák magasba ívelő életútját. Közelebbről: hogyan bontakozik ki benne a nyelv iránti érdeklődés, az a „problémaérzékenység”, amely a jövőbeli neves nyelvész jellegzetes tulajdonsága, tartozéka.

A szerző — érezvén az olvasó ilyen igényét — hallgat a ki nem mondva is elhangzó kérdésre, s készséggel elébe megy az óhajnak: bámulatos frissen megőrzött és áradó gazdagsággal feltáruuló eleven emlékei idézésekor mindig megállapodik azoknál a részleteknél, mozzanatoknál, amelyek utalnak nyelvi fejlődésében való szerepükre. Ilyenkor, terjedelmi hangsúlyozással, részletező ismétléssel ad figyelemfelhívó nyomatékokat közlésüknek.

Igen tanulságos annak a folyamatnak nyomon kísérése, ahogy az eszmélkedő, mohó érdeklődésű, mindent éles érzékenységgel megragadó és befogadó fiúgyerek nyelvismeretének világa egyre táguló és gazdagodó körökben felépül. Kezdetből fogva a gyökeres magyar népnyelv veszi körül, ennek is az erősen nyílt *e*-t és a zárt *ĕ*-t jellegzetességként használó „vászprémi” nyelvjárása. E beidegzett beszédsajátság megőrzése fontos előny, szinte sorsdöntő tényező lesz majd Lőrincze életpályája alakulásában. Az otthoni környezet szűk és szegényes nyelvi világát kitérítette a falusi gyerek napi tapasztalásainak és gyakorlati életismeretének élményi hatása, a hasonló korú és helyzetű pajtásokkal való együttlét, az idősebbek megfigyelése, példája és a „szomszédolás” társadalmisító iskolája.

Eleven érdeklődésű, az emberekhez vonzó, közösségkedvelő fiú lévén a kis Lőrincze, igen szerette a falu hagyományos életének társas alkalmait. Ott ismerte és tanulta meg a viselkedés, érintkezés szinte szertartásos formáit, kötelező szokásait, használatos nyelvi fordulatait, a népi „illemszabályokat”; és mindez sok nyelvi tanulsággal is járt. Szomjas kíváncsisággal hallgatta, figyelte a „nagyok” bölcselkedését, történeteit, tréfáit és — meséit, mert akkor, a század elején ezek is hozzátartoztak még a falusi élethez. A felnőtt Lőrincze egyéniségének oly vonzó tulajdonságát, a természetes és kedélyes beszédmodort, a közös hangot mindjárt megtaláló közvetlenséget, a fordulatos szófűzés és a humor iránti érzéket bizonyára a gyermekkori „szomszédolások” élményei alapozták meg.

Az iskoláról pedig, amellyel annyit ijesztgették, kiderült, hogy vonzó és izgalmas világ az ő számára: új ismeretek, könyvek csodaországa, ahol szinte egy „másik” nyelvet is meg kellett tanulnia. Sarkalló tudásvágy és az

olvasás szenvedélye gyökerezett meg benne. Minden hallott új szót, mondatot rögtön magába szívott, megjegyzett; ami betűt, írást úton-útfélen látott, mind elolvasta, megtanulta, sokszor játékosan megfordítva is. (Mindig csodáltam emlékezetét, amely évtizedek múltán is pontosan fölidézte a Szentgálon hallott-olvasott-tanult szövegeket, történeteket, mondókákat. Bámulatos versismerete is erre a szenvedélyes vonzalmára és memóriaképességére épült. És szinte irigyeltem, mert hogy rossz alvó, s kényszerű ébrenléteit olvasással tölti ki; innen ered irodalmi érdeklődését tükröző, naprakész tájékozottsága.)

A szentgáli elemi, ahová Lőrincze járt, református egyházi iskola volt, s ez sajátos többletet, szint adott tanulóéveinek. Az iskola és a templom szoros kapcsolata folytán a kálvinista szellemiségű nyelvi közeg vette körül a növendékeket. A Károli-biblia, a zsoltárok és dicséretes a magyar nyelvnek újabb, szokatlan rétegével ismertették meg őket, talányos, sajátos, ismeretlen szókkal, furcsa kifejezésekkel, archaizmusokkal, amelyek azonban a folytonos ismétlődés során megszokottá, csaknem természetessé váltak előttük, bár néha mulatságos félremagyarázásokot szültek, amint Lőrincze emlékezése mutatja. A beszéd hangjainak és az írás betűinek rejtélyes kettőssége, az emberi művelődés ősi vívmányának kérdése is sokáig tűnődésre készítette őt.

Zavaró és izgató élmény volt számára az idegen nyelvvel való találkozás: a szomszédos, német lakosságú falvak mássága, az odavalósi gyerekekkel esett csúfolódó-kötekedő alkalmi érintkezés ízelítőt adott neki már ekkor az „összehasonlító fonetiká”-ból. (Természetesnek látszik tehát, hogy egyetemre kerülve, a magyar–német szakot választja.)

Igazi szentágító hatással akkor nyílt meg előtte a fejlődés lehetősége, amikor a tehetségeket felkaroló pápai református kollégium díjmentes diákjává fogadta a szegény szentgáli fiút. Nemesak sorsforduló volt ez számára, hanem szorongással fogadott életformaváltás is: a falusi világból, paraszti környezetből városba kerülni, új viselkedéskultúrát, szokásokat, más beszédmódot — kiejtést és szókinccset — tanulni. Ismeret- és tudatvilágának hirtelen tágulását azonban a kollégium nyitott, józan nevelési rendje, a tanárok tapasztalata és tapintatos, megértő irányítása harmonikus, természetes folyamat medrébe terelte. Ezzel párhuzamosan végbement egy másfajta, gazdagító és kiegyenlítő változás is: a kollégiumnak széles körből származó, más-más vidékről egybekerülő diákjai a tájnyelvek sajátos színeivel tarkították közösségük nyelvi spektrumát.

Terjedelmes szakaszt szentel Lőrincze könyve a pápai diákéveknek, bizonyosságul, hogy milyen jelentős ez az időszak fejlődésében és további pályairányulásban. Nyomatékosan mutatja ezt a kötet egyik tanulságos írása is: A kollégium és a magyar nyelv. Kiviláglik az emlékek fölidezéséből, hogy az iskola szellemének, hagyományainak, egy-egy pedagógus-szenvedélytől sugárzó, távlatokat megsejtető tanárnak döntő szerepe van a fogékonny ifjú lélek formálódásában, képességeinek és becsvágyának kibontakozásában. Ennek bizonyosságát őrzik — Lőrincze Lajost illetően is — az évszázados múltú Képzőtársaság jegyzőkönyvei és a Pápai Kollégiumi Lapok.

Így alakul ki szellemi érdeklődésének egészséges nyitottsága hagyomány és modernség felé, könnyed, természetes íráskészsége, írói hajlama és becsvágya s — irodalmi vonzalmainak és ideáljainak sugallatára — nyelvi ízlése és eszménye, melyet Arany János neve jelent; az ő példája hatja majd át az anyanyelvi művelődés ügyének szolgálatában vezérkedő Lőrincze Lajos egész tevékenységét.

A fölnevelő alma mater segíti-igazítja Lőrincze továbbvivő útját az Eötvös József Kollégiumba, mely az egyetem mellett döntő jelentőségű tudásának, fejlődésének, érdeklődésének irányításában s végül élethivatásának megtalálásában. Ebben pedig a Kollégium egykori jelese, a nagy tekintélyű Kodály Zoltán játszott szerepet.

Akkor figyelt föl Lőrinczére, amikor 1939 tavaszán ő lett az első — egyetemi — jó magyar kiejtési verseny győztese. Kodály előző évi „riadója” indította el a kiejtés romlása elleni mozgalmat, mely azóta országos ösztönző erő (l. Kazinczy-versenyek). Be akarta vonni a témával kapcsolatos elméleti munkájába Lőrinczét is, aki azonban már Szentgál helyneveinek kutatásával foglalkozott, s a névtan felé tájékozódott. Földrajzi neveink élete c. tanulmánya (1947) annak az országos programnak előkészítője, amely nagy, de sajnos elapadó lendülettel kezdte meg hazánknak megyénkenti, legrészletesebb helynévgyűjtését. Ám Lőrincze kutatói adottságait csakhamar egy másik, akadémiai tervfeladat vette igénybe, a magyar nyelvterület feltérképezése, a magyar nyelvjárások atlaszának elkészítése. A sok tapasztalatot nyújtó hatalmas munka módszertani tanulságait Lőrincze foglalta össze.

Pályája azonban ismét összekapcsolódott Kodálllyal, aki mint az Akadémia elnöke (1946—9), nyelvünk ügyét tekintette egyik fő gondjának, s ezt tette az MTA Nyelvművelő Bizottságának élén is. Az ő javaslatára keltették újra életre 1952-ben a rádió Édes anyanyelvünk c. műsorát — Halász Gyula indította a harmincas években —, s gazdája Lőrincze Lajos lett. Ezzel kezdődött több mint négy évtizedes nyelvi népnevelő tevékenysége. Sikerrült ehhez a legvonzóbb formát és hangot megtalálnia, s ezek az előadások („ötpercek”) méltán tették általánosan ismertté és népszerűvé.

E szakadatlan gyakorlati munka mellett a nyelvművelés elvi, tudományos megalapozásának és szervezeti kiépítésének feladatait is az ő központiá nőtt szerepének vonzása, ötletgazdag tevékenységének lendületes energiája fogta össze. Már az 1951-ben tartott akadémiai vitaülésen kiformalódtak — Lőrincze problémafeltáró és programadó előadása nyomán — a fő teendők és a követendő módszer irányelvei, s egybetoborzódott az a gárda, amely céltudatosan és elhivatottsággal vállalta az ügy szolgálatát.

Az indulás lendületének közvetlen eredménye a Lőrincze szerkesztette alapvetés: Nyelvművelésünk főbb kérdései (1953), s ezt követte a mozgalom kivirágzásának könyvtárnyi termése, közte Lőrincze munkái: Nyelv és élet (1953), Édes anyanyelvünk (1961), Nyelvórségen (1968), Emberközpontú nyelvművelés (1980).

A nyelvművelő munkát a hivatalosság is támogatta, s kiterjesztésére mind több lehetőség nyílt. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szervezhálózata előadások, tanfolyamok sokaságával és A magyar nyelv hete, ill. Az anyanyelv hete évenkénti országos programjával mozgósította a köztudatot. A sajtóban egymás után nyíltak a nyelvművelő rovatok, újabb céhbeli és önkéntes segédesapatok segítették a mozgalom sikerét, s a televízió is bekapcsolódott a közérdeklődés kiszélesítésébe. Mindezek megvalósításában ismét csak Lőrinczére hárult a központi szerep. (Sajnos, idáig nem sikerült elérni az egyik fontos célt: egy sűrűn megjelenő, valóban életszerű, eleven, a legszélesebb körhöz szóló népszerű nyelvművelő lap létrehozását, amely a mozgalomnak valóban hatékony eszköze, összefogója és irányítója volna. Többszöri próbálkozás után csak 1979-ben indulhatott a mindössze negyedévenként, tehát mérsékelt hatásfokkal megjelenő Édes Anyanyelvünk c. folyóirat.)

Az a szomorúan szükségyszerű s megdöbbentő tény, hogy a magyar anyanyelvet beszélők egyharmada nem Magyarországon él, hanem a szomszéd országokban s szerte a világban, lelkiismereti kötelességként róttá a hazai társadalomra és államunkra azt a feladatot, hogy a nemzet testétől elszakadt ötmillió magyarban fenntartsa a lelket, magyarsága tudatát, elsősorban az anyanyelv megőrzésével. A múltbeli szűk körű kezdetek után 1945 és különösen 1956 történelmi fordulatai-változásai ébresztettek rá felelősségünk súlyára. A Magyarok Világszövetsége keretében létrejött Anyanyelvi Konferencia (1970) intézménye lett hivatva e missziós feladat betöltésére. A szervezet kiépítése és hatékony működésének megalapozása pedig szintén Lőrinczére hárult, akit addigi tevékenységével elért tekintélye kijelölt e szerepre. Személyes példájával és hatásával is törekedett élővé tenni, a nemzetközösség testmelegével áthatni a spirituális kapcsolatot, vállalva — nehézségek közepette is — közeli és távoli magyar közösségek fölkeresését, hogy diplomatikus, meggyőző tapintattal és hajlékonysággal eloszlassa a kezdeti, sokszor ellenséges bizalmatlanságot, s előadásaival, tapasztalata és tudása által erősítse a lelki, szellemi egybetartozást kifejező nyelvi tudatot, szorosabbá fűzze a kapcsolatot a határokkal elválasztott s a távolba szakadt magyarok és hazánk közt.

Az évek során Lőrincze köré csoportosult feladatok, megbízatások, tisztségek egyre nyomasztóbb teherként nehezettek rá. Az Édes anyanyelvünk „ötpercei” azonban négy évtizeden át, kihagyás nélkül, pontosan elhangzottak; ezt a vállalását oly szigorú kötelezettségnek érezte, hogy szinte megszállottan, minden körülmények közt teljesítette. Szándéka, terve, baráti ösztönzések, kiadói és közígény dacára sem jutott hozzá egy kis felszabadító nyugalomhoz, hogy rádióelőadásainak előkészített anyagából újabb kötetet válogasson össze. Ez most már az utókorra hárul, nemcsak fájdalmasan kegyeletes gesztusként, de mint a nyelvi művelődést szolgáló és a nyelvészeti szakirodalmat gazdagító kötelezettség is.

A Mesterek, barátok című fejezetben Kodály Zoltán, Áprily Lajos, Illyés Gyula és Keresztury Dezső alakját idézi fel Lőrincze. A velük való

kapcsolatok sok személyes emléket őriznek, de minduntalan fölmerülnek a nyelv és a magyarság sorskérdései, a nyelvművelés gondjai; velük vitatta meg a problémákat, összefüggéseket.

Ide került — kissé szokatlan társítással — Lőrinczének az a beszéde, amelyet Déry Tibor balatonfüredi szoboravatásán mondott. Vállalását az indokolta, hogy mondanivalója a „nyelvűvelő” Déryhez kapcsolódott, aki 1945–6-ban, ellenséges vélekedések, sőt vádak, támadások közepette, a nyelvűvelés ügye mellé állt, s az Írószövetségben szervezkedést indított a nagy történelmi-társadalmi-politikai változások forгатagában megzavarodott nyelvérzék és nyelvhasználat helyes irányba terelése érdekében. Bár a kezdeményezés lendülete, „felsőbb” támogatás híján, hamar kifulladt, Déry — megnyilatkozásaival és írói példájával — klasszikus tanúságtévője a nyelv jelentőségének.

A Tiszatájban (1989/11) megjelent Képzelt beszélgetés egy szoboravatáson azért is figyelmet érdemel, mert Lőrinczének olyan oldalát mutatja meg, amelyet közismert tevékenysége, a nyilvánosság reflektorfényében álló szerepe-hivatása árnyékba fordított.

Írói készsége és stílusérzéke szinte észrevétlen, magától értődő természetességgel nyilvánul meg írásaiban. Szenvedélyes, örök olvasó lévén, mágnes-emlékezete megragad minden jellegzetes, följegyzésre kínálkozó és kívánczó nyelvi alakot, érdekes stílusötletet, fordulatot. Ötperceiben is gyakran hivatkozik az olvasott írókra, költőkre, példákat idézve tőlük. Aki pedig úgy ismerte egész nyelvkincsünket, mint ő, minden rétegével és árnyalatával, az archaizmusoktól a nyelvjárásokon és a városi „tájszólás” megkökkentő szóbukfencein át az írói nyelvalkító-alkotó ösztön és stílusművészet varázsprodukciónak, nem csodálhatjuk, hogy a riasztó, „száraz” nyelvi ismereteket érdekessé, vonzóvá tudta ízesíteni könnyed, közvetlen előadómódjával, szemléletes példáival.

Szoboravató beszédében azonban, miután Déry „nyelvűvelő” érdemeit ismertette, váratlan fordulattal hangot és szerepet vált, s valóságos stílus-bűvészműtattá megeleveníti a szobor szellemalakját, és párbeszédet kezd vele. Ahogy az „Ítélet nincs” írója maga elé idézi életének kísérő árnyait, ezt a fogást alkalmazza Lőrincze is, a hely és alkalom sugallta stílszerűséggel, s párbeszédükből kibontakozik mindkettejük személyes valómása.

Ez a stílusreklém (Lőrincze egyik utolsó írása) szépírói tehetségét illusztrálja. Ilyen becsvágya már diákkorában felébredt és megnyilvánult, amint a kötet néhány szemelvénye is bemutatja, de életpályája, körülményei és — sors adta?, vállalt?, megtalált? — hivatása és szerepe más, párhuzamos útra terelte, irányította. De állandó érdeklődéssel és nosztalgiával figyelte a másik úton folyó versenyt, író-kortársait. A maga munkásságának, „műfajának” kereteiben csak közvetve nyilvánulhatott meg írói képessége, életének vége felé azonban szemérmesen-fojtottan mindinkább megnyilvánult addig búvópatakként rejtőző írói vágya. Amíg csak a betegség kalodája rá nem zárult, mindvégig a vállalt szerep és hivatás áldozatos

szolgálója kellett hogy legyen: a magyar nyelv hűséges, védelmező „pásztorra”. Ha még néhány nyugodt és szabad évet kap a sorstól, egy új írónk születhetett volna benne, hetvenöt évesen . . .

*

A Biblián nevelkedett Lőrincze Lajos pályája mintha a predestináció tanát és hitét példázná: létre eszmélésének első, legközvetlenebb és alapvető élménye az őt levegőként körülvevő közeg, az anyanyelv, mégpedig annak gyökeres és hiteles, sűrű és mély népi világa, melybe beleszületett. Ezt a megbecsülhetetlen ajándék-örökséget már gyermekkorában ösztönösen őrizte és gyarapította. Amikor szerencséje a továbbtanulás lehetőségéhez juttatta, az új serkentő környezetben, az iskola szellemiségének hatása alatt tovább tágult nyelvi érdeklődése és ismeretvilága, s bár irányulása még bizonytalan, vonzások és véletlenek a nyelvészpálya felé terelik. Névtani kutatás, majd a nyelvatlasz gyűjtőmunkájának nagy iskolája készítette fel őt hivatására, melyben ember és szerep egymásra talált. Az ország anyanyelv-mestere azonban még magasabb, hangját tágabb körben hallató katedrára lépett: nyelvünk ügyének az egész magyarságot figyelő gondviselője lett, aki jó pászorként járta körül, hogy egybetartsa a szétszéledt nyáját. Mert Déry Tibornak az íróra szabott megállapítását kitágítva, hirdette és vallotta, hogy az embernek, míg magyarnak érzi magát, bárhol éljen is, az anyanyelv az igazi hazája.

Kovalovszky Miklós

Felhívás közéleti-politikai stílusunk kulturáltságának megőrzésére

Az Anyanyelvápolók Szövetsége, ez a mintegy másfélezer tagot és többszörösen annyi rokonszenvezőt magáénak valló társadalmi szervezet immár ötödik éve, megalakulása óta igyekszik — egyéb törekvései mellett — visszaszorítani a magatartás- és érintkezésformáinkban terjedő faragatlanság, durvaság, trágárság előretörését. Eddig főleg a felnövekvő ifjúságra igyekezett hatni ilyen irányú mozgalmával, versenyformáival, s a fiatalok bizonyos rétegeiben sikerült is felkeltenie az egymás megbecsülését tükröző kulturáltság igényét.

Most, a társadalmunk további sorsát jelentősen befolyásoló 1994. évi választások előtt az egész társadalomhoz s azon belül is elsősorban a felnőtt réteghez fordulunk. Érezzük, tudjuk: a feszült nemzetközi és a szorító nemzetgazdasági helyzet fokozottan hajlamossá tesz bennünket a nyers, önkorlátozás, sőt megfontolás nélküli megnyilatkozásokra; arra, hogy a sajátunktól eltérő nézetekben rosszindulatot, netalán bűnös szándékot, tehát az ellenfélben ellenséget gyanítsunk, s így vita helyett minősítsünk, érvelés helyett ítélkezzünk; hogy a vélemények bírálata helyett a véleményt nyilvánítónak a személyét támadjuk.

Ennek szabadjára engedése azonban méltatlan volna társadalmunkhoz, amely arra törekszik, hogy visszaszerezze a helyét a kulturált Európában. Ezért nyomatékosan kérjük a hivatásos politikusokat és a nem hivatásos politizálókat egyaránt: őrizték meg propagandatevékenységükben és vitáikban kulturáltságukat, elsősorban azzal bizonyítva saját emberi méltóságukat, hogy tiszteletben tartják a másokét! Gondolják meg: az országépítés további folyamatában ügyis együtt kell működniük, s korántsem mindegy, milyen emlékekkel, milyen előzmények után! Fogják tehát vissza indulataikat, nem feledve: a vita nem az érzelmek, indulatok harca, hanem „két vagy több személynek szellemi küzdelme valamely kérdés eldöntésére” (Magyar értelmező kéziszótár).

Mindezzel nem a végeredményt kívánjuk befolyásolni — ez semmiképp sem feladatunk —, csupán azt szeretnénk elérni, hogy az eltérő politikai nézeteket vallók közti viták, véleménykülönbségek hangja — se a Parlamentben, se a sajtóban — ne fajuljon el, ne váljék alantassá, útszélivé, hanem maradjon mindvégig egymás kölcsönös tiszteletén alapuló, kulturált, európai.

Budapest, 1993 karácsonyán

Az Anyanyelvápolók Szövetségének
Országos Elnöksége

Mindennapi nyelvművelés — és még néhány gondolat*

1. Jó pár évvel ezelőtt még napilapok adtak rendszeresen teret a nyelvművelésnek. Ezekből a kis cikkekből válogattak össze a szerkesztők egy kötetnyit.

A magyar közéletben és mindennapi életünkben is a legfontosabb közvetítőeszköz a mi anyanyelvünk. Ha bajok, zökkenők, sértődések esnek, ezek oka olykor pusztán félreértés. Nem értjük meg egymást jól, mert nem ismerjük eléggé, nem használjuk pontosan a magyar nyelvet. A tévesztések, félrecsúszások egy része tipikussá válhat; ilyenkor aztán jó szolgálatot tesz a nyelvművelés.

A nyelvre és az emberre irányulás viszonyát — Lőrincze Lajos emlékezetes megfogalmazása nyomán: Emberközpontú nyelvművelés (Gyorsuló idő, 1980) — néhány mondatban világosan kifejti a bevezető Ajánlás (6), de arra is rámutat, hogy milyen ötletesen állították össze a mindennapi (első-sorban írásbeli) nyelvhasználatból vett anyagukat a cikkek szerzői és a kötet szerkesztői, hogy a korábbi Népszabadság-beli rovat írásainak megszűrése és némi átformálása útján minél hatékonyabban mutassanak rá a torzulásokra, a hibákra, a nyelv alakulásának nemkívánatos jelenségeire, és hogy minél jobban elmélyítsék az anyanyelv ismeretét.

Ebben a hasznos könyvben eligazítást találunk a közönös ma divatos formáiról és azok értékeléséről (11), a tegeződés elterjedéséről és korlátairól (13), sietős beszédünk hangkihagyásairól (17–8), nevetségesen hangzó mozaikszókról (26–7). De szó van a látott szöveg maradandóbb hatásáról (34, 46) és ennek esztétikájáról (39–40), a csak írásban megnyilvánuló stílusparódiáról, szójátékról (81), alternatívát jelző ferde törtvonalról (83), a szóláskeveredések kétféle értékeléséről is (214–25).

Hatékonyabbá teszi a nyelvművelő cél elérését az itt-ott némi gúnnyal fűszerezett humor (157: *NO PURISM*), a szóalkotás szükségességének hangoztatása (165: „Új dolgoknak új neveket kell adnunk...” — idézve Révaitól), a kíváncsiakat is kielégítő tárgyi vagy nyelvi ismeretterjesztés (181–3, 201, 203, 227, 239, 241).

2. Aki nyelvhelyességi ügyekben eligazítást igényel, kitűnő segédeszközt talál a bőséges szó- és tárgymutatóban és az olyan kifogástalan — gyakran kifejező, nemegyszer tréfás célzást tartalmazó című — írások gazdag sorozatában, mint: Rövidítések és rokonaik (25), Értelmes mozaikszavak (27), *Eddzük* magunkat helyesírásban (57), Vigyázat, más jelent! (61), Íme, egy új mozgószábróly! (71), Szavak új szerepben (97), a szellemesen bevezetett *Feltöltődve* (104), Egy szódivat *forgatókönyve* (102), *Megsüthetjük-e az igény-ünket?* (112), *Fogalmazzunk* másképp! (115, a *fogalmaz* ige előretöréséről), *Vállal, elvállal, felvállal* (116), *Rákérdezhetek?* (120),

* Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek. Auktor könyvkiadó, Bp. 1992. Szerkesztette Kemény Gábor és Szántó Jenő. 366 oldal.

Ön-mérsékletet kérünk (121), Amire *érzékenyek* vagyunk (126), az ötletes befejezésű „Elszálltak a *lovastűzók*” (128) s folytatásaként: Miért *szálltak el?*; Melyiket a kettő közül? (145), Egy holt nyelv élő szavai (148), Szex-vizsgálat a szavak világában (162), Amikor ferdítés a fordítás (170), Antik nevek --- mai hibák (176), A *Behrám*-tól a *Zserbó*-ig (180), Szóképek, klisék (206), a fogalmi, ill. a nyelvi tájékozatlanságot helyreigazító három cikk (216—20), valamint „A serpenyő másik oldala” (222), Képtelen képek (223), Canossa megér egy misét (231). A henye nemtörődömség nyelvi lecsapódását, az ebből fakadó általános pongyolaságot mutatja be két humorosan ijesztő írás: Azt sem tudja, fiú-e vagy lány (233), Mélyütés a stílusnak (244), bár ez utóbbinak a célzásai Lombrosóval kapcsolatban nem mindenki számára világosak. Helyes, szellemes cikkek tárgyalják a kétszeres tagadás veszélyeit (284—8), nagyon jó nyelvtani fejtegetéseket találunk a határozói igenév értelmetlen kerüléséről és a *-ható* igenevek igei sajátságairól (290—5), szavazásszerűen megfogalmazott tanácsot — merev szabály helyett --- az *aki* és *amely* névmások használatáról (300), majd más szempontú elemzést erről a névmásfajtáról, és jóakaró figyelmeztetést a sorrendi hanyagság okozta félreértésekről (302). Nagyon jól átgondolt írást olvashatunk a rokonértelmű nyelvtani eszközök fölösleges halmozásáról („*Mint fölösleges ismétlésként?*”; *Nyilván, hogy* keveredés), okos és lényegbe vágó elmefuttatást az alany zavaró elhagyásáról összetett mondatok második tagmondatában (Itt az alany, hol az alany?), jó gondolatokat a *születik, nem véletlen, tulajdonképpen* divatos használatáról. Stílusosan fogalmazott cikk szól a „farmerszavak”-ról (327), ugyancsak nagyon jó írás a régies szavak szótévesztő használatáról (Ne *kufárkodjunk* a szavakkal!). Tanulságos az ellentétes jelentésű szavak együttes használatának különböző stílusértékeit feltáró cikk (340) és az utána következő, fonákul használt szavakról szóló írás.

3. Az imént kiemelt, különösen jelentős cikkek mellett --- melyeket úgyszólván változtatás nélkül szívesen látnánk egy újabb kiadású vagy más kötetben is --- még sok olyan írást tartalmaz a könyv, mely valamilyen szempontból különösen hasznos.

A nyelvre vonatkozó terminológia itt-ott újabb fogalmakkal gyarapítja a kevésbé tájékozottak és az idősebb nemzedék ismereteit. Ilyen a „témaismétlő szerkezet” (14), mely abban áll, hogy a mondatot kezdő témát (vagyis amiről a mondat szól) előbb teljes néven megnevezzük, utána névmási alakban megismételjük olyankor, amikor még gondolkozunk, mit is akarunk róla mondani, vagy ha a rá következő tulajdonképpeni mondani-valót élesebben ki akarjuk emelni. (*A gyermek, az fogoly.*)

A nyelvtani ismeretek terjesztését és fejlesztését szolgálja néhány olyan terminológiai újítás is, mint *ajakkörösödés, ajakkörös* (labializáció, labiális: 21), *panelszavak, szócsonkítás* (29), álkettős családnevek (49: *Szent-Györgyi*), *átsugárzás* (interferencia, azaz a másik nyelvnek a hatása kétnyelvűség vagy nyelvtanulás esetén: 136). Találó a „fából fakarika” jellemzés az

olyan túlbiztosított kettős kifejezésekre, mint *hátracurükkolni* (153; én az igét *curikkol* alakban ismerem).

Örülhetünk az olyan szakszó-magyarításoknak is, mint *durva szemcsés* (167, *no fines* helyett), *permet* (a *spray* helyett, melyet magyar átírású változataiban sem tudok elfogadni, de szerencsésebbnek látnám *szóró*-nak fordítani). Célszerű megismertetni az idegen nyelveket tanuló magyarokat „a fordító hamis barátai”-val, mely idegenből átültetett tükörszó ugyan (*faux amis, falsche Freunde*), de a szótárkészítők és a fordítók számára jól találó neve egy fontos jelenségnek: egy-egy nemzetközinek vélt, többnyire latin gyökerű szó nem azonos értelmű a két nyelvben (pl. az angol *premium* más, mint a magyar *prémium*). Alkalmi használatban persze nemzetközi szavak is jól kifejezhetik — humoros célzással — a lényegét, pl. amikor a cikkiró azt írja, hogy a *beadja a törülközőt* kifejezésben két különböző szólás „turmixolódott össze” (221). — Ugyanez a nyelvművelőnk fogalmazási hibáknak lényeges okára tapint akkor, amikor azokat „a gondolkodásbeli restség” jelének tekinti (336).

4. Ez a cikkgyűjtemény sokféle nyelvi, sőt azon kívüli, általános ismeretterjesztést is szolgál. Rámutat például az alaki különbségekben rejlő jelentésbeli megoszlások lehetőségére, melyet Grétsy Lászlónak 1962-ben megjelent könyve — szerencsés nyelvtörténeti értékű szakszóval — szóhasadásnak nevezve tárgyal. (Ilyen a *nevel* és *növel*, *szeg* és *szög*: 20–21.) Másutt példák sorozatán kimutatja névelők, névutók, kötőszók használatában, hogy „ezek az apró nyelvi elemek élő sejtek a szöveg testében” (263).

Szóvá kell tennünk néhány elégtelenséget a tájékoztatásra szánt adatok közt. Két helyen (96, 176) arról olvashatunk, hogy a *tót* népnév régebben ’szlovént’ is jelentett. Ez egy kis helyesbítést kíván. Ritkábban jelentett a *tót* ’szlovént’, hanem — a szlovákok hagyományos elnevezése mellett — inkább ’szlavónt’, esetleg ’horvátot’.

Az évszázadokkal ezelőtti *Tótország* nem volt más, mint Horvátországnak ma *Szlavónia* néven ismert keleti, különösen a Duna és Száva közti területe (később együttes nevükön Horvát-Szlavonország), melyet két éve a szerbek szálltak meg. A szlavónok horvát nyelvjárást beszélnek, területükön a török hódításig jelentős magyar lakosság élt Szerém és Vérőce vármegyék keretében. A törökök kiűzése után szerb lakosság kezdett beköltözni, ezért a 19. század elején ezt az országrészt Új-Rácországnak is ismerték (Márton József: *Lexicon trilingve Latino—Hungarico—Germanicum*... M—Z. Pest, 1818. 1145: *Slavónia, Ujrátság*). A szlovén nép ezzel szemben Horvátországtól külön, attól északnyugatra él, ma önálló államban, ezelőtt Jugoszlávia egyik tagköztársaságaként. Nagy része évszázadokig a Habsburg-monarchia *Krajna* nevű tartományát alkotta, kisebb részük később Olaszországhoz tartozott, egy másik csoportjukat Magyarországon (Vas és Zala megye délnyugati részén) *vendek*-nek nevezték.

Nem a cikk szerzője, hanem adatforrása (Magay Tamás: *Idegen nevek kiejtési szótára* 1974. 68, és ennek nyomán: *Helyesírási kézisztár* 1988. 64) hibázott akkor, amikor *Beethoven* nevének ejtését így adta meg: „bétóven” (38). A német név eredetileg összetétel, a *th* itt sohasem jelentett egy hangot,

hanem kettőt, az összetett név tagjainak határán. Ferenczy Géza (Nyr. 91: 501) megadta a név alnémet etimológiáját, de sajnos, nem vonta le belőle a kellő következtetést. (Többi összetett tulajdonnévi példája mind a magyar szótagolás szerinti elválasztást követi.) A *t-h* szótaghatáron a magyarban is jól kiejthető hangkapcsolat, helyes kiejtése tehát az eredetihez közelítő [bét-hófn], vagy a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldásával [béthófen]. (L. Nyelvművelő kézikönyv 1980. 288.) Ennek megfelelően a név helyes elválasztása az AkH. 1984. 223., 226.d), 230. és 231. szabályának értelmében, de nem a Helyesírási kézikönyv szerint *Beet-hoven*. „Elvégre a torzításhoz senkinek sincs joga” (194), és az elterjedt [bétóven] forma éppúgy torzítás, mint *Shakespeare* nevének régebbi magyar [sekszpír] alakja a helyes és eredetibb [sékszpír] helyett. A szójegyzékben megadott — és a nyomdai gyakorlatban is követett — elválasztását sem a német, sem a magyar helyesírási szabályok nem teszik megokolttá. Német nevek ejtésében pedig ne franciáskodjunk!

5. A cikkek szerzői továbbmentek a hibák egyszerű megállapításánál. Többen igyekeztek azoknak okait is feltárni. A szótagkihagyásról, egyszerejtésről szóló cikk rámutat a beszéd során közrejátszó lélektani mozzanatokra (17), de ezt a fajta szóalak-rövidülést kiejtési henyeségnek tulajdonítja. Ennek további oka végelemzésben az a mai életre jellemző sietősség, melynek más beszédbeli, fogalmazásbeli következményei, megnyilvánulásai is vannak. - - A nagy kezdőbetűk túlzó használatának egyik oka a tekintélytől való félelem (47), ami könnyen válhat szolgálkúsággá, másik oka az angol hatás (49). — A számok írásával kapcsolatban tudatosítja a cikkíró a hindu—arab számjegyírás óriási előnyét egész számolási rendszerünkben (51), egy másikuk gondos megokolást ad a *Rúdugró-csúcstalálkozó* írásmód helyességéhez (85). Jó magyarázatot kapunk a *lerokkant* ige 'leszázalékol' értelmű kialakulásáról, a *dolgozó* főnévnek 'munkahely' jelentéséről (105, 108) és ez utóbbinak finom elutasításáról, a „homályos-modoros” (azaz kötőszó helyett kötőjellel kapcsol) jelzőkről (272–2), a tagmondatok egymás közötti összefüggéséről (296), végül (337) a már említett sietősség egyik objektívnek tekinthető okáról: az idő felgyorsulásáról.

A magyar nyelvhasználat alakulásában — melyet az optimisták fejlődésnek, a pesszimisták romlásnak mondanak — egy jellegzetes tünet (s ezt több jelenség okának is tekinthetjük) az, amit Ferenczy Géza kifejezésével nyelvünk merevedésének nevezhetünk.¹

¹ Ezt a címet tudtuk elolvasni Ferenczy gyorsírással feljegyzéssel készített — s többek közt egy külön szerkesztést is tartalmazó — fogalmazványainak egyik fejezetében. Mivel a Magyarán című, 1980-ban megjelent kötet összeállításakor nem volt, aki megfejtse ezeket a Gabelsberger—Markovits rendszerrel papírra vetett írásokat, ez az anyag teljességgel kimaradt a válogatásból. Most már van gyorsírásszakértő, mert Schelken Pálma, mint a magyar kultúra sokféle ágában, de főleg az irodalomtörténetben jártas újságíró, önszántából beletanult e régi gyorsírási rendszer különféle egyéni változatainak megfejtésébe, sőt egy kis munkacapatot is megtanított rá a Soros Alapítvány támogatásával. Azt hiszem, jó lenne, ha Ferenczy Géza özvegyének hozzájárulásával és e munkacapat egyik tagjának közreműködésével ki lehetne adni Ferenczy hagyatékából még legalább egy posztumusz kötetet.

Ez a merevség ellentétben áll azzal a finom árnyaltsággal és rugalmassággal, mellyel Bárzi Géza (Nyelvújításunk 1974. 24) jellemezte nyelvünket. Értelmezésem szerint ilyen merevedés mutatkozik meg az igekötős igék *-ható* képzős igeneveinek állítmányi használatában (293): „Egy költő lényre . . . legkönnyebben *összehasonlítással megközelíthető*” (helyett: *közelíthető meg*); „A két nem . . . csak *egymás tükrében meghatározható*” (azaz: *határozható meg*). Az igenévi állítmány, mely a mondathangsúlyt igeszerűen elváló szórenddel jelöli, könnyen összetéveszthető az igenévi alakú, de melléknévvé merevedett állítmánnyal. Ez a közeli szófajba való átcsapás néha valóban megtörténik (s nem csupán formai tévesztésből): „Az amerikaiak . . . béketerve *nem elfogadható* a palesztinok számára” — csakugyan „elfogadható” alak, valóságos tagadott melléknév, ha az állításon kívül minősítést is ki akar fejezni. Minderről kellő okfejtést találunk a cikk további szövegében, amely megpróbálja magyarázni azt, amit a nyelvtanok nem világítanak meg kellőképpen: hogy hol a különbség a melléknévi igenév és a melléknév közt. (Az akadémiai nyelvtan csak a többesjel előhangzós változatára mutat rá a melléknevesült igeneveknél, mint *bosszantóak*: MMNyR. 1: 388 — Ruzsiczky Éva megfigyelése nyomán, vö. Nyr. 79: 289—98 —; másutt az igei bővítéssel jellemzi a melléknévi igenév igei sajátosságait, nem téve különbséget a vonzatszerű bővítés — amilyen a tárgy — és az olyan szabad bővítés közt, mint az önálló időhatározó: MMNyR. 1: 198, 229.)

Egy másik tünete a merevedő tendenciának a birtokos szerkezetekben mutatkozik. Sokan azt hiszik, hogy ezekben a birtokos mindig jelző, ezért nem merik elválasztani „jelzett szavától”, a birtokszótól. Ennek következtében alakulnak ki ilyen szórendi sutaságok: „A dal *címe, amit* hallani fogunk” (296). Helyesen és világosan: „A *dálnak, amelyet* hallani fogunk, a címe: . . .”. Ezt a jól érthető mondatalakítást a cikkíró beékeléses módszernek nevezi, és igaza is van: a mellékmondat beékelődik a főmondat két része közé. De hogy melyik ez a két rész, arra nem tér ki. Nos, ez a kettőspont előtti, állítmánynak tekinthető szakasz két összetevője: a birtokoszó (*dal*) és a birtokszó (*címe*). De a birtokszó a birtokosától különféle mondat-tani helyzetekben elválhat, így akkor is, ha annak saját külön értelmezői mellékmondata van. Az *amit* (vagy pontosabban: *amelyet*) nem a dal címére vonatkozik, hanem csak a dalra, tehát azt kell követnie. A birtokos szerkezet nem olyan szoros egység, mint a jelzős szerkezet, hanem gyakran lazább kötődésű nála, két önállóan mozgó részből áll: birtokos részeshatározóból (s ez csak közvetlenül a birtokszó előtt olyan jelző, mint a ragtalan birtokos) és birtokszóból. Mivel nyelvtanaink nem tárják fel világosan a különbséget a birtokos részeshatározó és a birtokosjelző közt², szokássá vált egyrészt a *-nak, -nek* rag elhagyása olyankor is, amikor a birtokszó távolabb kerül

² E szakszó egybeírása nem hiba, hanem következménye annak a megfontolásnak, hogy a minőségjelző a minőséget, a mennyiségjelző a mennyiséget, a birtokosjelző a birtokost jelöli. Egyformán főnévi előtagú összetétel mind a három. Így kellene javítani a Helyesírási kézikönyvtárban és a nyelvtanokban is.

birtokosától, másrészt a tárgyalt cikkben bemutatott merev együtt-tartásuk olyankor, amikor az értelmes mondatszerkesztés mást kíván. — Ez a merevedés az oka azoknak a furcsa mondattöréseknek is, melyekről kitűnő fejtegetést olvashatunk „Eltévedt jelzők” címen (308). Itt csak a bevezető szakasz szorulna némi módosításra, ti. az említettek alapján nem magát a birtokos szerkezetet, hanem a birtokos szerkezetnek csupán a legtipikusabb formáját jellemezhetjük úgy, hogy „egy birtokos jelzőből és a hozzá tartozó jelzett szóból áll” (és a *birtokosjelző*-t egybeírással is megkülönböztetve a *birtokos szerkezet*-től).

Egy harmadik iránya a nyelvi merevedésnek az a tendencia a fogalmi egységek együtt-tartására, melynek „Jelzők helycseréje” címet adott a következő kis írás szerzője (309). Egyik példája: „A fokozódó történelem iránti érdeklődés”. Aki így fogalmaz, együtt akarja tartani és szinte összetétellel merevíteni azt a tartalmi kapcsolatot, mely a történelem és az érdeklődés közt fennáll. Csakhogy ez mégsem összetétel. Ha minőségjelzőt teszünk eléje, azt első olvasáskor nem az *érdeklődés* alaptagra és ezen át az egész szerkezetre értjük, hanem a szerkezet meghatározó tagjára, a *történelem*-re, és ebből sületlenség következik. (Élőbeszédben, hangos olvasáskor a *történelem* erősebb nyomatéka ellensúlyozhatja ezt a félreértési veszélyt.) — Más oka is lehet ennek a furcsa szórendnek: törekvés a minőségjelző minősítő szerepének, állító értékének korai érvényesítésére (ilyenkor érezzük különösen, hogy a jelző valamiféle lefokozott állítmány). Igen helyes ezzel szemben a szerző tanácsa: adjunk elsőbbséget „az elválaszthatatlanabb szerkezetnek, a minőségjelzős kapcsolatnak”: a történelem iránti *fokozódó érdeklődés*.

6. A könyv szerzői tisztában vannak azzal, hogy a nyelv változik (és bizonyos vonatkozásokban fejlődik is), nem minden jó, ami régi vagy hagyományos. Megragadó elme-futtatással tárja fel és oldja meg az ezzel kapcsolatos dilemmát „A tagadás logikája” cikk. A „Megtiltotta, hogy ne szóljon” típusú tiltó és tagadó szerkezeteknek régi irodalmi hagyományuk van, mégsem szolgálják a világos megértést. A kitűnő szerző inkább elkerülni ajánlja az ilyen „kétkulacos” mondatokat (285).

7. A remek írások között más olyanokat is találunk, melyekhez némi kiegészítés vagy éppen helyesbítés kívánkozik. Nem elég meggyőző az az érvelés, hogy a Toldiban ez a sor: „Hallgatott sokáig, majd elfakadt sírva” (19) csak a *majd* szó hangsúlyos olvasásával (’majdnem’ értelemben) helyes. Ugyanilyen valószínűséggel tekinthető a *majd* hangsúlytalan időhatározónak, az *elfakadt* ige pedig megtörtént cselekvést jelentő állítmánynak is. Egy másik példában (*A játék egyre hevesebb lett köztük, majd megfojtotta öccsét*) egyértelműen hangsúlyos a *majd*, de ezzel együtt jár a *fojt* igető másodlagos hangsúlyozása is. (L. Radó—Deme, Nyr. 89: 425—30.)

A különböző idegen nyelvekből átvett szavak kiejtése és írása körüli gondokat tárgyaló cikkek (22—25) arra a gondolatra indítanak, hogy kellene készíteni egy betűtárt arról:

melyik betűnek, betűkapcsolatnak mi a hangértéke az egyes latin betűs írású nyelvekben? (A nem latin írásúakról vannak már helyesírási szempontú áttekintő szakkönyvek.)

További munkára serkent — és egyben kritikára ösztönöz — néhány kijelentés, így a névsorok rendjét tárgyaló cikk is (33): utána kellene nézni és egy népszerű tanulmányban összefoglalni, mi a mellékjeles és az összetett betűk betűrendi értéke más nyelvekben (pl. cseh, szlovák, finn, francia, spanyol) s ez elveket hogyan alkalmazzzák különféle lexikonokban, nemzetközi névsorokban. Az ugyanis pontatlan okoskodás, hogy minden olyan elv zavaró, mely eltér a magyar akadémiai szabályzat előírásaitól. Az *a* és az *á* nem csak a múlt században számított két külön betűnek, hanem 20. századi szótáraink is alkalmazták ezt az elvet (pl. a Bitter—Puhr szerkesztésében megjelent magyar—német szótár a harmincas évek végén). A magyar lexikonokban szokásos elvekről Ferenczy Géza adott tájékoztatást (NyKk. 1: 332—4, korábbi irodalommal).

Pontatlan az a megfogalmazás is, hogy a „betűváltásos” elválasztási mód (amilyen a német *Neckar: Nek-kar*) a magyarban nincs (36, egy különben fontos helyesírási cikkben). Hiszen ilyen a magyar *buggyan: bugy-gyan* típusú elválasztás is!

Igen vitatható, hogy a *holott* mai nyelvünkben összetett szó-e (38). Ez a mi nyelvhasználatunkban ellentétes kötőszó, márpedig sem a *hol*, sem az *ott* nem hordoz ilyen jelentéselemet. Aki így választja el: *ho-lott*, nem vét a helyesírási szabályok ellen. Hiszen alig világosabb összetétel, mint a *csecse-mő*, melynek elválasztásában nem kívánjuk meg az egykori összetételi határ jelölését. (Balassi korában még határozószó volt: „mi lehet . . . Szébb dolog a végeknél? Holott kikeletkor A sok szép madár szól”.³ — Viszont a *Shakespeare* elválasztás sem tekinthető okvetlen hibának, ha valaki tudja, hogy ez a név angol összetételből alakult. Idegen írásmódú nevet elválaszthat az idegen helyesírás szerint is az, aki azt a nyelvet jól ismeri.

Az *l*-je és *l*-e írásmód (82) egyaránt tökéletlenül jelöli a hangalakot. Az *l* kiejtve: egy v. eggy. Sorszámnévi olvasatát csak pont tenné egyértelművé, és akkor is *első* alakban. Az 1984. évi helyesírási változtatás csak annyiban helyeselhető, hogy pontosabban jelöli a toldalék alakját. Hasonló szabály érvényesül a *l*-os [nullos] és *l*-s [nullás] írásmódban: a tövváltozatokat a számjegy esetében nem jelöljük, de a kötőjellel hozzáírt toldalék változatait igen.

A *dz* kettőzését, a *-da*, *-de* képző előtti magánhangzó rövidségét lehet ugyan szabályozni, de e szabályok elleni vétség nem minősülhet súlyos hibának, mert a szabály ingatag alapon áll. A *dz*, a *dzs*, mivel többi beszédhangunkhoz képest ritkák, igen korlátozott előfordulásúak, inkább csak elméletileg és a megfogalmazott szabályokban tagjai a magyar fonéma-rendszernek, elnevezésükben, használatukban nem váltak olyan természetesen

³ Az ellentétes kötőszói jelentés annyira elszakadt az eredeti helyhatározóitól, hogy akár külön homonim címszók is lehetnének szótárainkban. — A vitatható határu összetételek külön meg vannak jelölve a kinyomtatásra kész Magyar ragozási szótárban.

elemi egységgé, mint pl. a *cs*. Ezért „három évtized sem volt elég ahhoz, hogy az iskolákban is mindenki tudomásul vegye: *eddzük* a helyesen írt igealak” (58). — A *fonoda*, *sütőde*, *szövőde* pedig nem olyan egyértelműen az igealakból keletkezett, mint az *iroda*, *mosoda*, hanem a *fonó* főnév, a *sütőház*, *szövőműhely* összetételeknek igenévképzős előtagja is közrejátszott alakulásukban (l. NyKk. 2: 727)⁴; egyértelműen az AkH. 1950. rendezte ezeket először. Ebben találok a *kötőde* típusú szavak hosszú *ő*-jének okát, nem a *bölcsőde* és a *kötődik* hatásában, még kevésbé abban a magánhangzó-nyúlási tendenciában, melyet a cikkíró a *kőrút* [kórut], *lakos* [lakós], *mindíg* [mindíg], *posta* [pósta] példákban lát a városi pongyola élőbeszéd egyik megnyilvánulásaként. Pedig a *kőrút* nem csak a városi nyelvre jellemző (Szepesy Gyula írt erről 1974-ben: Nyr. 98: 141, 147—8), a *lakos* alakkeveredés eredménye (NyKk. 2: 18), a *mindíg* és a *posta* 1950 előtt írásban is szabályos volt.

8. Nem csoda, hogy éppen a helyesírási cikkekhez kívánkozik a legtöbb kiegészítő megjegyzés. Nyelvünknek ezen a területén nem ajánlásokkal, stílusminősítésekkel, használati finomságokkal, hanem szabályokkal találkozunk. Ezekre a szabályokra szükség van, mert a nyelvhasználat írott formáiban nem uralkodhat teljes összevisszaság. De a szabályok értelmezésében, alkalmazásában mutatkozhat itt-ott merevség, az írott formákban megnyilatkozó eltérések kifejező értékének fel nem ismerése, akár a szabályzat szerkesztőinek a részéről is. Amikor tehát bíráló megjegyzést teszek, ezzel a fő elvek rangsorolását szeretném kiemelni, mert fontosabbnak látok egy-egy alapvető szempontot a részszabályoknál vagy a szójegyzék némelyik példájánál. Az is igaz továbbá, hogy az élet alakulása, a nyelvhasználat változása néha túlnő a szabályokon. Így a *dízelesítés* (43) alakot sem a helyesírási szabályzat, hanem a Magyar értelmező kéziszótár regisztrálta először. Az *Ofotért* alak típusa (49) is a nyomdai gyakorlatban terjedt el, a szabályzat csak utólag (1984-ben) szentesítette, a korábbi csupa nagybetűs írásmód helyett.

Legnehezebb a különírássra és egybeírásra vonatkozó szabályokat úgy rendezni, hogy az valóban értelemtükröző legyen. A magyar helyesírás általános elvei fölötté állnak a részletszabályoknak, ezért elsősorban az alapelveket kell érvényesíteni. Így „a különírás és az egybeírás révén megkülönböztethetjük egymástól a szókapcsolatokat és az összetételeket” — írja az AkH. 1984. 2.d) szabálya általános tudnivalóként. De nem vizsgálták meg kellően, mik a főbb kritériumok a szókapcsolatok és az összetett szók megkülönböztetésében.

⁴ Szily Kálmán adatai szerint a *-da*, *-de* képzőt igen különböző tövekhez tették hozzá a nyelvújítók, így a pusztá vagy kötőhangzós igealakra is, melléknévi igenévképzőhöz is: „*festőde*, ... *lövőde*, ... *öntőde*, *pénzverőde*, ... *vívoda*, ... *zuzda*” (Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez 1898. 325); „*óvoda*, *öntőde*, ... *sütőde*, *szálloda*” (A magyar nyelvújítás szótára 1902. 396).

A szabályzat — mint a „Különírtam? Egybeírtam?” cikk írója (64) hivatkozik rá — különbséget tesz a minőségjelzős és a mennyiségjelzős előtagú melléknévi összetételek közt. Pedig a határ nem ott húzódik, hanem inkább a képző jellegében és a képzős utótag önálló vagy önállótlan használatában mutatkozik. A *kék ruhás, piros tetős, egész napos* különírása zavart okozhat, mert az *-s* képzős melléknév külön második jelző lehet, az első jelző így a képzős melléknévet követő főnévre is érthető (ha nem is az adott három példában, de az olyanokban, mint *barna kalapos hölgy*), a beszéd folyamán pedig a *kék ruhás* nem bomlik szét valódi szókapcsolattá. *Milyen ruha ez?* — kérdezhetjük a képző nélküli főnév jelzőjére, de azt már nem kérdezzük, hogy „milyen ruhás lány?”, mert nem a *ruhás* jelzője a *kék*, hanem a *kék ruha* jelzős kapcsolat egésze kap *-s* melléknévképzőt. Ezzel szemben az *-ú, -ű (-jú, -jű)* képző a jelzős kapcsolatot nem teszi összetétellé, hiszen a *kör alakúra* nyugodtan rákérdezhettünk így: *milyen alakú?*, a *széles körűre* így: *milyen körű?* A *háromkerekű* kérdése is: *hány kerekű?*⁵ Ezért fölösleges egybeírni ezt is, a *többalakú, kétszintű* melléknéveket is. Ezek szókapcsolatok (*hány alakú?* stb.); a *sokszínű* is csak átvitt értelemben összetett szó (fokozva *sokszínűbb*), eredeti értelmében *sok színű (több színű, hány színű?)*. A *négyujjnyi* kérdése is szókapcsolat (*hány ujjnyi?*), tehát a határozott számnévi jelző nem összetételi előtag. Még az *éves* utótagúakra is így kérdezzük: *hány éves?* (Természetesnek látom a még rövidebb *fős* különírását is: *Hány fős tanulócsoportokkal dolgoznak* — Budai Polgár 1992. dec. 22. 5.). Az *elsőéves* — melyet a cikkíró (helyesen!) a minőségjelzősök közt sorol fel kivételként — azért összetett szó, mert kérdése is összetétel: *hányadéves* (nem pedig *hányadik éves*). A *jómódú*-t összetételnek mutatja egységként is lehetséges fokozása (*jómódúbb*), de a *nagyfokú* (akárcsak a *nagyarányú, nagymértékű*) teljességgel szókapcsolatként viselkedik: *milyen fokú (arányú, mértékű)?, nagyobb fokú* stb. Ez utóbbiak egybeírása megnehezíti a tisztánlátást az összetett szó mibenlétének kérdésében. A *fiatalkorú* is csak pontosan meghatározható hivatalos kategóriaként összetétel, köznyelvünkben természetesebb a különírása (vö. *milyen korú?, fiatalabb korú*).

A nyelvi kategóriák mozgása és a helyesírási szójegyzék merev értelmezése közti ellentmondás okozza azt a nagy bizonytalanságot, melyet megragadóan jellemez a „Ne mindent egybe!” cikk írója (67—9). Saját szövegében még ezt is különírja: „átvitt értelműség”, holott *értelműség* szavunk nincs (és ilyen kérdés sincs: „milyen értelműség?”), hanem az egész *átvitt értelmű* szókapcsolatból alkothatunk *-ség* képzős összetett szót.

Az *-ú, -ű* képzős melléknévvel nyelvtanaink és helyesírási szabályaink sokáig nem tudtak mit kezdeni. Elterjedt a rövidebb jelzői előtaggal való egybeírásuk (pl. Gárdonyi regényeimében: A *kékszemű* Dávidkáné). Ennek a bizonytalanságnak először az AkH. 1954. próbált foghatóbb határt szabni, amikor a melléknévi jelzőktől tendenciaszerűen különírtatta őket (180. szabály, a szójegyzékben: *kék színű*). De a sok kivétel miatt a szójegyzék olyan tarkaságot mutat, hogy az írásmódok megmagyarázása egy hosszú, folytatásos cikket vett igénybe (Elekfi, MNy. 58: 92—103, 216—32, 371—8). Ráczy Endre erre reflektálva (MNy. 59: 242) úgy értette a cikk törekvését, mint amely ellentétes a helyesírás egyszerűsítésével; pedig ez a 24 oldalas írás nem akar új szabályokat adni, csupán keresi a látszólagos következetlenségekben a szabályszerűségeket. A helyesírás újabb szabályozása most további vizsgálatot tesz szükségessé. Annyi bizonyos, hogy az *-ú, -ű* képzős melléknévek szünszemantikus fogalomszók, vagyis olyanok, amelyeknek csak jelzővel (vagy jelzőszerű előtaggal) van valódi értelmük. (Az autosemantisch—synsemantisch ellentétpárra I. Marty 1904. évi előadását Funke utólagos kiadásában: Psyche und Sprachstruktur 1940. 105—6, és az ő nyomán Bühler: Sprachtheorie 1934. 291.) — Egy másik nyelvtani sajátosságuk miatt ezeket birtokmelléknéveknek nevezném (Elekfi: Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 1988. aug., 44), mert jelzett szavuknak a birtokát jelölik. Igaz, hogy nincs „szemű ember” (Mondd és írd 344), de van ilyen kérdés: *milyen szemű?*, ezért a *szemű* valódi jelzős szókapcsolatot alkot előtagjával, bár önállótlanága a névutókéra emlékeztet.

⁵ Egy cikksorozat fejezetcíme: „Teve van hány púpú?” (Bános Tibor: Hőskori históriák. Rádió- és Televízióújság 1992. dec. 14—20.).

9. A nyelvtani szakszók használatához is kívánkozik néhány további megjegyzés. Pontatlan ez a régi hagyományú megfogalmazás (47): „Ha egy összetétel kettőnél több szóból áll”, mert az összetett szó szavakból tevődik ugyan össze, de nem szavakból, hanem összetételi tagokból áll. Az összetett szó már egy szó.

A *ráértés*-t szokatlan értelemben használja a „kötődé”-ről szóló cikk írója (59) a *-da* szóvégnek képzőként való nyelvújítási alkalmazására. Értelmező szótáraink az ismertebb, mondattani vonatkozású használatát értelmezik első helyen, és szójelentéstani ’tapadás’ értelme is csak azért szerepel (2. jelentésként), mert sokan összetévesztik vele. (L. Elekfi i. m. 57—8.)

A *húsevő* szótípust (123) nem *igeneves*, hanem *igenévi* összetételnek nevezném, még akkor is, ha jelzőjével rímel (melléknévi *igenévi*), mert az utótag adja az alárendelő összetételnek szófajlag lényeges elemét (a *húsevő* melléknév az *evő* igenév öszetétele), az előtag a járulékos elemet (s ezért a *húsevő tárgyas* összetétel). Jó lenne, ha a nyelvtani terminológiában világosan megkülönböztetnénk az *-i* és az *-s* képző eltérő funkcióját (mely a közhasználatban igen kezd összemósodni). — Pontatlan ez a kifejezés: „alárendelt összetett mondat” (312). Az ilyen összetett mondatnak csak egyik tagmondata alárendelt, maga a mondategész alárendelő (vagy még pontosabban: alárendeléses) összetett mondat.

Az írás és a kiejtés együttes tárgyalása során csúszott ki a cikkíró tolla alól ez a téves forma: „A mindennapi beszédben bizonyos betűk nevét sokszor megkettőzve ejtjük ki” (193), holott a beszédben ezeket hosszszan ejtjük: *f* [eff]; a kettőzés a hosszú mássalhangzók írott jele. (Van kettőzött ejtés is, de ritkán és csak szótaghatáron, pl. *kulcscsörgés* [cs-cs], *malaccomb* [c-c].)

10. Kisebb fogalmazási hibákkal (vagy legalábbis vitatható, nem mintaszerű fordulatokkal) csak elvétve találkozunk. Nyelvművelő kiadványban nem írnám le azt, hogy „biztosan érzed” (5; *bizonyára* helyett). Bánt az *azonban* hátracsúsztatása; ez a kötőszó a szórendi egységek második helyére való, mindjárt az első mondattag mint téma után. Kifogástalan szórenddel így lenne (9): „Százjzmaink azonban — különösen az ajkak —”. Nem vagyok barátja az *Ám* ellentétes (mondatkezdő) kötőszói használatának (*ámde* helyett, pl. 55, 137, 213, mint már Ferenczy Géza írt róla: *Élet és Tudomány* 1970. 2003); sokszor — főleg többszöri ismétlődésekor — a világosabban ellentételező *de* helyett áll (157, 214). Ferenczy Illyés Gyulának egy cikkében látja megvalósulni a helyes arányt: tíz *de* kötőszóra egyetlen *ám* jut benne,

A birtokos *-nak*, *-nek* ragjának nemkívánatos elhagyása annyira terjedőben van, hogy kötetünk szövegeiben is találunk rá több példát. Így: „nyersanyag”, azaz a levegő hiánya miatt (16). Nyersanyag miatt? Pontosabban, a mellérendelt tagok világos jelölésével: „nyersanyagnak”, azaz a levegőnek a hiánya miatt. — Néha másképp is megoldható a birtokos szerkezet hiányos fogalmazása, mint: „talán nem is a cégtáblák megrende-

lői, mint inkább elkészítői” (60); világosabb lenne visszaütáló névmással: „mint inkább azok elkészítői”, mert különben a szórendet is meg kellene cserélni: „a cégtábláknak talán nem is a megrendelői, hanem inkább elkészítői”. Olyankor is *-nak* rag kívánkozik a birtokoshoz, amikor a birtokszónak nem egyszerű, hanem mondathatározóval bővített jelzője van: „aszókapcsolat egyébként különírandó elemeit” (71; helyesebben: szókapcsolatnak). Nem kellett volna sajnálni a *-nak* ragot a közbeékelés formájában értelmezőszerűen ismétlődő birtokostól sem (81—2): „kell-e hiányjellet tenni a *hisz* határozószó[nak] — másik szerepében: kötőszó[nak] — [a] végére?” — Rag hiánya (és talán a névelőé) teszi homályos értelművé ezt a mondatrészletet (220): „szándéka végrehajtásakor *kudarcot vall*”. („Itt az alany, hol az alany?”)

Néhány apró fogalmazási ügyetlenséget akár meg se említsek. De nem hagyhatok szó nélkül egy régi rossz szokást, melytől e kötet nyelvművelői sem egészen mentesek: vonatkozó névmások használatát ott, ahol mutató névmás helyett új állítást vezetnek be (tehát az ún. álvonatkozó mellékmondatokat és ezek önállósult, főmondat helyett álló változatait). Mondat élén különösen modoros (latinus műveltségre célzó) az ilyesmi: „Ami azt jelenti, hogy a szóban forgó levél minden volt, csak kedves nem” (83). A vonatkozó mellékmondat után hiába várjuk a főmondatot, utólag kiderül, hogy az *ami* nem is mellékmondatot vezetett be, hanem önálló mondatot. Helyesen, magyarul: „Ez azt jelenti. . .”, hiszen itt visszaütáló névmás kell.⁶ Még helyesbítő szövegben is előfordul ez a modoros fogalmazás (267): „Aktívak voltak, *ami abban nyilvánult meg*, hogy. . .” Valóban helyesen így lenne: „és ez abban nyilvánult meg. . .”.

A nyelvtani szerkesztetlenséget kifogásoló (93: Mindent bele!?) cikk írója maga is leír egy kissé szerkesztetlen mondatot: „A szóösszetétel[nek] egyik leggyakoribb módja [az], hogy valamely nyelvtani szerkezetet . . . egy szóba rántunk össze.” A *-nek* rag hiánya a birtokos szerkezeten belül a birtok hangsúlyozását, a mutató névmásé pedig a mellékmondat kiemelését teszi bizonytalanná. Mindkét (itt hiányzó) nyelvi elem az aktuális tagolást szolgálja; elhagyásuk a közéleti és hírszolgálati szürke, sietős fogalmazásnak tipikus hibája. (Ilyen hibákra, különösen a homályos birtokos szerkezetekre nagyon jól felhívja a figyelmet a kötet utolsó kis cikke!)

Csinján kell bánni a mutató névmás rövid *e* változatával. Csak hangsúlytalan helyzetben használjuk természetesen, és ott sem mindig. A meghökkenítő „e számára” (104) pillanatnyi zavart okoz az olvasásban; a túlzott feszesség elkerülhető volna oldottabb fogalmazással: „ez a számára, s bizonyára az olvasók számára is új szó”. — Hangsúlyozási zökkenőt idéz elő ez:

⁶ L. NyKk. 2: 1249—52. Aki ezzel kapcsolatban Arany Jánosra hivatkozik (A fülemile), mint Rácz (Anyanyelvi műveltségünk 1960. 46), vegye figyelembe azt a finom iróniát, mellyel Arany itt a hivatalos (jogászai) stílusra céloz. Azt egyébként Rácz is említi, hogy a stilisztikai szempontokat nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ha nem kivételes stílárius célzattal használjuk a latinus (és a németben is így elterjedt) álvonatkozó névmást, modorosággá válik: nem köznyelvi, hanem egy sajátos értelmiségi zsargon nyelvtani eszköze.

„e nyelvi elemekkel is mértéktartóan kell élnünk” (214; helyesen: „ezekkel a nyelvi elemekkel is”). Joggal kifogásolta az *e* kirívó hangsúlyozását Péchy Blanka (*Beszélni nehéz!* 1974. 142–3). Ebből az a tanulság, hogy ahova hangsúly kívánkozik, ott a teljesebb (és ragozott) ez formát használjuk névmási jelzőként.

11. Néhány esetben túlzónak találjuk egy-egy jelenség elítélését. A keltezésnek ilyen jelölése: *92.01.11. (51)* ma már nemzetközileg elfogadott forma, nem csak számítógépek részére. Az AkH. 1984. 293. szabálya ezt is elfogadja mint helyes változatot. — Főlöszleges pontoskodás az ilyen szóvégi kötőjel (75): *két fiútestvére van és két leány-*. Az ilyen szerkezet léte inkább arra a következtetésre indít, hogy a *fiútestvér* sem igazi összetétel, hanem főnévi jelzős kapcsolat. A *balettest* (76) és a *rongyoszsák* (77) szabályosan írt összetételek ugyan, mégsem ítélném el a tagolást világosan jelölő kötőjelet, akárcsak a *hogy'*, a *majd'* alkalmi hiányjelét (82) ott, ahol a szöveg egyértelműsége megkívánja. — A *csütörtököt mondott szerdán* kifejezést (228) mint alkalmi szójátékot inkább a sajtónyelvi derű egyik példájának látom. Nem kifogásolnám a *paramétereim* szót sem az említett házassági hirdetésben (324); használata az asszony humorérzékéről tanúskodik. Az *áll, mint borjú az új kapu előtt* szólásváltozatot is (221) inkább szellemes újításnak tartom, mint zavaró szóláskeverésnek.

12. A kötetet a jól áttekinthető fejezetbeosztás, valamint az egyesített szó-, tárgy- és névmutató teszi igen használhatóvá. Mind a harminckét szerző jó ötletekkel járult hozzá a közös vállalkozás eredményességéhez, és nem mindig a magasabb tudományos rangúak írták a legkiválóbb cikkeket. Köszönet a szerkesztőknek, hogy e könyv összeállításával maradandóbbá tették az újságszámokban megbújó írásokat, sok gyönyörűséget szerezve és biztatást adva azoknak, akik szeretik és ápolják anyanyelvünket! Jó lenne, ha ez a könyv (vagy akár cikkeinek legjava) eljutna a Magyar Távírási Iroda, a Magyar Televízió és a Magyar Rádió hírszerkesztőségéhez. De reméljük, a szerzők intő tanácsainak addig is lesz valami foganatja.

Elekfi László

A magyar nyelv Kárpátalján

Amióta vendégtanárként tanítok az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén, sokan kérdezték már tőlem, hogy milyen a magyar nyelv Kárpátalján, a kívülálló szemével nézve látok-e különbséget a magyarországi és az itteni nyelvhasználat között. A kérdezők szavaiból megfogalmazatlanul is érződött valami olyasféle gondolat, hogy „mi biztosan nagyon rosszul beszélünk magyarul, meg sem közelítjük azt a szintet, amely Magyarországon mindenki számára természetes”.

A kérdés lényegi részére nehéz rövid és egyértelmű választ adni. Ha érzelmi alapon próbálkozunk valamiféle magyarázattal, akkor nem tehetnénk mást, mint idéznünk kellene Ábrányi Emilt, Kosztolányi Dezsőt, Sütő Andrást és még sokan másokat, akik a költészet és a próza művészi eszközeivel tettek vallomást az anyanyelvről, annak kimondhatatlanul nagy közösségi összetartó erejéről. Mert a kárpátaljai magyar nyelv is az itt élő magyarságnak anyanyelve, amely mindenkiben a legbensőségesebb emlékeket idézi föl, a gyermekkort, a családot, a szülőket és a testvéreket, azt a falut, várost, utcát, ahol születünk, ahol iskolába jártunk.

Ha kizárólag szakmai, nyelvészeti szempontból akarjuk megközelíteni a kérdést, akkor röviden azt mondhatjuk, hogy általában olyan, mint minden más nyelvváltozat, bonyolult struktúra, amely területi és társadalmi szintekre tagolódik, működési körét, módját pedig számos belső és külső tényező határozza meg. Kárpátalja meglehetősen nagy terület, az Ungtól a Tisza forrásáig igen változatos és archaikus nyelvjárásokkal találkozunk. Ungvár, Munkács, Beregszász környéke a kelet-magyarországi tájnyelvvél van rokonságban, a Huszt, Técső, Rahó körüli falvak pedig inkább a romániai magyar nyelvjárásokhoz állanak közelebb. Természetesen számolnunk kell azzal is, hogy a különféle népek évszázados együttélése során igen változatos nyelvi kölcsönhatás alakult ki, amely főként a szókészletet érintette, de kisebb mértékben a grammatikai rendszer egyéb területeire is kisugárzott. Az idegen befolyás fokozott mértékben fölerősödött az elmúlt évtizedekben, különösképpen akkor, amikor a magyar nyelv elvesztette az állami életben betöltött hivatalos funkcióját, és kisebbségi pozícióba szorult vissza.

Az elmúlt három évben különféle kárpátaljai kiadványokat — újságokat, folyóiratokat, szépirodalmi műveket — olvastam, és megfigyeltem a környezetemben élő emberek mindennapi nyelvhasználatát. A standard magyar köznyelvtől, a köznyelvi norma által előírt szabályoktól való eltérésekről alkalmanként cédulákat készítettem, elsősorban olyan jelenségekről, amelyek regionális jellegűek. Ilyen módon állt össze ez a szójegyzék, amelyet most a szélesebb körű nyilvánosság előtt is szeretnék bemutatni.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a válogatás esetlegességét. Ebből következően nem mondható el az, hogy ilyen a kárpátaljai magyar nyelv. Közelebb áll az igazsághoz az, hogy ilyen is, mert azért nem mindenki így ír és így beszél ebben a régióban. Az már inkább csak technikai kérdés, hogy a szógyűjteményben nem különítettem el a különböző eredetű nyelvi regionalitásokat. Ebből a szempontból szét lehetne válogatni több kategóriát: a tájnyelvi és a regionális köznyelvi jelenségeket, az orosz vagy az ukrán nyelv hatására tükröző jelenségeket, a sajtó nyelvében élő zsargon- és divatszavakat stb. Úgy gondolom, ezek így együtt vannak jelen a nyelvben, és az anyag sem olyan bőszeges, hogy részletező elemzésre is módot adna.

A közlemény végén kiemeltem néhány hangtani, alaktani, lexikális és mondattani jelenséget, amelyek nagyobb részben inkább a nyelvművelés kérdéskörébe tartoznak.*

*

ad l. elad; jövedelmet ad; kérdést ad fel; kiad; lead, vizsgát ad

aljasi l. *-si* képző helynevekben

aljdeszka 'a szekér fenekén levő deszka' ... *meg-megdöccent a kerék, nyikorgott az aljdeszka alattam* ... (NZM 65.)

alkalmazást nyer ... *a társadalmi élet valamennyi szférájában alkalmazást nyerjen a szovjet nő szellemi potenciálja* ... (KISZ 1990. márc. 8., 1.)

állít l. üzembe állít

által l. délenáltal

ankéta 'kérdőív, nyomtatvány' *A szomszédom is beadta a kárpótlási igényét, én segítettem neki betölteni az ankétát.* (é. b.)

apaszt l. elapaszt

átcsinál 'átdolgoz' *A tervet többször átcsinálták, mivel kevés földet utaltak ki az építkezéshez.* (UH 1991. okt. 26., 2.)

-ba, -ban <településnevekhez kapcsolódva> *1978-ban Beregszászba irányították dolgozni* (KISZ 1991. ápr. 13., 1.); *Ti legalább Ungváron és környékén, és főként Beregszászban meg a vidékén sokan vagytok, egy tömbben éltek* (BL 238.)

bádog 'alumíniumból készült pohár, bögre' *Hozzad csak a vizet, majd én magasra tartom a beleket, s te töltögeted a bádoggal bele a vizet.* (BI 107.) Vö. ÚMTsz. bádog.

bánka 'öblös befőttesüveg' (é. b.)

bárka 'deszkából készült burok, amelybe a koporsót a sírba teszik' (ÚMTsz.) ... *vajon tettek-e föléje fejfát, padmalyt vagy bárkát, ráírták-e a koporsójára* ... (NZM 89.)

beregújfalusi l. *-si* képző helynevekben

* Forrásjegyzék

BI = Bús Ilona: Pusztafa. Regény. Magvető Kiadó. Budapest, 1989. 336 oldal

BL = Balla László: Azt bünteti, kit szeret. Regény. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 1990. 316 oldal

é. b. = élő beszéd

Ka = Kárpátalja. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lapja volt 1992-ig. Ma közéleti és kulturális lap. Korábban kéthetenként jelent meg, újabban havonta. Ungvár—Miskole.

KISZ = Kárpáti Igaz Szó. Napilap. Megjelenik Ungváron.

KV = Kovács Vilmos: Holnap is élünk. Regény. Csokonai Kiadó, Debrecen—Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1989. 216 oldal

NZM = Nagy Zoltán Mihály: A sátán fattya. Regény. Hatodik síp könyvek. Budapest—Ungvár, 1991. 179 oldal

UH = Ung-vidéki Hírek. Napilap. Megjelenik Ungváron.

bérfa 'a szekéroldal felső, vízszintes fája' ... néha egy-egy kíváncsi szempár lesett át a bérfa oldalán ... (NZM 65.). Vö. ÚMTsz. bélfá.

betölt 'kitölt <nyomtatványt>' *Betöltötték már az évvégi jelentés papírja-it?* (é. b.)

bitangjában hagy 'veszni hagy' *Szakállék bérelt házban laktak, a bútorukon kívül semmijük sem volt, így csak azt a kis holmijukat kellett bitangjában hagyni — illetve még azt sem.* (BL 32.)

biztat l. megbiztat

biztosít 'ad, rendelkezésre bocsát' *A zöldséget és a gyümölcsöt a hétvégi telkekkel rendelkező munkások biztosítják, akik ingyen adják le ide felesleges termékeiket.* (UH 1991. ápr. 20., 2.)

bot l. görbebot

butélia 'palackos üveg' ... *hozz bort, adj most bort, összetöpörödvé ücsörögött a butélia mellett* ... (NZM 31.)

bútor *Van új székházunk, és új butrunk is van. A régi butrot eladtuk.* (é. b.) Általános a használata a kárpátaljai regionális köznyelvben. Vö. motor.

cinke Fr. *cinkét fogott az orra* 'taknyos lett az orra' ... *Balázs Gyula bátyámnak cinkét fogott az orra, áttetsző gyöngyként remegett orra hegyén a takony* ... (NZM 109.)

csanak 'pohár' ... *belül a csanaknyi bor émelyítő tüze nem melegített* ... (NZM 16.). Vö. ÚMTsz. csanak¹.

csenget 'telefonál' *Csengess ide, ha szerencsésen hazaértél!* (é. b.) Általános elterjedt a kárpátaljai regionális köznyelvben.

csíklé (valószínűleg valamilyen leves) ... *hányinggerrel néztem a máskor jóízű ételekre, nem kellett a csíklé, a köménymagos leves* ... (NZM 60.) Vö. ÚMTsz. csíklé.

csinál l. átcsinál

darab l. faradarab

délenáltal 'délioldalon' *Az ágyban megpihenünk, s holnap új erőre kelve majd folytatjuk. Inkább kinn maradunk délenáltal* (ti. a mezőn BL). (BI 99—100.)

deszka l. aljdeszka

dicsérettábla 'dicsőségtábla' *Hova diagrammát rendeltek az ötéves terv mutatóiról, hova vörös anyagra írt jelszót: „Lendületesebb szocialista versenyt!” (persze oroszul), hol meg dicsérettáblát akartak csináltatni.* (BL 155—6.)

dolgozik 'működik' *Ez a telefon már megint nem dolgozik.* (é. b.)

dolog l. szó

döntő *Az ott dolgozók által elkészített vegyelemzésnek döntő jelentősége van a leendő termést illetően* (KISZ 1990. márc. 8., 2.). Itt is divatszó a sajtó nyelvében.

dúcsosodik l. kidúcsosodik

együttes l. munkaegyüttes

-ékhöz '-éknál' *Tegnap voltunk Zékányékhoz.* (é. b.)

elad <vmit vmire> 'elad <vmit vmiért>' ... *150 rubelre adtunk el magyar újságokat* ... (Ka II. évf. 23. szám, 1991. dec., 10.).

elapaszt 'elapad' ... *egyik napról a másikra elapasztott a tehenünk* ... (NZM 151.)

élettartam 'életkor' ... *nem kell attól félni — mint a vérnyomásnál —, hogy a beteg várható élettartama megrövidül* (KISZ 1991. febr. 9., 7.).

elhivatott volt *Az osztrák Alpok délvidékén, Villach—Warmbadban került megrendezésre szeptember 27—28 között az a kongresszus, amely az Európában élő nemzeti kisebbségek helyzetét, gondjait, terveit volt elhivatott megtárgyalni.* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 4.)

elkonfiskál 'elrekvirál' ... *a lovakat édesapám negyvenhárom végén eladta, nehogy elkonfiskálják, mint a tizennégyes háborúban* ... (NZM 34.)

ellenőriz l. leellenőriz

ember 'személy' (a választással) *kapcsolatos listákon 831 312 ember szerepelt* ... *a szavazásban 757 364 ember vett részt.* (KISZ 1990. márc. 8., 1.)

érkezik 'tud, képes vmit megtenni' *Ez ugyanis ahhoz vezetett, hogy azok, akik a jegypénztárakban nem érkeznek megváltani a menetjegyeket, a vonaton sem tudják azt megtenni.* (KISZ 1991. jan. 12. 3.); *Hitler már nem érkezett bevetni új fegyverét, a japánoknak adta át.* (BL 24.); ... *jóformán körül sem érkeztem nézni* ... (NZM 160.); (Az öregekről van szó:) *Gyermekkori emlékeikre az idő még nem érkezett teljesen fátylat borítani* ... (Illés Mónika: Magyar népi gyermekjátékok és mondókák Beregdéda községben. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. Ungvár, 1992. 24.)

esik l. felesik

falusi l. -si képző helynevekben

faradarab '⟨a rétes⟩ vége' ... *⟨a cigányasszonyok⟩ kikönyörögtek egy-egy karéjt a karácsonyi cipóból, faradarabot a rétesből* ... (NZM 32.)

fec 'a tehen első teje borjazás után' ... *úgy húzta ki a tehénből a borjút, fecet főztünk, jóllaktunk belőle* ... (NZM 97.)

fektet l. hangsúlyt fektet <vmire>

felad l. kérdést ad fel

felcserközpont 'egészségügyi központ' *Tavaly például négy iskola, öt óvoda, két klub, három felcserközpont, két orvosi rendelő és két körzeti kórház átadása maradt el a területen.* (KISZ 1991. ápr. 17., 2.)

felesik 'elesik' *Egy mankóra támaszkodó nénikét ellöktek a pulttól, a néni felesett.* (UH 1993. febr. 20., 4.)

felhatványoz 'megsokszoroz, felhalmoz' *Az évtizedes elnyomatás, a felhatványozott gazdasági gondok, a társadalom és azon belül az egyének szegénysége, a jelenlevő kilátástalanság — növelik az intoleranciát.* (Ka I. évf. 12. szám, 1990. okt., 4.)

feljelentés megy rá 'feljelentik' — *Igen. Feljelentés ment rád, Gábor. — Rám? Ugyan, ne beszélj badarságokat.* (KV 159.)

felszólal 'szerepel vmilyen műsorban, előadást tart vmilyen rendezvényen' *Láttam, tegnap felszólaltál a televízióban.* (é. b.)

felvesz 'felver' ... *mit óbégatsz, felveszed az egész határt, hallom így is* ... (esetleg sajtóhiba?) (NZM 63.)

findzsa 'bögre' ... *nem ad egy findzsa tejet sem* ... (NZM 151.)

fogad l. vizsgát fogad

folyvást 'folyton' *A pulya se tud tőle tanulni, folyvást a rádiót bújja.* (KV 107.)

gagó 'gólya' — *És mondja csak, gagónak hívják még a gólyát, édesanyám?*

– *Gagónak hát.* (KV 105.)

görbebot 'kampósbót' *Gubája, amelyet nyáron sem vetett le, ki volt akasztva a tornácon, mellette a görbebot.* (KV 167.)

gramota 'elismerő oklevél' *Minden évben gramotája van, vagy mi az istennek hívják.* (KV 107.) M. Takács Lajos szómagyarázata. Ő a regény új kiadásának sajtó alá rendezője.

grimánc '? gunya, ? nyaka' ... *folyvást a lába közt settenkedett a macska, próbálta elkapni a grimáncát Géza bátyám ...* (NZM 150.)

guba 'meleg téli kabát' *Gubája, amelyet nyáron sem vetett le, ki volt akasztva a tornácon, mellette a görbebot.* (KV 167.)

hagy l. bitangjában hagy

hangsúlyoz l. kihangsúlyoz

hangsúlyt fektet <vmire> 'hangsúlyt helyez <vmire>' *Az Ungvári Cipőgyárban nagy hangsúlyt fektetnek az új, korszerű technológiák, berendezések üzembe állítására* (KISZ 1991. ápr. 17., 3.)

hatványoz l. felhatványoz

ha ... úgy 'ha ... akkor' *Ha a fegyveres erők vonatkozásában ezeket az érveket figyelembe lehet venni, úgy a határőr-, a belügyi, a vasúti csapatok vonatkozásában ezek az érvek nem állják meg a helyüket.* (KISZ 1991. jan. 24., 4.)

hídlás 'a disznóól deszkapadlózata' ... <a kacsák> *kikíváncoltak az udvarra szokás szerint, lesni a disznók moslékából a hídlás résein át lecsurgó lágy eleséget ...* (NZM 147.)

hívású l. összehívású

hivatott l. elhivatott volt

hová tepedül 'mi lesz vele' *Hová tepedültünk volna nélküle?* (KV 106.) M. Takács Lajos szómagyarázata.

-hoz l. -ékhoz

huzakodik l. lehuzakodik

irányt vesz *Miután irányt vettünk társadalmi rendszerünk megújítására, a szocialista választás keretében valósítjuk azt meg.* (KISZ 1990. nov. 10., 1.) Fordítás oroszról. Vö. Nyelvművelő kézikönyv I. 1031.

jövedelmet ad 'jövedelmet hoz' ... *adott nekünk harmincezer rubel jövedelmet ...* Riportalany mondta. (Ungvári Rádió. 1990. febr. 14.)

kancsi 'kancsal' ... *íjedten pislogott Elza a kancsi szemével ...* (NZM 163.)

kántál 'énekléssel karácsonyt köszönt' ... *szomszéd a szomszédhoz elment kántálni ...* (NZM 32.)

Kári 'Karesi' ... *hej, Kári, ki van ez találva ...* (NZM 57.)

kárpátaljasi l. -si képző helynevekben

kenyér l. vályogkenyér

képez *A csernobili katasztrófa kérdéseit vizsgáló bizottságban tartott megvitatás főbb témáját a csernobili baleset felszámolásának tudományos biztosítása képezte.* (KISZ 1993. febr. 13., 1.)

képződmény 'szervezet' *Az utóbbi időben területünk egyes társadalompolitikai képződményeinek képviselői olyan híreszteléseket terjesztenek ...* (KISZ 1991. ápr. 17., 2.). A területi pártbizottság sajtóközpontjának közleménye.

kérdést ad fel <vkinek> 'kérdést tesz fel <vkinek>' ... *kérdéseket adtak fel a referálóknak.* (Ka I. évf. 12. szám. 1990. okt., 4.)

kiad 'följelent' ... *láttuk Jakab Zsigát, két puskás ember kíséerte ... , kiadta valaki Zsigát ...* (NZM 34.)

kidúcsosodik 'kidudorodik' ... *édesapám meztelen felső testtel ült a deszkán ... , hajlottában kidúcsosodott a hátgerince ...* (NZM 65.)

kifordul l. szó

kihangsúlyoz ... *Vaszil Serehij, a RUH országrészi vezetőségének tagja megnyitó beszédében kihangsúlyozta, hogy ...* (KISZ 1990. nov. 10., 1.); *Az elmondottak kapcsán szeretném kihangsúlyozni, hogy ...* (KISZ 1990. jún. 10., 3.); ... *a felszólalók többsége kihangsúlyozta, szükség van arra, hogy ...* (UH 1991. ápr. 20., 2.)

kimenő 'szabad nap' *Holnap kimenő lesz, nem jövök be dolgozni* (é. b.)

kimenős 'szabadnapos' (é. b.)

kínál rá '<ételt> kínál vkinek' ... *megszokott halk hangjával kínálta rám az ételt ...* (NZM 70.)

kivesz '<fizetést> fölvesz' *Elmegyek a rektorátusba, kiveszem a fizetésemet.* (é. b.)

kivirított 'kinyílott <virág>' *Tegnap az üzletben nem volt kivirított virág.* (é. b.)

komoly (az üvegházi munka) *az ott dolgozóktól komoly erőfeszítést igényel.* (KISZ 1990. márc. 8., 2.); *Én csak azt tudom, hogy a litván kormányban komoly közgazdászok vannak.* (KISZ 1991. jan. 14., 4.), fordítás oroszról; ... *biztos, hogy a Latorca élővilága komoly kárt szenvedett* (KISZ 1991. jan. 24., 3.)

konfiskál l. elkönfiskál

kopera 'kooperatív (szövetkezeti) üzlet' *Minden kuncaftot meg kellett becsülni. Az iskolások hűek voltak a koperához.* (BI 110.); *Igaz, hogy tejet mérnek a koperában, de az isten bírja kivárni ...* (KV 107.)

központ l. felcserközpont

köztudott, hogy (KISZ 1990. márc. 15., 2.). Igen gyakori a sajtó nyelvében.

krumplivájás 'a krumpli fölszedése, betakarítása a szántóföldről' ... *fáradékony lettem, maradtam, krumplivájáskor álltam lábra ...* (NZM 140.)

kutakodik 'tudakozódik, érdeklődik <vmi iránt>' ... *a csendőrök mihamar kutakodni kezdtek Seresék viselt dolgaiban ...* (NZM 35.)

kutakodó 'kereső, kutató' ... *mire feleszméltem, a kutakodó kis szörnyeteg megtalálta a mellemet ...* (NZM 69.)

laci 'lacipecsenye' Péterfalván a csárda vezetője így válaszolt, amikor megkérdeztük, hogy mit lehet kapni: *Gulyáslevest, rántott húst, lacit.* (é. b.)

lé l. csiklé; savanyúlé

lead '〈vizsgát〉 letesz' *Van még vizsgátok, vagy mindenki leadott mindent?* (é. b.)

leellenőriz *Hogy helyesen válaszoltak-e vagy sem, azt keddi számunk kézhez vétele után ellenőrizhetik le ...* (KISZ 1991. jan. 12., 8.)

lehuzakodik 'a lakásba érkezéskor leveti a cipőjét, hogy ne vigye be a sárt' *Ugyan, nem kell lehuzakodni, hagyja csak a cipőjét!* (é. b.) Általános használatú a kárpátaljai regionális köznyelvben.

lopiban 'lopva' ... *anyám utánuk vetett lopiban egy kis eleséget ...* (NZM 33.)

magadáni 'magán(építő)?' *Felbontották tehát a szerződést a magadániakkal, de az építkezés ötlete fennmaradt.* (UH. 1991. okt. 26., 1.)

magánutas 'levelező hallgató az egyetemen' (é. b.)

mán 'már' *Arra mán ihatom a hideg vizet.* (BI 286.)

másvég 'a falu másik vége' *A bátyám elment a fiúkkal, mi lányok, négyen-öten együtt indultunk a másvégre.* (BI 149.)

megbiztat 'biztat' ... *nemigen szerettem a bűdös belet szaglászni, de a nagyanyám megbiztatott ...* (BI 108.)

megnevezés 'árufajta' *Csapról hozza naponta a területi posta kocsija az újságokat. Egy-egy megnevezésből 200–250 számot hoznak ...* (Ka 1991. dec. II. évf. 23. szám, 10.)

megpászol 'megtetszik' ... *megpászolt itt nekik az élet ...* (NZM 151.)

megretirál 'meghátrál' ... *dehogyan is retirál meg a fia szemlátomást erős akarata előtt ...* (NZM 128.)

megy l. feljelentés megy rá

mejj 'mell' *Hogy csilingeltek a kitüntetések a mejjin ...* (BI 286.)

menő l. kimenő

menős l. kimenős

mérleg 'nyilvántartás, könyvelés' ... *ezek a kultikus létesítmények átadandók az illetékes községei és nagyközségi tanácsok mérlegére.* (UH 1991. okt. 26., 2.)

miliciaőrnagy 'rendőrőrnagy' *Mint azt Ljudmila Szkovrcova miliciaőrnagytól, az ügyben folyó vizsgálat vezetőjétől megtudtuk ...* (KISZ 1993. márc. 13., 2.)

mint l. úgy ... mint

mivel 'mert' *A tervet többször átcsinálták, mivel kevés földet utaltak ki az építkezéshez.* (UH 1991. okt. 26., 2.); ... *nincs hol tartanunk a zöldségféléket, mivel a pince mindig vízben áll.* (UH 1991. okt. 26., 4.)

moncsolgat 'morzsolgat' ... *az abrosz szegélyét moncsolgatta ujjai között ...* (NZM 161.)

motor *Vettünk egy új motrot.* (é. b.) Vö. bútor.

munkaegyüttes 'munkaszervezet?' *A sokszoros használatú kuponok forgalomba hozásával foglalkozó területi bizottság ... megvizsgálta a munkaegyüttesek kuponkiadással és rubelértékeléssel kapcsolatos kérelmét.* (KISZ 1992. febr. 15., 1.)

nagyujjas 'nagykabát?' ... *elnyúlt hangtalanul a kiságyon, aludt reggelig, anyám a nagyujjast terítette rá ...* (NZM 31.)

-nál '-hoz' *Maximum 10 személy ment a lánynál ...* (Nagy Angelika: Napjaink lakodalmi szokási Szürtén. Szakdolgozat. 1992. 17. oldal. Kézirat.)

nálunk 'hozzánk' *Minek nem jössz már el nálunk?* (KV 107.)

nálunk zárva van 'bezártunk' *Fiatalember, nálunk zárva van, jöjjön egy óra múlva.* (é. b.) A fodrásznő mondta déli záráskor, jelezve, hogy már nem fogadnak több vendéget.

nevezés l. megnevezés

nyer l. alkalmazást nyer

orr l. cinke

óvopedagógus 'óvónő' *Óvopedagógusok köszöntése.* (Újságcím. KISZ 1992. márc. 4., 4.)

őrnagy l. milíciaőrnagy

őszön 'összel' ... *s ahogy ezzel megvultunk, anyám előadta, milyen ruhát kapunk az őszön, majd abban megyünk látogatóba.* (BI 101.)

összehívású *A huszonegyedik összehívású területi tanács hetedik ülészakánának határozatát Kárpátalja státusáról a független Ukrajna kötelékében felelős megoldásnak tekintjük ...* (UH 1991. okt. 15., 1.)

padmaly '??' ... *vajon tettek-e föléje fejfát, padmalyt vagy bárkát, ráírták-e a koporsójára ...* (NZM 89.); ... *és ahogy a fagyott föld dübörögve a padmalyra hullott, nekibuzdultak a sírásók ...* (NZM 108.)

pálinka l. pucupálinka

papó 'nagyapa' ... *apai nagyapám nevét adtam neki, Isten nyugosztalja Pista papót ...* (NZM 72.)

pára 'órapár, 2 × 45 perces óra az egyetemen' *Fél tízkor párája lesz, akkor jön be Erzsike néni.* (é. b.)

parancs l. 'rendelkezés, utasítás' *Parancs jött a dékántól ...* (é. b.). *Fr. parancs van rá 'utasítás, rendelet van vmivel kapcsolatban' ... miért lett volna öröm az istenadta termés, be kellett szolgáltatni jó részét fillérékért, parancs volt rá ...* (NZM 90.); 2. 'hivatalos kiküldetést elrendelő okirat' *Kérjenek parancsot a dékáni hivataltól a nyári praktikához!* (é. b.)

pászol l. megpászol

pedagógus l. óvopedagógus

platt 'a tűzhely felső vas lapja, amelyre főzéskor az ételt teszik' ... *szerettem volna kinyújtani a kezem a forró platt fölé ...* (NZM 160.)

plusszol 'hozzáad' *A felszámolt kompenzációs összeget a betétkönyvben szereplő összeghez plusszolják.* (KISZ 1993. febr. 18., 1.)

praktika 'szakmai gyakorlat' *Kimegyünk praktikára. Praktikán vagyunk.* (Ungvári Rádió, 1990. febr. 10.) Riportalany mondta. Az egyetemen: 1. 'a diákok nyári kötelező terepmunkája'; 2. 'a diákok gyakorló tanítása a középiskolában'

pucu 'csecsemő, kisfiú nemi szerve' ... *incselkedett vele, beszélt hozzá, játékból a pucuját is bekapta, csak úgy visongott jókedvében Istvánka ...* (NZM 73.)

pucupálinka 'csecsemő születésekor az újszülött egészségére a rokonok, ismerősök által elfogyasztott pálinka' ... *igyunk az újszülött egészségére, hol a pucupálinka* ... (NZM 67.)

pulya 'gyerek' *Örömöm? Hát ... a pulyában. A kislány igen jól tanul ... A pulya se tud tőle tanulni, folyvást a rádiót bújja.* (KV 107.); ... *már-már kiesik belőlem a pulya* ... (NZM 61.)

rá l. feljelentés megy rá; kínál rá

ráda 'ülés, tanácskozás <többnyire vmely hivatalos szervé>' *Holnap ráda lesz az egyetemen, ott kell lennem.* (é. b.)

rédia 'okmány?' (Itt a példamondatban: 'kézzel írt névtelen följelentés'.) *Azon a rádián is van pont. Csak azt tintával írták bele.* (KV 172.)

remont 'javítás' *Csináltunk rajta egy remontot.* (Ungvári Rádió. 1990. febr. 14.) Egy nagyszülősi riportalany mondta.

retirál l. megretirál

rocska 'fejödény' ... *kutya baja se volt a tehénnek, leadta a tele rocska tejet* ... (NZM 152.)

sajtószerv 'újság, napilap' *Befejezéséhez közeledik az előfizetés a területi, a köztársasági és más sajtószervekre.* (UH 1992. okt. 31., 4.)

savanyúlé 'valamilyen leves' ... *meglátogattak a gyermekágyban, elhozták a kötelező köménymagos levest, savanyúlét, oltott tejet, tejbekását, fánkot* ... (NZM 69.)

-si képző helynevekben beregújfalusi 'beregújfalui' *A minap korhol egy kedves beregújfalusi tanárnő.* (Ka 1991. ápr. II. évf. 7. szám, 3.); *kárpátaljai* 'kárpátaljai' (Ungvári Televízió, magyar nyelvű adás. 1993. jan. 18.) Riportalany mondta.

spór 'tűzhely' ... *a spór meg az ajtó közt álltam* ... (NZM 160.)

szeke 'szekér' *Béla azon a szekeren, amelyen 1938 őszén az új magyar határ felé a Szakáll és a Gerlóczy család együtt tette meg a keserves utat, nem volt ott.* (BL 29.) Valószínűleg nem sajtóhiba. L. még: *tehen*.

szerv l. sajtószerv

szesszió 'beutazási időszak az egyetemen, amikor a levelező hallgatók hosszabb ideig — kb. egy hétig is — órákra járnak' (é. b.)

szó Fr. *kifordul a szóból a dolog 'szóba kerül' ... vártam, hogy eljönnek, kifordul a szóból a dolog, de Irmát kivéve nem jöttek* ... (NZM 70.)

szólal l. felszólal

szólító 'halánték' *András sógor, nekem úgy fáj a fejem. Majd szétszakad a szólító.* (BI 180.)

szubjektum 'szervezet' ... *a gazdasági tevékenységet folytató szubjektumokat mentesítik a hitelkamatok kifizetéséért viselt felelősség alól* ... (KISZ 1992. dec. 15., 1.); *Kárpátalján 1760 külgazdasági kapcsolatot folytató szubjektum működik.* (KISZ 1993. jan. 12., 1.)

tábla l. dicsérettábla

tartam l. élettartam

tehen 'tehén' *A két tehenen túladtam.* (KV 107.) Valószínűleg nem sajtóhiba. L. még: *szeke*.

tényező 'személy' *A karácsonyi népi hagyományokkal tűzdelt programot Márton István zeneszerző, Balogh Klára, Viktor Telicsko, Petro Rák, Oreszt Scserbátij ismert kulturális tényezők és sokan mások készítették.* (UH 1991. jan. 12., 2.); *A bizottság ragaszkodik ahhoz, hogy elsősorban olyan történelmi, irodalmi tényezőkről nevezzenek el utcákat, akik valamilyen módon kapcsolatban álltak Beregszászal.* (KISZ 1992. febr. 15., 6.)

tepedül l. hová tepedül

terén *javaslatot dolgozott ki három normatív dokumentum terén . . .* (KISZ 1991. jan. 24., 4.) Fordítás a Trudból.

terjedelem 'volumen, mennyiség' *1990-ben csökkent az állati termékek előállításának terjedelme.* (KISZ 1991. febr. 6., 5.)

tőle 'nála' *Dezső egy évvel idősebb tőle.* (UH 1991. jan. 12., 1.)

tölt l. betölt

tudakolózik 'érdeklődik' . . . *megpróbáltunk tudakolózni, történt-e azóta valamilyen változás.* (KISZ 1991. dec. 17., 8.)

tudott l. köztudott, hogy

tündelevény 'denevér' — *A denevért meg tündelevénynek (hívják BL)?* — *Annak.* (KV 105.)

ügy l. ha . . . ügy

ügy . . . *mint Ennek ellenére a természetvédők nem tartják lehetetlennek, hogy kártérítési igénnyel lépjenek fel úgy a magyarországi, mint a szlovákiai vízügyesek.* (KISZ 1991. jan. 24., 3.)

újfalusi l. -si képző helynevekben

ujjas 'kiskabát' . . . *nesze jányom, vedd magadra, ezt el tudom kerülni, olajfoltos ujjast adott a kezembe . . .* (NZM 21.) L. nagyujjas.

utas l. magánutas

utcán 'utcában' *Beregszászon a Széchenyi utcán Szilveszterkor egy rendkívül elegáns valutás üzlet nyílt.* (KISZ 1993. jan. 14., 2.)

üzembe állít 'üzembe helyez' *Az Ungvári Cipőgyárban nagy hangsúlyt fektetnek az új, korszerű technológiák, berendezések üzembe állítására* (KISZ 1991. ápr. 17., 3.)

üzgérel 'hajt, hajszol' . . . *<a cigányok> felügyelőfélék lettek, kigúnyolták, üzgérelték a magyarokat . . .* (NZM 33.)

vájás l. krumplivájás

vályogkenyér 'tégla alakúra süített fekete kenyér' . . . *kilenc rubelt fizettünk a parasztnak egy mázsa búzáért, egy fekete vályogkenyér meg a duplájába került.* (KV 183.)

vég l. másvég

vesz l. felvesz; irányt vesz; kivesz

vet '<krumplit> ültet' *Krumplit vet.* (é. b.)

virított l. kivirított

vizsgát ad 'vizsgál' (é. b.)

vizsgát fogad 'vizsgáztat' *Holnap megyek Csapra fogadni a vizsgát.* (é. b.)

volt l. elhivatott volt

zárva van l. nálunk zárva van

birtokos szerkezet halmozása: *Ivan Hercnek, a Kárpátontúli Erdőipari Vállalat Bérleői Szervezete Vezetősége elnökének is bőven kijutott volna belőlük.* (KISZ 1991. jan. 12., 2.); *Ukrajna Független Szakszervezetei Szövetsége Tanácsának nyilatkozata* (uo.); *Tegnap Ungváron a területi tanács üléstermében megkezdte munkáját a Moldova Köztársaság és Ukrajna nyugati területi pártbizottságai képviselőinek tanácskozó szemináriuma.* (KISZ 1991. febr. 15., 1.); *... állítsák össze a közoktatási, egészségügyi és művelődési intézmények anyagi bázisa megszilárdításának öt éves komplex terveit ...* (KISZ 1991. ápr. 17., 2.)

e-zés (csak néhány kiragadott példa): *csecs, ... követelőzik a kis muszka, magyar csecset kíván ...* (NZM 65.); *csecses, ... közben el-elmentem a csecses cserépkorsóval a Méneskútra ...* (NZM 62.); *csend, Csendben lezajlott a temetés.* (KISZ 1991. jan. 5., 5.); *csenget 'telefonál'* (é. b.); *cseppség, ... ölében a fehér vászonba bugyolált, szüntelenül síró-vartyogó cseppség, az én gyermekem ...* (NZM 64.); *felkeres, Másnap reggel felkerestem az énekkar vezetőjét.* (KISZ 1991. jan. 5., 5.); *felriad, Késő délután riadtam fel.* (uo.); *felvétel, Új emberek felvétele egyelőre szükségtelen.* (uo.); *felső, Csak a felső udvarra jutottam el.* (uo.); *gyenge, ... gyenge szívű ember ...* (uo.); *repül, Várnába repültünk ...* (uo.); *veder, Hozzad csak a veder vizet ...* (BI 107.); *veresedik, ... én elveresedtem ...* (NZM 169.)

idegen szavak halmozása ... *a totalitarikus rendszerek szignifikánsan degradálták a gazdaságot, a társadalmat ...* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 4.)

idegen szó hibásan konglomerátus 'konglomerátum' ... *az Össz-Európa egyetlen homogén konglomerátus lesz ...* (KA 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 4.); *grénium 'grémium' A rendszeresen üléselő gréniumnak a TIB ad majd otthont.* (uo. 8.)

igekötő hátravetése *esik ki, ... a könyveik is ott maradtak, aztán egyetlen kaptak kölcsön a szomszédoktól, de az is esett ki a kezükből, nem volt türelmük hozzá.* (BL 35.); *halok meg, Olyan szomszéd vagyok, hogy halok meg.* (é. b.); *szakad le, Olyan fáradt vagyok, hogy szakad le a kezem.* (é. b.)

iktelen ige ikés ragozásban (vagy alanyi ragozás helyett tárgyias ragozás?) *szaladgálhassam, Visszavágytam (ti. a szülőfalumba BL), hogy újra mezítlábasan szaladgálhassam az árkok partján, hogy unokatestvéreimmel a falu határában kiülhessünk a szögesdrótra torkolló út kőhídjára álmokat szövögetni.* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 3.)

kötőhangzó befőtöt 'befőtött' *Nem tudok elrakni egy kis befőtöt, nincs celofánpapír az üvegekre.* (KV 109.)

mondatszerkesztési hiba *De még ma sem, amikor ismerjük az október utáni időszak tévedéseit és tragédiáit, nem tagadhatja senki, hogy forradalmunk rányomta bélyegét az évszázad történetére ...* (KISZ 1990. nov. 10., 1.)

névelőhiány *Vagyis úgy gondoljuk, ez utóbbi se tartozzon [a] Szovjet Kommunista Párthoz.* (Ka 1990. október, I. évfolyam, 12. szám, 10.); *... leégett a Zeneművészeti Szakközépiskola, és [a] gyerekeknek nincs hol tanulni.* (uo.)

ö-zés? *csöszd meg 'cseszd meg' ... csöszd meg az angoljaidat, fakadt ki édesapám ...* (NZM 57.)

szórend ... *mit ők akarnának* ... (Ungvári Rádió 1990. febr. 12.)
Riportalany mondta.

terjengősség *Így lehet dióhéjban minősíteni Huang Wen-hsien expozéját is, aki az ENSZ véleményét és álláspontját vitte a kongresszus terítékére* (Ka 1990. október, I. évfolyam 12. szám, 4.); *Őket — mármint a Nyugat szakértőit — a nemzetiségi vetületben a nagyszámú menekültek és kitelepültek foglalkoztatják* ... (uo.); *Jurij Jurtin körzeti megbízott, aki az ügyeletes feladatát töltötte be aznap, nyomban felismerte a jármű vezetőjét.* (KISZ 1990. nov. 10., 2.)

Balogh Lajos

Jegyzetek egy tanulmányhoz

Érdeklődve olvastam Forgács Róbert dolgozatát (A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig. Nyr. 117 [1993.]: 4—14). Kíváncsivá tett vállalkozásának merészsége, hiszen olyan témakört szándékozott összefoglalni tízoldalas tanulmányában, amelynek részletkérdéseit számos monográfia és több tucatnyi elemzés igyekezett már tisztázni. Elég, ha itt csak néhányra utalok a legfontosabbak közül: Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* Bp., 1926.; Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás.* Bp., 1929.; *Nyelvünk a reformkorban.* Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1955.; Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Bp., 1960.; Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség.* Bp., 1990.

Az ilyen típusú tanulmányok terjedelmi korlátai nehezítik az árnyalt megközelítést; kísértenek az utánérzések; olykor nehéz elkerülni a közhelyek csapdáit. A tömörítés igénye és kényszere a dolgozatok stílusát is meghatározza: ezért gyakoriak a kinyilatkoztatásszerű mondatok, ezért keveredhetnek evidenciák sommás, megalapozatlan ítéletekkel.

Az említett jelenségekkel Forgács Róbertnek adatokban gazdag cikkében is többször találkozunk. Ilyen például Kazinczy szerepének közhely ízű megítélése, ilyen az iskolai oktatás helyzetéről szóló megállapítás is (7—8). Nem értem a széphalmi mesterről szóló értékelést, mely szerint: „Kazinczy álláspontja is egyre inkább a szélsőségektől mentes nyelvújítás felé közelít.” Melyik írásában képviselt ő szélsőséges nyelvújító nézeteket? A Bartzafalvi-kritikában, a Tübingai pályaműben, netán Gessner-fordításának Ráday Gedeonhoz szóló ajánlásában?

Árnyaltabb megközelítést érdemelne az ortológusok és a neológusok közötti vita jellemzése is. Forgács Róbert erről a következőket írja a Debreceni Grammatika minősítése után: „A harcot tehát Kazinczyék indították el; a neológusok támadásba lendültek” (8). A szócsata egy emberöltővel korábban megkezdődött. Szily Kálmán már 1901-ben így ír erről: „Ma már tudjuk, hogy az irodalmi visszahatás a nyelvújítók törekvése ellen nem a XIX. század elején, hanem nyomban Barczafalvi zászlóbontása után kezdő-

dött. . .” (Szily: Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből. ITK. 1901. 182—8). Példaként idézi a Magyar Musa 1787-ben megjelent támadását és Szaklányi Sigmund vitriolos levelét, amely „az 1795-iki Mercurius Toldalékán (41—6) látott napvilágot” (Szily. 183).

Az iskolákról szóló bekezdésben Forgácsnál a következőket olvashatjuk I. Ferenc császár koráról: „A nyelv ügye tulajdonképpen ebben maradt 1827-ig. A központi hivatalok latinul működtek, a törvényszékek latinul hoztak ítéletet, az egész közép- és felsőoktatás nyelve a latin maradt” (7). A két mondat eredetijét könnyen azonosíthatjuk Szekfü Gyulánál. Nála még így hangzik: „A nyelv ügye valósággal ebben maradt 1827-ig. A központi hivatalok latinul működtek, a törvényszékek latinul ítélték, ügyvédek latinul allegáltak, az egész közép- és felsőoktatás nyelve továbbra is latin volt, a magyar nyelvet és irodalmat egy-egy órában, később ezt is latin nyelven tanították. . .” (Szekfü. 1926. 84). Forgács részzigazgsága nyilvánvaló, ítéletének kizárólagossága azonban védhetetlen. Könyvének más fejezeteiben Szekfü Gyula maga is említ néhány olyan intézményt, ahol — legalább részben — folyt magyar nyelvű oktatás is. Benkő Loránd — bár monográfiájában a korábbi időszakokkal foglalkozik — szintén talál kivételeket. Példaként hozza a pápai református kollégium kísérletét, a pesti piarista gimnáziumot, és egyedi esetként a sárospataki kollégiumot, ahol az 1796-os reformtól kezdve „nemcsak a magyar nyelv tanítása valósul meg külön tantárgyként (vö. Bakos. NyIsk. 24), hanem ami még fontosabb — a történelem, filozófia és teológia kivételével minden más tárgyat magyarul adnak elő. . .” (Benkő i. m. 272—4).

A XIX. század elejének sajtója több alkalommal foglalkozik a pesti egyetemen folyó orvostudományal. A Hazai Tudósítások tájékoztatója szerint: „A barmok orvoslásának tudományát seborvosok közül rész szerént magyar, rész szerént német nyelven hallgatták s kitanulták: 11.” (H. T. 1807. szeptember 23. id. Hazai Tudósítások. Szerk.: S. Varga Katalin. Bp., 1985. 362.) Egy évvel később beszámolnak arról, hogy a „szülés segedelmek közönséges oktatása . . . magyar, német, tót nyelven” folyik majd. (H. T. 1808. március 26.; i. m. 366.). A Tudományos Gyűjteményben Rövid Értekezés a Pesti Orvosi Karról címmel jelent meg ismertetés. A cikk tételesen — a tanárok megnevezésével — sorolja fel, hogy mely tárgyakat lehet magyar, német, illetve deák nyelven hallgatni. Pl.: Orvosi szerek csinálására való készület: „kétféle nyelven halgathattyák, ti. Deák és Német Nyelven.”; Bábaság: „Német vagy Magyar Nyelven”; Kézi orvosi tudomány: „. . . s ezt is ki ki tettése szerint halgatja Magyarúl vagy Németül.” (Tudományos Gyűjtemény. 1821. X. 68—86, a szerző neve nélkül.). Bugát Pál az 1828-ban kiadott Boncztudományának előszavában arról ír, hogy már 4 esztendeje tanítja a leendő orvosokat magyar és német nyelven (Vezér-szó: 1).

Az említetteknel súlyosabbnak azok a tévedések, aránytévesztések, amelyeket a továbbiakban részletesen cáfolok és pontosítok. Forgács Róbert a 7. oldalon ezt írja: „A nekilendülő nyelvújítási mozgalomnak a

Martinovics-féle összeesküvés bukása vetett ideiglenesen véget, miután annak élharcosait: Kazinczyt, Batsányit börtönbe vetették, s a többi író is elhallgattatták. Ezekben az években a konzervatívok uralták a nyelvet, akiknek egyik bátyája Debrecen volt. Itt jelent meg ugyanis az ortológusok egyik alapműve a Debreceni Grammatika, melynek szerkesztői Révai Miklós és Verseghy Ferenc voltak. Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad. A börtönből kiszabaduló Kazinczy egyik első tevékenysége volt, szembeszállni ennek a műnek a szellemével." Ez utóbbit bizonyítandó idézi Kazinczynek Révaihoz írott levelét 1806-ból.

Vegyük sorra a tényeket. Az úgynevezett Debreceni Grammatika címlapján a következő olvasható: „Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a' Magyar Hírmondó Íróinak költségevel. Alberti betűivel. 1795.” A kötet „Bévezetés”-ében az egykori pályázat kiírói — Görög és Kerekes — számolnak be a grammatika keletkezésének körülményeiről. Felsorolják a beérkezett pályaműveket (Földi János, Veres Mihály, Benkő László, Gyarmathy Sámuel, Kerestaly Ignátz munkái); szólnak a „három rendbéli Bíráknak részrehajlás nélkül való” ítéletéről, és ismertetik a jutalmakat. (Bévezetés: IX—XI.) Az öt grammatikát előbb a „Kolosvári és a' Nagy-Enyedi Fő Oskolákbéli Tudós Professzorok” minősítették, a kéziratok ezt követően kerültek Debrecenbe. Itt a munkák értékelése közben „Jegyzéseket tettek tehát magoknak a' Tudós Ítéltők, melylyeket eleintén tóldalékúl akartak egygyik Grammatikához adni; de bővebb megfontolás után sokkal helyesebbnek és erányosabbnak látták, hogy magok készítsenek egyegyet, mellyben igyekezzenek a' Magyar Nyelvet nem tsak históriai módon; hanem annak eredetét, természetét és tulajdonságait is, a' mennyire telhetik, Filosofiai módon előadni” (Bévezetés: VIII).

Görög és Kerekes nem nevezi meg a szerkesztőket. A szerzők kiléte az 1794. szeptember 8. keltezésű Előljáró Beszédből sem derült ki. Csoda-e, hogy azonnal megindultak a találgatások, feltételezések? A Forgács Róbert által kinevezettek (Révai és Verseghy) aligha kerültek gyanúba. A grammatika fent idézett címlapja eleve több közreműködőt feltételez. Kettőjüket aligha minősíthették volna „Magyar Társaság”-nak. Révairól tudjuk, hogy ebben az időben a kálvinista Rómától távol, Győrben volt rajztanár. Itt talált pártfogóra, aki „a pápa engedélyével 1794-ben fölvette a győri egyházmegyébe” (Szinyeyi: Magyar írók élete és munkái. XI. 859.). Verseghy ekkoriban Pesten tartózkodott. Kazinczyval egy időben, 1794. december 11-én került fogságba (Szinyeyi. i. m. XIV. 1140). A két grammatikus amúgy is közismerten rossz viszonyban volt egymással, éppen a nyelvről vallott eltérő nézeteik miatt. Igaz, hogy ez csak később válik közöttük személyeskedő, a durvaságoktól sem mentes vitává. Nem elhanyagolható körülmény, hogy Révainak és Verseghynek is van bíráló megjegyzése a Debreceni Grammatikáról. Révai nem egy esetben párhuzamosan kritizálja Verseghyt és a Debreceni Grammatikát. Kazinczynek azt írja, hogy az ikes

ragozás „legtézégesebb Rontója Versegi után a Debretzeni Grammatika.” (KazLev. III. 383–4, id. R. Hutás Magdolna: Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában. Bp., 1972. 25). Ugyanezt állítja az 1803-ban kiadott *Antiquitates literaturae Hungaricae . . . c.* művében (162–3, id. R. Hutás i. m. 25). Mindezek mellett Révai vélekedése nem egyoldalú: „Többek között dicséri a Debreceni Grammatikát a ragok etimológiájának megközelítésében” (R. Hutás. i. m. 24).

Pintér Jenő szerint a Debreceni Grammatika egyes tételeit nemcsak Révai Miklós cáfolta, „hanem Verseggy Ferenc is, pedig az utóbbinak felfogása közelebb állt a debreceniek elveihez” (Nyr. 40 [1911.]; 387–8).

Miután kizártuk Verseggy és Révai közreműködését, tekintsük át röviden a szerzőség kérdésével foglalkozó korábbi nézeteket. Kazinczy, aki már fogsága idején tudott a Magyar Grammatikáról, bíráló megjegyzéseit 1797. november 16-án fogalmazza meg Kis Jánosnak szóló levelében. A debreceniek elleni támadása eszerint jóval korábbi annál, mint ahogy az Forgács dolgozatából kitetszik. „A Debreczeni Grammatikának sok igen jó materialéjai vannak, de a munka egy felette ízetlen és tudatlan Himpeller építése, a ki az elementumait sem értette az építésnek . . .” (KazLev. II. 421, id. A. Kövesi Magda: Pais-emplék-könyv. Bp., 1956. 60). Itt tehát még ismeretlen szerzőről szól a csöppet sem hízelgő ítélet. Az 1808-ban kiadott Magyar Régiségek és Ritkaságok című munkájában már három szerzőt is megnevez Domokos Lajos, Szakszay György és Benedek Mihály személyében (XXX–XXXI). Őket fogadja el – Kazinczyra hivatkozva – egy bő évszázaddal később Sági István is. (Vö. Sági: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Bp., 1922. 86.) Pintér Jenő már korábban, 1911-ben bővíti a fenti névsort. Ő, aki Kazinczy és Toldy Ferenc bíráló megjegyzéseit osztja a grammatikáról, szerzőként a következőket nevezi meg: „Domokos Lajos debreceni főbíró, később Biharmegye alispánja és országgyűlési követe; Benedek Mihály debreceni prédikátor, később a tiszántúli református egyházkerület szuperintendense; Szikszai György debreceni református lelkész; s talán még Hunyadi Ferenc debreceni prédikátor, a tiszántúli kálvinisták püspöke” (Nyr. 40 [1911.]; 386).

A húszas években sorra jelennek meg azok a filológiai dolgozatok, melyek a szerzőket próbálják azonosítani. Érvelésük jellemzésére nem vállalkozom, csupán a fontosabb változásokra utalok. Törös László a Magyar Nyelvben jelentette meg a Kik írták a Debreceni Grammatikát? c. tanulmányát. Ebben elemzi a kötet megszületésének körülményeit, Földi János grammatikájának szerepét és Kazinczy feltételezésének forrásait. Végül a kéziratok grafológiai értékelésére támaszkodva kimondja: „Benedek Mihály, Szikszai György, Gál András debreceni református papok és Domokos Lajos főgondnok, városi bíró a D. G. írói” (MNy. 23 [1927.]; 477–83). Harsányi István rövid időn belül két cikkben is foglalkozik a fenti kérdéssel: A Debreceni Grammatika szerzői (ITK. 1925. 121–3), illetve: Kik írták a Debreceni Grammatikát? (ITK. 1927. 275–6). Harsányi a Debreceni Grammatika egyik — Sárospatakon talált — példányának bejegyzésére

hivatkozva a következőket állítja: „A D. G. írói kilencen voltak: Hunyady Ferenc szuperintendens, Benedek Mihály, Gál András és Szikszay György prédikátorok, Szilágyi Gábor és Kocsi Sebestyén István professzorok, Domokos Lajos városi főbíró, Böszörményi Pál és Domokos Imre szenátorok” (i. m. 276). A kérdéshez hozzászólt többek között Szabó Aladár (Theol. Szemle 1927. 5—6. szám) és Gulyás József is (ITK. 1929. 228).

Benkő Loránd -- a már idézett monográfiájában -- Harsányi névsorát fogadja el hitelesnek (Benkő i. m. 314).

A szerzőség kérdéskörének átekintése után nézzük a munka minősítését. Forgács Róbert egy sokak által hangoztatott, de kellően végig nem gondolt ítéletet fogalmaz meg: „Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad” (7.). Tény, hogy a Debreceni Grammatika fenntartással szemlélte az új szavak egy részének megjelenését és elterjedését. A szerzők az V^{dik} Toldalékban „A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsináltt Új Szók” között számos olyan kifejezést bírálnak, amelyek azóta beilleszkedtek szókészletünkbe. Példaként idézhetjük a *follyadék*, a *sótár*, a *látszat* vagy a *nyelvművelés* esetét. (Vö. Debr. Gr. 304. kk.) Ha rajtuk múlik, minden biztonnyal nem születik meg a *prókátor*, a *szekretárius*, a *grammatika* és a *notarius* magyar megfelelője sem (Előljáró Beszéd XVI). De nem utasítják el mindenestől a szókincs megújítását. Hitük szerint ők csak a szükségtelen, a vad és alkalmatlan szavak ellen lépnek fel: „Az új szók tsinálása ugyan nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a Tudományokban: de tsak akkor, midőn szükség van reá, és csak úgy, ha helyesenn lészen” (Előljáró Beszéd. XVI). Hogy ez a felfogás sok tekintetben közel állt Kazinczy korabeli elveihez, tagadhatatlan. Ezt már A. Kövesi Magda elemzése is bizonyította (A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai. Pais-émlékkönyv 57—62). Maga a Debreceni Grammatika is élt a szóalkotás lehetőségével (vö. a Mester-Szókról írott bekezdést, Előljáró Beszéd XXVI—XXVII).

A „nyelvet uraló” mentalitásnak is ellentmondanak az Előljáró Beszéd némely megállapításai. (Bár jól tudom, más lehet az elv és megint más a gyakorlat.) Szemléletes példaként idézhetjük azt, amit egy felállítandó — a magyar nyelv helyességére figyelő — társaság lehetőségéről mondanak: „Azt ugyan egy Társaság sem veheti magának, hogy az egész Nemzetnek Oraculumja légyen, és nem kívánhatja, hogy az ő ítélet tételét, mint tökéletest és tsalhatatlant, az egész Haza osztozzon mindenbenn bévenni, 's magát annak alája vetni; mert tudnivaló, hogy az is megtsalódhatik, és tehet hibás ítéletet: azt mindazáltal még is reményelhetné az olyan Társaság, hogy a mit megmutatna fundamentomos okokkal hibáknak lenni, azt a jószívű, Nyelvünk gyarapodását kívánó Hazafiak, megesmernék, és megjobbítani 's magokat ahoz alkalmaztatni, kissebbségnek nem tartanák” (XXIII). Azt, hogy mennyire nem tartják csalhatatlannak önmagukat és tökéletesnek munkájuk végeredményét — nem éppen diktátori hangnemben —, hosszan fejtegetik: „Ez a Társaság nem ketsegteti magát azzal, hogy valamely bámúlásra méltó tökéletes remek munkát terjesztene a Haza

eleibe” (XXIV). Majd később: „Megesméri azt is ez a társaság, hogy ennek a Grammatikának előadásai nem mindenütt éppenn oly világosok, a mint maga is kívánta volna. De meg kell gondolni, hogy sok felfedezéseibenn első jeget tört, ’s minden nyom nélkül kellett lépnie: azért nem tsuda, ha midőnn nagy homály közzül húzogatta ki az igazságokat, valami maradt is rajtok abból a homályból, a melybenn el vóltak rejtezve” (XXVI).

Természetesen nem akarom egyoldalúan magasztalni a Debreceni Grammatikát. Erre sem ok, sem szükség nincsen. Magam is tudom, hogy a szerzők szemléletét a hagyományörzés határozta meg. Vállalkozásuk és eredményük elfogulatlanabb és filológiaiilag hitelesebb értékelését kérem csupán. Annak szellemében, ahogy azt többek között Tolnai Vilmos (A Debreceni Grammatika és az elvonas. Nyr. 33 [1904.]: 211–3), Benkő Loránd (Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., 1982. 35) és A. Kövesi Magda (i. m. Pais- emlékkönyv) megtette.

Tóth Péter

A gyakorisági listák egy hibatípusáról

Az elmúlt években, évtizedben — elsősorban a számítógépek elterjedésének köszönhetően — örvedetesen megszaporodott a szó- és szófaj-gyakorisági feldolgozások száma. Ezek a kimutatások hozzájárulnak a nyelvi elemek viselkedésének pontosabb megismeréséhez, egy-egy mű vagy szerző szókinésének árnyaltabb bemutatásához.

Az említett feldolgozások jelentős részében azonban megfigyelhető egy makacs módszertani hiba. Minthogy a számítógép a szóköztől szóközíg terjedő betűsort tudja azonosítani, így elterjedt az a felemás (sőt megtévesztő, hibás) gyakorlat, miszerint a szófaj-statisztikai vizsgálatokban csak az elváló igekötőket regisztrálják. Eszerint: ami elválík, az igekötő, ami nem, az meg nincs is, illetve az adott igével, igenévvél, névszóval együtt egy szövegszó, egy lexéma. Pedig attól, hogy elválík, az igekötő sem funkciójában, sem természetében nem változik meg. Az ige is ugyanúgy igekötős marad. Jóllehet egy viszonylag egyszerű eljárással elkerülhetők lennének a gyakorisági listák olyan — szokásos — torzulásai, amilyeneket a mellékelt listarészlet mutat.

Láthatjuk, hogy a hagyományos módon készített lista szerint a Toldi estéjében pl. az *áll* ige 17, a *meg* igekötő 54, a *megáll* 6 helyen fordul elő. Az *áll* azonban 5 alkalommal elváló igekötővel szerepel (vagyis nem az *áll*, hanem a *megáll*, *előáll* stb. igékhez kellett volna sorolni); a *meg* viszont 123-szor egybeírva található (*megáll*, *megfog*, *megnéz* stb.), így ez a *meg* előfordulási számából hiányzik. Arról nem is beszélve, hogy a *megáll* igekötője négyszer elvált (*állott meg*, *meg sem állott*), így a *meg*-hez is és az *áll*-hoz is számítottuk egyidejűleg (csak a *megáll*-hoz nem). A tényleges gyakorisági rend tehát: *áll*: 12, *meg*: 177, *megáll*: 10.

Gyakorisági lista a *meg* ige-
kötő helytelen besoro-
lásával:

Lexéma	Előford.
<i>ad</i>	18
<i>áll</i> (ige)	17
<i>bír</i>	15
<i>csúfol</i>	4
<i>eszik</i>	5
<i>fog</i> (ige)	10
<i>fogni</i>	4
<i>fordul</i>	6
<i>hagy</i>	9
<i>hal</i> (ige)	7
<i>hall</i>	9
<i>hallgat</i>	5
<i>ír</i>	3
<i>ismer</i>	12
<i>kap</i>	11
<i>kerül</i>	4
<i>lel</i>	7
<i>meg</i> (ik)	54
—	
<i>megáll</i>	6
—	
—	
—	
—	
—	
—	
<i>megfordul</i>	1
—	
—	
<i>meghal</i>	4
<i>meghall</i>	1
—	
—	
—	
—	
—	
—	
—	
<i>megkap</i>	1

Gyakorisági lista a *meg* ige-
kötő helyes besorolásá-
val:

Lexéma	Előford.
<i>ad</i>	19
<i>áll</i> (ige)	12
<i>bír</i>	13
<i>csúfol</i>	2
<i>eszik</i>	2
<i>fog</i> (ige)	7
<i>fogni</i>	1
<i>fordul</i>	3
<i>hagy</i>	4
<i>hal</i> (ige)	1
<i>hall</i>	8
<i>hallgat</i>	4
<i>ír</i>	2
<i>ismer</i>	10
<i>kap</i>	10
<i>kerül</i>	3
<i>lel</i>	6
<i>meg</i> (ik)	177
<i>megad</i>	1
<i>megáll</i>	10
<i>megbír</i>	1
<i>megcsúfol</i>	2
<i>megérdemel</i>	1
<i>megeszik</i>	3
<i>megfog</i>	1
<i>megfogni</i>	1
<i>megfordul</i>	3
<i>meghagy</i>	2
<i>meghajigál</i>	1
<i>meghal</i>	10
<i>meghall</i>	2
<i>meghallgat</i>	1
<i>megifjodik</i>	1
<i>megijed</i>	1
<i>meginni</i>	1
<i>megír</i>	1
<i>megismer</i>	1
<i>megjelenik</i>	1
<i>megkap</i>	2

Gyakorisági lista a *meg* igekötő helytelen besorolásával:

Lexéma	Előford.
<i>megkerül</i>	1
<i>meglel</i>	1
<i>megmoccan</i>	1
<i>megmond</i>	1
—	
—	
—	
<i>megöl</i>	2
—	
—	
<i>megettörve</i>	1
—	
—	
<i>mond</i>	34
<i>néz</i>	34
<i>nyit</i>	6
<i>történik</i>	5
<i>törve</i>	2

Gyakorisági lista a *meg* igekötő helyes besorolásával:

Lexéma	Előford.
<i>megkerül</i>	2
<i>meglel</i>	2
<i>megmoccan</i>	2
<i>megmond</i>	6
<i>megnéz</i>	2
<i>megnyit</i>	1
<i>megnyugoszt</i>	2
<i>megöl</i>	3
<i>megölve</i>	1
<i>megszólamol</i>	1
<i>megettörténik</i>	1
<i>megettörve</i>	2
<i>megválthat</i>	1
<i>megvakar</i>	1
<i>megveszik</i>	1
<i>mond</i>	29
<i>néz</i>	32
<i>nyit</i>	5
<i>történik</i>	4
<i>törve</i>	1

Részlet a Toldi estéjének betűrendes gyakorisági szótárából

Elképzelhető, hogy az 54 elváló *meg* mellett mekkora változást idéz elő a többi igekötő hasonló besorolása. Minthogy ez az összes igekötős igére és igenévre érvényes, így tulajdonképpen az egész gyakorisági lista átrendeződik. Az itt látható részlet elrbl23ettentésül mutatja, hogy ez az átrendeződés mennyire jelentős.

A nyelvészeti kutatások szinte minden területén hasznos segítséget nyújtanak a különféle számítógépes listák. Ezek legismertebbike a konkordanciaalista. Alkalmazhatóságát nagyban növeli, hogy a vizsgálandó korpusz szövegszavait nemcsak betűrendbe állítja, hanem mindegyiknek hozza a szövegtörzset és a pontos leőhelyét is. Egy ilyen listán nyilván könnyen áttekinthető az igekötőállomány: előbb az elváltak sorakoznak, vegyesen a — formai szempontból! — homonim szavakkal, majd az egyenes szörendűek következnek. Itt tehát az igekötők vizsgálata viszonylag könnyen elvégezhető. Továbbra sincs megoldva viszont az igekötős alakulatok áttekintése.

Pedig a konkordanciából viszonylag egyszerűen — és ami fontos: gépi úton — előállíthatók más célú vizsgálatoknak megfelelő listák is. Az igekötős igék vizsgálatához pl. hasznos lenne az összes elváló alak egybegyűjtése. Ehhez ad mintát az alábbi részlet. (A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szöveggörnyezetet elhagytam, csak a vizsgálandó szavak maradtak a listán.)

Rövidített és egyszerűsített konkordanciarészlet:

1.	<i>vedd csak</i>	<i>át</i>
2.	<i>kerül</i>	<i>át</i>
3.	<i>majd</i>	<i>át is adja</i>
4.	<i>akkor</i>	<i>át kell térnünk</i>
5.	<i>már</i>	<i>át lehet menni</i>
6.	<i>térhet</i>	<i>át, vagyis</i>
7.	<i>előzőleg</i>	<i>átadtuk</i>
8.	<i>szükséges</i>	<i>átkérni</i>
9.	<i>magunk is</i>	<i>átnézhetjük</i>
10.	<i>ha az</i>	<i>átvitel</i>

Átalakított lista az igekötős igék vizsgálatához:

1.	<i>majd</i>	<i>át*adja is</i>
2.	<i>előzőleg</i>	<i>át-adtuk</i>
3.		<i>át/kerül</i>
4.	<i>szükséges</i>	<i>át-kérni</i>
5.	<i>magunk is</i>	<i>át-nézhetjük</i>
6.		<i>át/térhet, vagyis</i>
7.	<i>akkor</i>	<i>át*térvünk kell</i>
8.	<i>már</i>	<i>át*venni lehet</i>
9.		<i>át\vedd csak</i>
10.	<i>ha az</i>	<i>át-vitel</i>

A jelek magyarázata: — = egyenes összekapcsolt sorrend; * = egyenes megszakított sorrend; / = fordított kapcsolt sorrend; \ = fordított megszakított sorrend. (A számítógép karakterkészlete természetesen jobb jelölési módokat is kínál.)

Gyakorlati megfontolásból akkor járunk el leghelyesebben, ha a fenti rendezést előállító kis módosítást (programot) beépítjük a konkordancialistát előállító programcsomagba. Ekkor ugyanis közvetlenül a feldolgozáshoz szükséges, nyelvi szempontból korrekt formában kapjuk kézhez a rendezést.

H. Varga Gyula

Pázmány Péter nyelve*

A nyelvtörténeti értelemben vett közép-magyar korszak a XVI. század végével lezárul s Károlyi Gáspár bibliafordításával és Pázmány Péter gazdag irodalmi munkásságával megkezdődik az úgynevezett új-magyar korszak.

Előre kell bocsátanunk, hogy ezúttal tervszerűen nem foglalkozunk a „magyar bíboros Cicero” teológiai munkáival, az ellenreformáció szerencsés hadvezérének hatalmas felekezeti hódításaival, egyházszerkezeti reformjával, köznevelésfejlesztő és egyetemalapító érdemeivel, még kevésbé persze politikai szereplésével, hanem figyelmünket kizárólag nyelv művészetének vizsgálatára kívánjuk összpontosítani.

A magyar irodalmi nyelv történetének kutatói lényegileg még ma is Toldi Ferenc közkeletűvé ismételtetett megállapításait szokták variálni. E szerint: „Pázmány a magyar nyelvnek nem várt, előre nem látott kiképzést adott. A nyelvvel grammatikai szabatosággal élt, azt új kifejezések s a nép szájából vett szebbnél szebb és jelentős szólásformák és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekdedséget és bőség mellett is oly hathatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új éra szerzőjének tekintetik, ki a régibb kort befejezte s újat kezdett meg. Ő a mai könyvnyelv teremtője; kevesen tudták ezt ő utána mind máig annyi eredetiséggel és egyszersmind új színnel kezelni.”

Fejtsük fel, vegyük tüzetesebben szemügyre ennek a Toldi-féle jellemzésnek részleteit.

* A szerző, Zsirai Miklós születésének századik évfordulóját ünnepeltük 1992-ben. A kiváló nyelvész (akinek lakhelyét emléktábla jelöli meg Budapesten a Bimbó út 10/a számú ház falán) 1955-ben halt meg. A nyugat-dunántúli Mihályiban született, egyetemi tanár és akadémikus volt. A budapesti egyetemen a finnugor intézet vezetőjeként működött. Nagy sikerű összefoglaló munkája, a Finnugor rokonságunk című kötet 1937-ben jelent meg. Nemcsak a magyarság őstörténetének kutatójaként működött, hanem nyelv művelőként is jelese korának: szerkesztője volt a Magyarosan című folyóiratnak 1932-től 1936-ig. – Az itt olvasható írás nem másodközlés: nyelv művelő előadásként hangzott el mintegy fél évszázaddal ezelőtt, időszerűsége azonban ma is érvényes. A cikk gépelt eredeti szövegét leánya, Zsirai Jolán, a tudós életművének hűséges gondozója bocsátotta rendelkezésünkre. A tiszteletére megjelent emlékkönyv ismertetését l. e szám 97 - 102. oldalán.

Pázmány Péter nyelve a korabeli egészséges közbeszéden alapszik. Ez a szorosan szerves kapcsolat magyarázza meg majdnem minden lényeges stílusjellegzetességét: erényeit éppúgy mint fogyatkozásait. Gyakorlati célokot követ, közérthetőségre törekszik, s éppen ezért munkái olvasása közben állandóan úgy érezzük, mintha szúrósan a szemünkbe nézve egyenesen hozzánk szólna, hogy meggyőzzön, megerősítsen vagy megcáfoljon bennünket. Ha lankadni látja éberségünket, a jóindulatúan enyhe *láttd*, vagy *hallhatdsza* indulatszóval figyelmeztet bennünket, ahogy az élőbeszédben szoktuk a beszélő társunkkal való kapcsolatunk élénk közvetlenségét biztosítani.

Beszédének nincsenek egyéni hangtani sajátosságai: ami ma szokatlannak tetszik, a korabeli köznyelv esetleg népnyelv hatása. Kedveli a hosszú *é-t* és a hosszú *ú-t*, *ű-t* (*mér = mer, észik = eszik, lészünk, léznek, véled, nékem, úgy, kút, hús, tud*); gyakoriak az *i-zés* esetei (*ítélet, fényes, kényes*); igeragozási rendszere még a régi gazdagságban pompázik. Például múlt időt hatfélélt használ: 1. *mondék*, 2. *mondtam*, 3. *mondok vala*, 4. *mondok volt*, 5. *mondtam vala*, 6. *mondtam volt*. Ezek közül az igealakok közül szinte ritkaság számba megy a *mondok volt*-féle folyamatos múlt, amely némi gúnnyal valamely állítás képtelenségét jelzi: „heába-való terhet veszek volt vállamra”. A jövő időt rendszeren jelen alakkal (*holnap, mondok*) vagy a *fog*-os szerkesztett alakkal jelzi (*mondani fogok*); a *mondandok*-féle igealak nem egyszerű jövőt, hanem a jövőben befejezett cselekvést jelzi: „Ha *elmenedek*, elküldöm őtet.” A föltételes módban gyakran az ősi teljesebb alakokat használja: azt *írnája sz.* Pál (= írnia), *olvasnójok* (olvasnók), *megvetnőjök* (megvetnők), *tanulhatnáják* (tanulhatnak), *hosszabbodnéjék* (hosszabodnék). Sajátságos összevont igealakja: *metszek* vagy *mettszek* = mint tesztek, mit tegyek?, *medgyünk* = mit tegyünk?. Elég gyakran használja még a birtokos személyragozott melléknévi igenévi alakokat, amelyek az ó-magyarban egészen közönségesek voltak, manapság azonban csak egy-két elszigetelt régiségben (pl. *holtomig, nyugtával dicsérd a napot, szemem láttára*) él emléküik. Ilyeneket ír: „Sokan *virrattára* halasztották gyónásokat, és *virrattát* nem érték”, „*hazudtát* mongya”, *aluttában* = mikor aludt, *imettünkben* = ébrenlétünkben.

A határozott névelőt első műveiben következetesen az változatban használja — még a mássalhangzón kezdődő szó előtt is: az *keserűségben* —, későbbi műveiben azonban ilyen esetekben elhagyja a *z-t* s az *a* mellé hiányjelet tesz: *a' ház*. Példabeszédekben, axiomákban többnyire elhagyja a határozott névelőt: „minden botnak végén feje”, „kárvallás haszon, szenvedés öröm” (e helyett *a* kárvallás, *a* szenvedés). Ez a gyakorlat máiglan fönmaradt egyes közmondásainkban, mint: *Ember tervez, Isten végez*.

Szórendje alig különbözik a maitól. Említeni való azonban az a szokás, hogy ha a mondathangsúly a birtokszón van, a birtokosjelzős szerkezet fordított szórendet követ ilyenformán: „Tudta a vétkét fiainak”, „Minden hadakozó fegyveri, minden asztolok edényi, minden házi ékességi Salamonnak aranyból voltak.” Szokatlan nála az *is*, hogy az *is* közvetlenül a jelzőül

használt mutató névmás után áll: „Ez is a fényes csillag le-esék az Egekből”, „Magára vette ezt-is a szomorúságot”.

Furcsán hangzik, de tagadhatatlan, hogy még Pázmány nyelvében is elég sűrűn éktelenkednek idegenszerűségek, főleg latinizmusok, többnyire az igemódok használatában: „Mikor meg *indult volna* Jézus”, „Mikor *rabbá esett volna*”, El-küldé Angyalit, hogy *hírt tenne* a pásztoroknak és *jelt adna*, mellyen meg *ismernék és tisztelnék* őtet”. Meglepőbb, hogy hebraizmusok is akadnak; ezek nyilván nem közvetlen héber nyelvi tanulmányok eredményei, hanem a latin fordításokon keresztül szivárogtak át Pázmány nyelvébe. Egy típust említsünk csak. A héber nyelvben nem lévén külön melléknév, status constructus használnak, vagyis a *gonosz fiú* helyett azt mondják: *gonoszság fia*. Ilyenszerűek Pázmánynál: *kivánságok nyughatatlansága* = nyughatatlan kívánság, *szolgálat szerénysége* = szerény szolgálat, *szolgálat engedelmissége* = engedelmes szolgálat.

Mindezek persze csak halvány szeplők Pázmány nyelvének pirosposzsgás arculatán. Ezt a pirosposzsgásságot a nép nyelvének köszönheti, köszönhetjük. Szókészlete rendkívül gazdag, színes. Számos olyan szót használ, amely azóta teljesen elavult vagy módosult alakban, jelentésben dívik, pl. *bécs* = fillér, *berhe* = kötény, *cenke* = cimbor, *bűntárs*, *cifra* = számjegy, *cula* = rongy, *dagályos* = kevély, *enyeket* = titkol, *herjoka* = fogolymadár, *martalék* = előhad, *nádméz* = cukor, *palacka* = poloska, *pozsdul* = pezsdül, *sója* = cipő, *szekernye* = eszima, *taméntalan* = töméntelen, *terjék* = mérges csipés ellen való szer, *vinnye* = kovácsműhely, stb.

Jellemző Pázmányra a nyomatékos kifejezésekben, a népies zamatú csattanós szólásokban, közmondásokban való dúskálás. Nem alaptalanul mondta róla Riedl Frigyes: „Pázmány a magyar közmondás tanítványa!” A hitvitázó irodalomban egymást váltogatják az elvont tételek éleselméjű fejtegetései, a körmönfont szószálhasogatások, gúnyos élcelődések és dühtől tajtékozó kifakadások. Ebben a műfajban nagy keletjük volt a szólásoknak, a nyelvi kifejezés legerősebb eszközeinek. Pázmány nyelvében is hemzsegnék. Egyiket elődeitől vagy kortársaitól veszi át hagyományossá merevedett formájában, másikat alkalmi céljának megfelelően élezi ki, formálja át, a harmadikat az ő saját képekben látó ereje teremti meg. Lássunk néhányat: *bé-boronállya a hamisságot* (elfödi), *bé-falni a sipot* (elhallgatni), *búzbe keverni* (rossz hírbe hozni), *csontal üti bokáját* (maga alatt vágja a fát), *egy akolba rekeszt, egy istálóba köt* (egy kalap alá vesz), *egymás szakállába okádoznak* (gyalázzák egymást), *fogatlan bizonyosság* (erőtlen), *horgas beszéd* (hazugság), *kezes-lábas hazugság*, *zsiros hazugság*, *purdi hazugság* (nagy, szemtelen hazugság), *kiszöktek a felső várbul* (elment az esze), *taréjozzák egymást* (viaskodnak). Közmondásai, közmondásszerű szólásai közül íme néhány kevésbé ismert: *Agg fából nehéz guzst tekerni*; *Ahol a rövid tűt által ölti az ördög, utána vonsz a hosszú fonalat*; *Csapja a csikot a lencsével* (füllent), *fel-adgyák a jó lével a bűdös húst*; *Melleyeszi a madarat, melynek röpkülését távul láttya*; *Nállunk-is sóval sóznak, Oly követ vethet egy bolond a kútba, melyet tiz eszesnek is gond kivonni*; stb.

Mindezek csak úgy taláalomra összezsipegetett szemléltető példák. Értethető, milyen hatásuk volt a kortársakra és az utódokra. Többen példatárat is készítettek belőlük. Pl. a tüzes egri szervita, Szeitz Leó 1788-ban kiadja a Kis Magyar Frazeológiáját, 1867-ben pedig Vargyas Endre „Gyöngyök Pázmány Péter műveiből” c. munkáját.

Az élő nyelvre való támaszkodás következtében és a vitatkozás hevében nem szokott Pázmány visszarettenni a nyers realitásoktól, sőt a személyeskedő durvaságoktól sem. Bár azt vallja, hogy „soha énnékem az szitkokkal való versengés nem tetszik” egyik legcsúfondárosabb szavú ellenfelének, Alvinczi Péternek ilyen vaskos gorombaságokat vagdos a fejéhez: „Gaz ember, eregy disznóságoddal a vállúra, zabállýal moslékoddal.”

Pázmány duzzadó erejű, velősen magva és egyénien zengzetes magyarsága sok tekintetben az ekkortájt uralkodó stílusiránynak, a barokknak neveltje. Megtermékenyültsége nem a külsőségekben, a céltalan cirádákban, a cifra szóhalmozás henye bujaságában nyilvánul meg: ő a harcias, a lendületes, a diadaloktól önérzetessé egyenesedett katolicizmus monumentális barokkját képviseli. Ehhez hozzájárulnak az ő egyéni kiválóságai: minden szavát, tettét a céltudatosság, a józan ész vezérli, kitűnően számító logikus fő, s gondolatmenete, fejtegetéseinek rendje a gyakran bonyolult körmondatok útvesztőiben, a szó szapora zuhatagában, az ironikus fölkiáltások, patetikus fokozások, kötekedő kérdések, sebeket osztogató szóképek forrongó örvényében is töretlenül ép marad. Milyen szánalmasan alsóbbrendűek mellette a Sámbar Mátyások, Pósa-háziak, a Matkók, Hajnal Mátyások, akik utánozni próbáltak. S milyen hibásan ítékeztek azok, akik nyelvújítás előtti stílusunk minden gyarlóságáért nyelvünk földhözragadt elmaradottságát okolták. Kiderül, hogy nem nyelvünk volt ügyefogyott, hanem azok, akik nem tudtak vele bánni. Bizony, a rossz muzsikusz a hangszerét szokta ócsárolni.

Pázmány tanítómesterei közül nem hagyhatjuk említetlenül a bibliát. Többnyire ez szolgáltatja gondolatai tartalmi anyagát, bizonyítása érveit, példái tanulságait, protestáns ízűen kenetes hangulatát. Gyakran megesik vele, hogy az egyik szentírási motívum a másikat kapcsolja s egymásba öltődnek a jól ismert emlékképek. Például az egyik, János evangélistáról szóló predikációjában megemlíti a 12 apostol kiválasztását, s ez a 12-es szám emlékezetébe torlasztja mindazokat a bibliai helyeket, amelyekben a 12-es szám szerepel, hogy az utalásokból a tanítványok történeti jelentőségének eleven képe rajzolódjék ki: „A 72 tanítványok-közzül 12-t választá Christus, akiket leginkább kedvellett, és azokat Apostoloknak nevezte, azaz küldetett követeknek. Ezek a mennyei Jerusalemnak 12 fundamentomi. Ezek a Jordán vize fenekérül választatott 12 követ, melyeken építetett az Anyaszentegyház. Ezek ama 12 tiszta források, mellyek enyhítik lelki szomjúságinkat és öntözik szárazságunkat. Ezek a főpap mellyén tündöklő 12 drága-kövek. Ezek az ígért földnek 12 kímlői, kik a Meny-ország titkait hirdették. Ezek a Salamon székinak 12 oroszlányi, kik vigyázással őrzik az igazságot. Ezek az Isten templomának 12 ökrei, kik a tengert hordozzák, melyben elmosatik és a Szent Keresztség által elmerítettik minden bűnünk.”

A kitűnő stilisztá, Tóth Béla így sóhajtott föl egy alkalommal: „Hej, ha már 22 esztendő koromban olvastam volna Pázmányt, most jobban tudnék magyarul.” Azóta könnyen hozzáférhetőkké váltak Pázmány művei: mindenki olvashatja őket, mindenki tanulhat belőlük. Talán nem tanul finomabb művészi hajlékonyságot, kifejező bájta, de mindenesetre tanul erőt és magyar zamatot.

Zsirai Miklós

Költőink és a *fel* ~ *föl* igekötő

Már nem először tapasztalom, hogy a sajtónak küldött kéziratokban a *föl* igekötőt a lektorok vagy a nyomdászok gyakran *fel* alakúra „javítják”. Nemrég velem is megtörtént, hogy egy országos napilapban a cikkem két helyütt is ilyen önkényes változtatással jelent meg.

„Azért merült *föl* bennem ez a kérdés. . .” Ezt azért írtam a cikkben *föl* igekötővel, hogy ne legyen *ö* hang a mondatomban, hanem eggyel kevesebb; hiszen szövegeinkben úgyis túl sok az *e* magánhangzó. A cikk szöveg-gondozója nyilván helytelennek vagy túl népiesnek vélte a *föl* szót, s a *fel* változatot tette a helyébe, az én megkérdésem nélkül. Említett írásomnak egy másik mondatában a szarvasi arborétumra utaltam, „melyet évente 80 - -100 ezren keresnek *föl*”. Itt is készakarva használtam a *föl* igekötőt, de ennek sem kegyelmezett a sajtó söprűje, s így jelent meg ez a mellékmondat: „. . . melyet évente 80—100 ezren keresnek *fel*.” Így bizony tíz *e* hang van ebben a rövid szövegrészletben, miután a javító toll is ilyen „jól” működött.

Nyelvhelyességi babona az, hogy a *föl* igekötőt és határozószót — mint a *fel* „népies” változatát — üldözni és irtani kell. Igazában a *fel* és a *föl* szóalak egyaránt helyes, sőt olykor — a változatosság és a jóhangzás érdekében — ajánlatosabb az utóbbit használnunk, hogy ellensúlyozzuk az *e* hangok sokasága miatt előállható egyhangúságot. Íróink nemegyszer tudatosan élnek a *fel* helyett a *föl* szóalakkal. Néha a stílus igénye szerint változtatják egymással a kettőt.

Vörösmartynak a Szép Ilonka című költeményében mind a két szóváltozat előfordul: „A kupák már *fel*villantanak”, „Hozzon isten egykor *fel* Budába”; és viszont: „. . . csendes a ház, ah de nincs nyugalma, | *Föl*veré azt szerelem hatalma”, „*Föl* Peterdi s bájos unokája | Látogatni mentenek Budát”.

Petőfinél — úgy látom — több a *föl*, mint a *fel*. Négy versének a címében a *föl* változat áll egyedüli vagy első szóként: *Föl!*, *Föl* a szent háborúra!, *Fölszedtem* sátorfám. . . , *Föltámadott* a tenger. . . De csak két versének a címe kezdődik a *fel* szóváltozattal: *Felköszöntés*, *Felsülés*. Úgy látszik, *ö* vagy *ü* hangú szótag előtt jobb hangzásúnak érezte az ajakkerekítés nélküli, *e* hangú változatot.

Arany János a Toldiban 63-szor használja a *fel* és 27-szer a *föl* igekötőt. (Ezt a Toldi-szótár segítségével tudtam megállapítani.)

A *fel* változatot találjuk a Toldiban minden olyan esetben, amikor az ige (vagy igenév stb.) mély hangrendű, illetőleg mély hangúan toldalékolható: *feladni, feláll, felborul, felhoz, felindul, fellobog, felnyit, felnyúlik, felriad, feltápászkodik, felvonva* stb. Magas hangrendű ige esetében Arany akkor él a *fel* szóváltozattal, ha vele együtt a mondatban vagy a verssorban nem túl sok az *e* hang, illetőleg ha a *fel* előtti vagy utáni szótagban ajakkerekítéses *ö, ő* vagy *ü* hang van: „Nincs halotti tora Toldi Lőrincének, | Napja sem *derült fel* új menyegzőjének” (2: 5); „*Felmegyek* Budára bajnok katonának” (6: 15); „György is, álnok bátyja, | A királyfi mellett *nőtt fel*, mint barátja” (1: 7); „[Toldi] Hogy a csárdába ért, *felöltözött* szépen” (11: 5); stb. (Vö. Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Budapest, 1986.)

A *föl* szóváltozatot akkor használja Arany a Toldiban, amikor a vele kapcsolatos igében vagy a szöveggörnyezetben *e* hangok vannak: „És mikor *fölbred* bizonyos *időre*, | Csodálatos dolgot hallani *felöle*” (4: 22); „Összeszedte magát s *fölegyenesedvén*, | Valahogy erőt vett ríni való kedvén” (6: 13); „... nagy gyümölcskert zöldel, | *Mely fölérne* holmi alföldi erdővel” (6: 1); „Egy öreg cimbalmos hevert a szurdékban, | Már alutt, *de fölkelt*, hallva, hogy vendég van” (10: 19); „[Toldi] *Fölkereste* fészkit a réti madárnak” (4: 6); „Toldi a jó késsel a cipót *fölszelte*” (4: 11); „Hirtelen felállott s a vadakhoz lépe, | Gyorsan *fölvette* őket a vállára” (5: 16); stb.

Érdekes, hogy *föltekint* is, *feltekint* is előfordul a Toldiban, attól függően, hogy a szövegben előtte és utána vannak-e *e* magánhangzót tartalmazó szavak. „*Egyszer föltekinte*, képe is felvidult” (9: 17) — itt jobbnak érezte a költő a *föl* használatát, mert az előtte levő *egyszer* szóban, a *-tekinte* igealakban s az ezt követő *képe* és *felvidult* szóalakban összesen elég sok az *e* hang: a *föl* szóváltozat sikeresen feloldja ezeknek az egyhangúságát. Hangtani szempontból más a helyzet a Toldi következő soraiban: „Lódobogás hallék: elrepült az álom, | *Feltekinte* Toldi a szép holdvilágon” (10: 2) — itt az első verssorban csak két *e* hang van (az *elrepült* igealakban), de ez sem közvetlenül a *feltekinte* előtt, a második verssorban pedig a *feltekinte* utáni szavakban egyáltalán nincs *e* hang, tehát itt a *fel* igekötővel is változatos és szép hangzású a mondat. Arany persze aligha végzett a költői alkotómunka közben ilyen vizsgálódást (ez az utókornak: a nyelv- és az irodalomtudománynak a feladata!), de ő külön számítások nélkül is érezte, hogyan lesz legjobb és legszebb az, amit ír. Három évtizeddel a Toldi megjelenése után Arany János — Aisthesis című költeményének utolsó versszakában — így vall a nyelv szép és jó használatának törvényeiről:

A nyelvnek is törvényeit:

Széppé, jóvá mi tész:

Nyelvész urak jobban „tudják”,

A költő jobban „érzi”.

De hadd folytassam a *fel* és a *föl* használatának szemlélését XX. századi példákkal!

Ady Endre mély hangrendű igékkel (és igenevekkel) kapcsolatban is szívesen választja a *föl* igekötő-változatot: *Fölszállott a páva, A föl-földobott kő*. Adynál ritka a *fel* változat, de azért előfordul, például A föltámadás szomorúsága című versének ebben a mondatában: „Óh, jaj annak, aki *feltámad* | S nem érzi önnön-életét...” Egy másik versének ugyanazon sorában egymás mellett van a *fel* és a *föl*: „Im, itt van a szívemen a lány, | Itt van a szívemben a tenger-élet, | *Felörvendem, fölélem* s boldog órák...” (Az elhagyott kalóz-hajók).

Kinyitom Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseinek kötetét, s A bús férfi panaszai című ciklusban többnyire a *föl* változat példái tűnnek a szemembe: *fölríadtam, fölviláglík, fölkel, fölébredek*. De a *fel*-re is találok példát: *felsohajjt*.

Csoóri Sándor prózában is majdnem mindig a *föl* változatot használja. Az Illyés-babona című legújabb tanulmányában (Hitel, 1993. november) huszonkét *föl* mellett csupán egyetlen *fel* változatra bukkantam. Csoóri itt a következő kapcsolatokban használja a *föl* szóváltozatot: arra figyeltem *föl*, *fölfedezés, fölrobbantott* (híd), *fölkelve, dolgoz föl, fölfedezhetjük, fedezi föl, cseperedik föl, fölragyogva, föltehetően, a nyers marharépa fölhabzsolása, följánlják, föltehetik, földolgozhatatlan, föl is foghatjuk, fölzárkóznak, ébreszti föl, fölmentem* Illyéshez, sárból *fölszedett* (arany), ébresztette *föl, fölvegye, fölbukkan*. (Az utolsó előtti példa Csoóri írásának egy Németh László-idézetéből való, s így azt is példázza, hogy Németh László sem tartotta kerüendőnek az igekötő *föl* változatát.) A tanulmány egyetlen észrevett *fel* igekötőjét a következő szövegekörnyezetben találtam: „a magyar üdvözüléstanban *felállított* engesztelhetetlenségi mérce”.

A felsorolt XIX. és XX. századi példákra visszatekintve úgy látom, hogy íróink a *fel* ~ *föl* igekötőnek és határozószónak mind a két változatával élnek, de egyesek az egyik, mások meg a másik változatot használják gyakrabban. Ez a kétféleség olyan stíluseszköz, amelynek értékét és lehetőségeit a sajtónyelvnek is föl kell fedeznie. A *föl* szóváltozat nem minősíthető — negatív módon — „népiesnek” és „parasztosnak”. Napi- és hetilapjaink nyugodtan használhatják ezt a változatot is. És itt az ideje, hogy a *föl* sajtóbeli ellenségei végre felhagyjanak a *föl* igekötő üldözésével.

Pásztor Emil

Diákjaink nyelvhasználata

(Egy felmérés tanulságai)

1993 tavaszán iskolánk öt osztályában végeztem felmérést diákjaink nyelvhasználatának köréből. A tanulócsoporthoz kiválasztása nem teljesen véletlen volt, ugyanis a három tagozatos (angol) osztály mellett két általános, „gyenge” csoport vett részt a vizsgálatban. E két utóbbiban a családi háttér is mint alacsonyabb műveltséget jelentő közeg jelenik meg. Világos tehát, hogy elvárásaink szerint a tagozatra járó tanulók nyelvhasználatban műveltebb, árnyaltabb, finomabb változatra számítottunk.

Vizsgálatom alapja egy hét kérdésből álló felmérés volt.

Az első kérdés így hangzott: „Tanulótársaid körében milyen szavakat (mondatokat) használtok annak kifejezésére, ha valaki rossz választ ad a feltett kérdésre?”

Az egyszavas válaszok közül a *szamárság*, *csacsiság* csupán elvétve fordult elő. Gyakoribb volt a durva megnyilvánulás: *hülye*, *hülyeség*, *marhaság*, *baromság*, *bolondság*. Az alantas szókincs köréből: *hülye buzi*, *ökörágyú*, *tetűragó*. A mondatok általában képszerűek, esetleg hasonlatok: „Nyitva az ideggyógyintézet”; „Hát ez a kínai sötétség!”; „Ezt még az óvodás is tudja”; „Eszed, mint a mosogatólé”; „Annyit tudsz, mint hat rendőresizma.” Néhány diáknyelvi szó: *béna*, *lökött*, *tök hülye*. Az ironikus megjegyzések mondatban fordulnak elő. Ilyenek: „Ó, te fülig értelmes!”; „Csöppet aranyos ember.” Amikor a példáról tanulóimat tájékoztattam, felhívtam figyelmüket a 6. osztályosok helyesírási gyakorlatainak egyik szellemes példájára, amely a népi szóláshasonlatok közül való: „Hátul hordja az eszét, mint a kanász a botját.” Javasoltam, hogy ehhez hasonlóan fejezzék ki nemtetszésüket.

A második kérdésben arra voltam kíváncsi, hogy az elégtelen osztályzat megnevezésére milyen szavakat, kifejezéseket ismernek diákjaink. Az 1990-ben Egerben tartott anyanyelv-oktatási konferencián Bachát László jegyezte meg, hogy készül diákszótárában már négyszáz olyan szó van, amely az elégtelen osztályzat, a bukás megnevezésére szolgál. Azt a megállapítást, melyet előadásának szövegében olvasunk, vizsgálatom is igazolja. Nevezetesen: „Az olyan fogalmakra, amelyekre eddig is sok szava és kifejezése volt diákságunk nyelvének, a rokon értelmű szók tovább szaporodtak” (Újabb jelenségek a diáknyelvben. In: NyTk. 189. sz. 53). A felmérés során

az ilyen, régebről ismert szavak mellett, mint: *fa, furó, karó*, megtaláljuk a „friss szerzeményeket” is: *karcsi, karesz, gumó, gamesz*. Érdekes nyelvi lelemény a *túzifa* és a *télire való*. A rész és egész viszonyára utal a *rőzse* és a *tönk*, míg a tárgy és annak anyagával van kapcsolat a *kapa* szóban (a kapa nyele). Becéző, sőt kedveskedő formák az *egyeske, karcsi bá*. Találkoztam idegen szóval is (pl. *one*), valamint — véleményem szerint a teljesen új keletkezésű — *némber, katonás jegy, fordított ötös* szóval, illetve kifejezésekkel. Egy archaikus szó is előfordult: *szekunda*. Tanulóifjúságunk körében igen elterjedt az egyes tantárgyak tréfás, a hivatalostól eltérő megnevezése.

Harmadik kérdésemmel arra vártam választ, hogy a megnevezések milyen formáival találkozunk iskolánkban. Szinte nincs is az országban olyan iskola, ahol ne ismernék a *biosz, föci, matek, töri, tesi* stb. szavakat. Ezek a kérdésre adott válaszokban is megtalálhatók. Egy-egy szóalak sajátos elferdítésével keletkeztek a *rohadalom, nyögtan, nyaftan*. Angol nyelvi tagozatos osztályban ismerik a *chemistry, geograpy szóalakokat, a magyart hungareszka*, a történelmet *mese*, az éneket *music cik-cak* szóval jelölik. Szellemesek a *páruszki* (így, rövid *sz-szel*), *bigyó muslinca* (ének), *morféum* (matematika) szóalakok. Egy teljesen egyedi szóalkotás példája a *leokémia*. A kémiatanárt ugyanis *Leó* ragadványnévvel nevezi meg iskolában a diákság több nemzedéke. — A tantárgy vagy a tanár iránt nem éppen rokonszenves megnyilvánulás: *rettegés órája, kinszenvedés 45 percben, halál, kínzás, szadizmus*. Humorosak a *biológó, kacagóóra*, és szellemes, de egyáltalán nem szalonképes az angol tantárgy neve helyett a *finenglish*.

A diáknyelv gazdagságára igen jól világít rá a ragadványnevek nagy száma, széles skálája. A felmérés negyedik kérdése a ragadványnevek iránt érdeklődött. Ezúttal csak a diáknévanyagot vizsgáltam, pedig a tanári nevek is érdekes adalékkal szolgálhattak volna a témához. A felmérésben itt-ott felbukkanó, de általánossá nem váló neveket nem vettem fel a feldolgozott anyagba, csupán a széles körben élő, az adott tanulóra jellemzőket vizsgáltam. Ezeket a következőképpen csoportosítottam:

a) Rövidüléssel keletkezett becéző alakok: *Bali, Bolcsi, Csepi, Dudi, Fábi, Kiki, Kósi, Koszi, Kovi, Lápi, Lencsi, Leszi, Luki, Mezi Simi, Szemi*.

b) A név hangalakjának megváltoztatásával új, értelmes, illetve valamilyen tréfás szóalak: *Dudás* ← *Kukás, Mocsári* ← *Csócsári, Együd* ← *Együgyü, Csepregi* ← *Cseppkő*, illetve *Cseppkőbarlang, Kecskés* ← *Kecsöp, Gabi* ← *Gabcsiková, Robi* ← *Mikrobi, Hédi* ← *Sken Hédi* (így), *Herczeg* ← *Höröcsög*. Tulajdonképpen ebbe a csoportba sorolhatók azok a nevek is, amelyeknek a keletkezését az eredeti névben rejlő asszociációs lehetőségben kell keresnünk. Ilyenek: *Borszéki* ← *Söröcske, Borocska, Pálínkácska, Boroncsok* ← *Söröncsók, Pálínkácsók, Kólapuszi, Whyskin smár*.

c) A testi-lelki tulajdonságok, szokások is szerepelnek a névadás indítékaiként. Néhány név határozottan sértő annak viselőjére, tehát gúnynévként kell számontartani. A csoport legjellemzőbb nevei: *Dagadt madár, Csontrakéta, Hájfej, Szódásüveg, Optikai csalódás* (a két utóbbi ugyanazon személy nagy dioptriás szemüvege miatt), *Bógó masina, Büdöske, Kisegér*,

Picuri, Vigyor album, Godrilla („Nagy darab ember”), *Nyafi, Erőske, Görbe, Okoska, Bunda*.

d) Az angol tagozatos osztályokban idegen hangzású nevek is találhatóak: *Szmoki, Szexi Girl, Rönvar, Francis Videnberg*.

Rendkívül széles skálájú szóanyagot szolgáltat az ötödik kérdésre adott válaszok összegezése. E kérdés arra kereste a választ, hogy a tanulók az ún. „feszült helyzetek”-ben hogyan nyilatkoznak meg. A semleges hangulatú szavaktól a legdurvábbakig találtam a válaszokban példát. A szavak mellett mondatbeli megnyilvánulás is szép számmal előfordul. Ezek, ha nem is gyakoribb, de jelentős szerephez jutnak. Nézzük előbb az egyszavas példákat: A nagyon ízlésteleneket nem is számítva, előkelő helyet foglalnak el a sorban a következők: *barom, bunkó, disznó, hülye, tehén, vaddisznó*. Szókapcsolat: *marha állat*. – Mondatbeli megnyilvánulások: *Húzd el a beled! Húzd fel a csikót! Ne tedd az agyad! Menj a fenébe!* A sok felszólító mondat között egy kijelentő is áll: *Erős vagy, nem áll jól*. Néhány mondat az egyszerű, „hétköznapi” nyelvben is elfogadható, mintha a véletlen műve lenne a használatuk: *Hagyd abba! Menjél már innen! Hagyj, mérges vagyok!*

Diákjaink tetszésnyilvánítása (a hatodik kérdésre adott válaszokban) rendkívüli szegényes szókincsről tanúskodik. Az újabban nagy számban előforduló: *tök*, illetve a vele alkotott szó szerkezetek állnak az első helyen. A tanulók által felsoroltak: *tök ari, tök ász, tök buli, tök király*. Igen jelentős a *szuper* szó használata is. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez néhány kollégám tanítási óráin is megjelenik, mint a jó felelet, helyes válasz nyugtázása. Sajnos a durva, közönséges szavak, illetve megszakított mondatok is előfordulnak: *baromi, rohadt, azt a rohadt...!* A mondatok között néhány semleges töltésű is akad: *De ügyes vagy! Szép! Nagyon jó! Ez igen!* Természetesen mind felkiáltó mondat, mint az elragadtatás megnyilvánulása. Különösen az angol tagozatos osztályban jelennek meg az idegen szavak, kifejezések. Valószínűleg egyfajta sznobizmus is megtestesül ezek használatában, hiszen a tanulók egy része hajlamos arra, hogy a mások által nem vagy kevésbé ismert szavakkal kitűnjék társai közül. Felmérésemben a következőkkel találkoztam: *Very good! Number one!* — A választékos, ma már talán archaikus *tökély* érdekes színfoltja a tanulók szókincsének.

Meglepett a hetedik kérdésre adott válaszok legtöbbször. Arra voltam kíváncsi, hogy a durva, trágár szavakat hogyan helyettesítenek olyanokkal, amelyek a művelt társasági nyelven is elfogadhatók. A válaszadók többsége a közönséges, alantas szavak helyett, vagy annak megfelelő hivatalos szót használt, vagy pedig azokat szépítő, eufemisztikus kifejezéssel helyettesítette. A tanulók szóhasználatában mennyiségileg igen megterhelt *kurva* szó helyett az *éjjeli pillangó*, illetve a *prostituált* áll. A *barom* szó körülírásos formája: *aki a legelőkön legelész*, míg az *ökör* helyettesítésére az *akiből hat van* nyelvi alakulattal találkoztam. Néhány kedveskedő szóra a következő példák álltak: *butuska, tudatlanka*, melyek az otromba *hülye* szó felváltására lennének alkalmasak. Sajnos a *műveletlen* szó szinonimájaként leginkább a *paraszt, cigány* szavak állnak. Vizsgálatom az alábbiakkal összegzem: I. A

diákszókinces rendkívül gazdag. Ifjúságunk a szóalkotás változatos formáival él. Élénk fantáziáról tanúskodnak a névátvitellel keletkezett szavak, melyek a szó alapjelentését újabb mellékjelentésekkel bővítik. 2. A szókinces stilisztikai vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, hogy a társadalom egyéb rétegeire is jellemző durva stílus uralja a diákok nyelvét. Rendkívül nagy számban fordulnak elő az agresszivitásra utaló kifejezések, sok a trágár szó. Néhány szóalak a gyakori használat révén elkopottá válik, így a korábban újdonság erejével ható nyelvi megnyilvánulások a diáknyelv egyhangúságát eredményezhetik. Különösen a *tök* és ezzel alkotott szókapcsolatok mutatnak ilyen tendenciát. 3. Érdemes felfigyelni arra is, hogy a családi háttér, a szülők műveltsége mennyiben befolyásolja a tanulók nyelvhasználatát.

Sajnos az iskolai végzettség, és az ebből adódó műveltségi fok nem áll egyenes arányban a nyelvi kultúrával. Sőt néha épp a fordítottjára figyelhetünk fel. Ez a nem kívánatos jelenség mintha azt a látszatot keltené, hogy az értelmiségi családokban „sikk” a trágár, a durva beszéd. Ezt a jelenséget csak a választékos stílusú sajtó (írott és elektronikus), valamint az igényes szépirodalom tudná visszaszorítani. Természetesen az iskolai nyelvi nevelésnek is fontos szerep jut.

Felmérésem eredményét egy kiselőadásban tanulóimmal is ismerttettem. A rendkívüli ízléstelen szavakat mellőzve, a példák egész sorát hoztam fel a negatív jelenségekre. Örömmel nyugtáztam viszont azt, hogy egy-egy új szó mennyire színesíti nyelvünket. Külön kiemeltem a ragadványnévadás ötletességét, hiszen — olykor még a név viselőjére sértőek is — szellemesek. Természetesen akadnak kicsinyítő képzővel alkotott egyszerűbb formák is, ezek voltaképpen becenevek.

Cikkem végén hadd idézzem Grétsy Lászlót, akire Bachát László is hivatkozott egri előadásában: „Az ifjúság nyelve figyelemre és megbecsülésre érdemes, de nem szabad hagyni beszennyeződni, mert akkor elveszíti vonzó arculatát, s ezzel együtt értéke is nagy mértékben csökken” (NyKk. 1980. I. 971).

Dóra Zoltán

A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában

(Egy felmérés és tanulságai)

I. Előzmények

— Mit csinálsz *ottan*? — kérdezem az egyik tanulótól az osztályban, mire néhányan megrökönyödve tekintenek rám, nem az erőteljes hangsúlyért, hanem a szóért. A rendszeresen ellenkezők közül máris megszólal Szalmási, a hangadó:

- Hogyhogy *ottan*? Nem tudunk magyarul, tanár úr?

A megnyilatkozás nem ér váratlanul, hiszen jól tudom, hogy némelyik tanuló fogyatékos szókincese és még oly hézagos nyelvtani ismerete ellenére is figyel néha egy-egy — számára — szokatlan szóra.

— Tegye fel az a tanuló a kezét, aki az *ottan* szóalakot helyteleníti! — adom ki az utasítást, mire a kezek határozottan lendülnek a magasba.

Itt, a szakmunkásképző iskolában a régi magyar irodalmat Balassi Bálint Búcsúja hazájától című verse képviseli. Ezután Batsányi epigrammája (A franciaországi változásokra), a Himnusz és a Szózat, majd Petőfi következik.

Balassi versét olvasom fel, aztán megkérdezem:

— Miért szép?

— Ez talán túlzás — válaszolja az egyik atyafi.

— Neked miért nem tetszik?

— Mert idegen.

— Idegen! — jajdulok fel.

„Ó, én édes hazám, te szép Magyarország!”

— Jó, jó! — veti hozzám. — És a többi? S már idézné is, de nem birkózik meg egykönnyen a szavakkal:

„Ti is *rárószárnyon járó* hamar lovak,
Az *kiknek hátokon az jó* vitéz ifjak
Gyakorta kergetnek s hol *penig* szaladnak,
Adassék egészség már mindnyájatoknak.”

— Arról nem Balassi tehet, hogy nem tudsz olvasni — jegyzem meg.

— Ugyan, kérem, ki beszél ma már így: *az kiknek, az jó, hátokon, penig, adassék*. És mi az, hogy: *rárószárnyon járó*? Hol van ez már?

Az első osztályos irodalomkönyvben Tamási Áron Ábel a rengetegben című regényéből találunk részletet. Mielőtt olvasnánk, feladatokat jelölök ki. Az egyik így hangzik: „Gyűjtsetek a szövegből tájnyelvi szóalakokat!”

A részlet elég sok ilyen szót tartalmaz. Néhány ezek közül: *béjött* a házba; elég *magos, peccenyés* ember volt; hagyta, hogy *kurkásszon*; *pusmogva* visszajöttem; *rézlikú* cipő; *csupor* tej; *huttyanó* mogyorófa; *lajtorjás* szekér; *onnét* elolvasta; *kajtattam* leveles ág után; vittem neki egy *öllel*.

— Ki mit gyűjtött? — kérdezem.

H. Jenő mondja:

— Én azt gyűjtöttem, hogy *virradatkor*.

— Úgy. És ez miért tájnyelvi szó?

— Mert nem használjuk Pesten — hangzik a válasz.

— Énszerintem — mondja K. Tibi — a *tógye* (kecske tógye) is idetartozik.

— Miért? — tudakolom.

— Mert olyan parasztos.

— És, mondjuk, a *csülök* nem parasztos?

— Az más, azt megesszük.

Már nemcsak nyugtalanított, hanem határozottan bántott is ez a különös észjárás, ez a rémisztő tudatlanság. Persze, hogy szerettem volna tisztán látni (ebben a kérdésben is).

Gyorsan felírtam a táblára néhány szópárt: *fel—föl, csend—csönd, hova—hová, kinn—kint, itt—itten, gondolkodik—gondolkozik, mondd—mondjad, hull— hullik*

— Mi a véleményetek? Melyiket mikor használjuk?

Csönd. Aztán egy bizonytalan megjegyzést tett valaki:

— Az egyiket.

— És a másikkal mi lesz?

— Az rossz — jött a válasz.

2. A felmérés. 12 osztály közel 400 tanulóját kérdeztem meg 60 szópárról.

Egy-egy alkalommal 6–8 szópár került a táblára. Némelyik osztályban két alkalommal is végeztem felmérést.

A 60 szópár kiválasztása a következő szempontok szerint történt: 1. Jól ismert, a köznyelvben használatos szavak legyenek. 2. A szópárok tagjai viszonylag jól felismerhető és megfogalmazható sajátosságokkal bírnak. 3. A felmérésben minél több polinimatípus legyen képviselve.

A 60 szópárban „rendhagyó” szóalakok is helyet kaptak. Némelyik alakpár egyik tagja a hivatalos nyelvből kiszorulóban van, tájnyelvinek („népies”-nek) minősül: *ád, föl, kezibe, mindég, néki, rizsa*.

Más alakpárok (*ajtója—ajtaja, hajol—hajlik, köt—kötöz, marok—marék*) tagjainak jelentésében és használatában mutatkozik ugyan különbség, de polinimaként is szerepelhetnek: nem zárták be a lakás *ajtáját* v. *ajtóját, elhajol* v. *elhajlik* valami elől, *odakötötte* v. *odakötözte* valamihez, *marok* v. *marék (maroknyi* v. *maréknyi)* liszt.

A felmérésben a 12 osztályból egyetlen harmadik és három második osztály vett részt — nem kifejezetten lelkesülten. Valamennyi fiúosztály volt.

A feladat a felírt szópárok alatt így hangzott: 1. Húzd alá azt a szót, amelyiket gyakrabban használod! 2. Mi a véleményed a szópárok tagjairól? (Mikor és miért használod ezt a szóalakot?)

A felmérés számszerű eredménye:

Szópárok	Osztály	A szóalak választása		
		Első	Második	Mindkettő
1. <i>ad—ád</i>	I. A	30	—	1
2. <i>ajtója—ajtaja</i>	I. F, G	16	23	7
3. <i>állj—álljal</i>	I. M			
	II. J	30	3	9
4. <i>csend—csönd</i>	I. J, M	21	7	5
5. <i>cseng—csöng</i>	I. F, M	29	8	2
6. <i>csoda—csuda</i>	I. K	19	—	3
7. <i>dől—dűl</i>	I. E	21	1	8

	Szópárok	Osztály	A szóalak választása		
			Első	Második	Mindkettő
8.	<i>eddz—eddzél</i>	I. K	10	8	4
9.	<i>éj—éjjel</i>	I. A	1	26	5
10.	<i>emlékszik—emlékezik</i>	I. F	17	8	2
11.	<i>engem—engemet</i>	I. J, G	30	3	4
12.	<i>fel—föl</i>	I. A, E	39	6	7
13.	<i>fogózkodik—fogódkodik</i>	I. E	13	12	2
14.	<i>fő—föl</i>	I. A, G	30	13	5
15.	<i>gazdagodik—gazdagszik</i>	I. K	4	16	2
16.	<i>gépe—gépje</i>	I. L	19	4	1
17.	<i>gondolkodik—gondolkozik</i>	I. F	20	7	1
18.	<i>gyenge—gyöngye</i>	I. F	24	—	4
19.	<i>hajol—hajlik</i>	I. E	1	15	13
20.	<i>hava—hová</i>	I. L			
		II. J	12	26	15
21.	<i>hull—hullik</i>	I. F			
		III. T	30	3	8
22.	<i>itt—itten</i>	I. M	17	2	2
23.	<i>izzón—izzóan</i>	I. L	14	8	2
24.	<i>jő—jön</i>	I. J			
		II. C	5	25	3
25.	<i>két—kettő</i>	I. E	4	15	12
26.	<i>kezébe—kezibe</i>	I. L	22	1	3
27.	<i>kinn—kint</i>	I. A, L	5	32	9
28.	<i>köt—kötöz</i>	II. C, L	7	5	36
29.	<i>közt—között</i>	III. T	2	18	3
30.	<i>lány—leány</i>	I. E, M	42	5	2
31.	<i>ma—máma</i>	II. J			
		III. T	40	—	7
32.	<i>marok—marék</i>	II. J			
		III. T	13	25	8
33.	<i>mért—miért</i>	I. K	2	13	7
34.	<i>meztelen—mezítelen</i>	I. K	22	—	—
35.	<i>mindig—mindég</i>	I. A	28	1	1
36.	<i>mond—mondjad</i>	I. A, M	21	15	7
37.	<i>mondtam—mondottam</i>	I. F, L	37	3	5
38.	<i>ne—nesze</i>	I. E	3	25	—
39.	<i>neki—néki</i>	I. K	21	—	1
40.	<i>nincs—nincsen</i>	I. A	21	3	8
41.	<i>null—nulla</i>	I. F	—	21	5
42.	<i>odább—odébb</i>	I. A, J	21	12	3
43.	<i>oly—olyan</i>	I. F	—	27	1
44.	<i>ott—ottan</i>	I. A, E	47	3	1
45.	<i>öregszik—öregedik</i>	I. A	17	6	2
46.	<i>pazarlók—pazarlóak</i>	I. L	15	7	2
47.	<i>rá—réá</i>	I. E	25	—	6
48.	<i>rég—régen</i>	I. F, J	8	19	3
49.	<i>rizs—rizsa</i>	I. F			
		II. C, L	34	20	12
50.	<i>seper—söpör</i>	I. E	4	21	4
51.	<i>szik—siel</i>	I. F, G	5	39	2
52.	<i>szán—szánkó</i>	I. K	—	14	8

	Szópárok	Osztály	A szóalak választása		
			Első	Második	Mindkettő
53.	<i>szilajon—szilajul</i>	I. L	5	13	—
54.	<i>szók—szavak</i>	I. L	3	21	3
55.	<i>tanítlak—tanítalak</i>	I. A	8	22	1
56.	<i>tiéd—tiéd</i>	I. F	15	4	8
57.	<i>tört—törött</i>	I. J, M	7	21	5
58.	<i>ugrasz—ugrol</i>	I. J			
		II. C, L	53	2	5
59.	<i>vonat—vonat</i>	I. J			
		II. C, L	50	4	6
60.	<i>zöldell—zöldellik</i>	I. A	27	4	—

3. Tanulásokok. A tanulók egy részétől idegen lévén ez a feladat, egyáltalán nem biztos, hogy aki részt vett benne, a legjobb tudása szerint járt el. Voltak tanulók, akik egyáltalán nem választottak: vagy áthúztak minden szót, vagy egyiket se húzták alá, húzták át. Volt tanuló, aki még oda is írta: „Egyiket se választom”. De az is előfordult, hogy a tanuló azért húzta át mind a két szót, mert neki egy harmadik tetszik: „A *fogózkodik* és a *fogózkodik* szavak közül nekem egyik se tetszik, mert nehéz kimondani, és nem is nagyon használják az emberek, inkább ezt mondom: *kapaszkodik*.” Ugyanezekről a szavakról egy másik tanuló így nyilatkozott: „Nekem mindegy, mert én csak úgy szoktam mondani: *csimpaszkodik*.”

Azt is számításba kell vennünk az elemzéskor, hogy a szavak kiválasztása vagy éppen a magyarázat ötletszerű, komolytalan, s az is valószínű, hogy a tanulók szóválasztása és magyarázata, indoklása messze eltér a gyakorlattól, a nyelvhasználatuktól.

A felmérés legfeltűnőbb sajátosságai a következők voltak:

1. A tanulók az esetek döntő részében csakis az egyik szóalakot választották, a másikat hibásnak, rossznak minősítették.

2. A 60 szópárból csupán egyetlen esetben fordult elő (*köt—kötöz*), amikor a tanulók mindkét alak használatát gyakorinak tartották. Feltehetően azért, mert észrevették a jelentéskülönbséget. A *hajol—hajlik* szópár esetén, bár sokan választották mindkét alakot, a többség — egy kivétellel — csakis a 2. alakra szavazott. Teljességgel érthetetlen, hogy miért mellőzték olyan sokan a *hajol* igét a *hajlik*-kal szemben.

3. A legtöbb esetben az elterjedtebb, a gyakrabban használt szóalakra esett a tanulók választása: *mindig (mindég)*, *neki (néki)*, *ad (ád)*, *csoda (csuda)*, *kezebe (kezibe)*, *éjjel (éj)*, *meztelen (mezítelen)*, *nulla (null)*, *olyan (oly)*, *ott (ottan)*, *nesze (ne)*, *mondta (mondotta)* stb.

4. Jól ismerték fel a köznyelvi alakokat: *ad—ád*, *csoda—csuda*, *lány—leány* stb., de semmiképpen sem dicséretes, hogy a másik alakot megtagadták.

5. Általánosnak mondható, hogy elzárkóztak a választékosnak tartott formáktól: *kinn*, *szán*, *reá*, *közt* stb.

6. Feltűnő, hogy az *e—ö* váltakozás esetén a tanulók főként az *e-s*

változatot használják: *csend, cseng, fel, gyenge*. Nem vonatkozik ez a *seper* — *söpör* alakpárra, amelyben a köznyelvi *söpör* aratott „elsöpörő” győzelmet.

7. Tanulságos, hogy a köznyelvből kiszorult szavakat (*fől, rizsa* stb.) sokan választották, noha a „szabályos” forma (*fő, rizs* stb.) itt is többségbe került.

8. Elgondolkoztató, hogy a tanulók az *engem—engemet* szópár esetében csakis a tárgyragos alakot tartották helyesnek.

9. Megfejtésre vár az igeválasztásban mutatkozó lényeges eltérés. Vajon miért részesítették előnyben a *siel, gondolkodik, ugrasz, emlékszik, hull, zöldell* szavakat a *sízik, gondolkozik, ugrol, emlékezik* rovására?

10. Az is érdekes, hogy a *gazdagszik—gazdagodik, öregszik—öregedik* szóalakok közül miért az első szóalak volt a rokonszenvesebb.

11. Figyelemre méltó, hogy a birtokos személyjeles formákban a *gépe, ajtaja* szóalakok kerültek többségbe.

12. Örvendetes, hogy a *null—nulla* párharcában az utóbbit részesítették előnyben, de kár, hogy nem gondoltak arra: számos kifejezésben csakis a *null* járja.

13. Intő jel számunkra, hogy a tanulók milyen könnyen utasítják el ezeket az alakváltozatokat is: *csuda, dúll, gyöngye, itten, máma, mezítelen, oly, ottan, reá, szók, tört. . .*

Ennyit a szóválasztásról, nézzük meg a „miért?”-eket!

Mindenekelőtt el kell mondanom, hogy a tanulók nagy része semmiféle magyarázatot nem adott. Elég sokan valami általános igazságba igyekeztek bujtatni véleményüket. Mert azt már jól tudják, hogy egy-egy általános megállapítás, közhely sok mindenre jó, s végül is, valami ilyesmire kíváncsi a tanár úr.

Az indoklások jobbára ezek voltak tehát:

1. Így szoktam meg; megszokottabb; többen használják; gyakran mondjuk; köznapibb. 2. Könnyebb kimondani, kiejteni. 3. Rövidebb, tömörebb. 4. Könnyebb leírni. 5. Egyszerűbb; így gyorsabban tudom kifejezni magam. 6. Ez az értelmes; érthető(bb). 7. Így helyes(ebb); ez a jobb. 8. Kifejezőbb. 9. Korszerűbb; modernebb; divatosabb. 10. Magyaros(abb). 11. Kellemes hangzású; jobban hangzik. 12. Jobban tetszik; szebb; szimpatikusabb; ezt szeretem.

A válaszok így összegyűjtve igazán imponálóak lehetnének, még akkor is, ha a szópárok másik tagját egyszerűen kirekesztették a nyelvhasználatból. Csakhogy a válaszok mögött — néhány kivételt nem tekintve — nyoma sem volt a tudatos nyelvhasználatra, a nyelvi, nyelvtani jelenségek ismeretére utaló érvelésnek, ellenkezőleg: az ítéletalkotásuk szinte kizárólag az ösztönösségre épült, nem ritkán felületes és hanyag volt. Így aztán érthető az is, hogy válaszuk és magyarázatuk olykor teljesen eltér a saját nyelvhasználatuktól is.

Kétségtelenül helyes és igaz érv, hogy azt a szót használjuk inkább, amelyik egyszerűbb, rövidebb, amelyiket könnyebb kiejteni, leírni. De arra már nem gondoltak a tanulók, hogy ezt az elvet nem szabad vakon alkal-

mazni. Hiszen ők maguk sem választották mindig a rövidebb szóalakot, ahogy az — például — a *közt—között* szópár esetében is történt.

Sokan érveltek azzal is, hogy a rövidebb szóalak „korszerű”, „modern”. „A modern kor — írta az egyik növendék — nem szereti a hosszú szavakat, s a rövidebb, praktikusabb szavakra törekszik.” Másutt meg ezt olvashattuk: „A *fel, ott, lény* szócskák azért tetszenek, mert sokkal modernebbek.”

Mások azzal érveltek a választásuk mellett, hogy: „így magyaros”. Azért választottam ezeket a szavakat: *marék, leskelődik, ma, között, hull*, mert magyarosan hangzanak.” Utóbb megkérdeztem tőle: „Mit jelent az, hogy magyarosan hangzanak?” De nem kaptam feleletet (tőle se).

Találkozhattunk még sokféle más magyarázattal is: „A *hová* szó kicsit csúnyán hangzik: „A felnőttektől szoktam így kérdezni: *hová?* Ez illedelmesebb.” „A *csend* szebben hangzik.” „A *csönd* kellemesebb, lágyabb.” Voltak, akik *csöng, odább, jön* szavakat csúnyának, durvának találták. Volt, aki az *ajtója—ajtaja* szópár utóbbi tagját azért nem választotta, mert az *ajta-* szó értelmetlen. Némelyek kifejezetten tagadták, hogy az igeragozásban létezik kettős alak: *állj—álljál*. Elhangzott ez is: „Azért választottam a *kint* szót, mert annak jobb a ritmusa.” „A *mondottuk* szót akkor mondjuk, ha többen vagyunk.” „A *lány* szónak kicsinyítő a hatása.” „Az *engemet* szóalak azért helyes, mert a *-t* a múlt idő jele.”

Olyan tanuló is akadt, aki az *engem—engemet* alakpár közül azért választotta az *engem* szót, mert tőlem hallotta: „A tanár úr így mondta az egyik tanulónak, amikor az egyest kapott: »tudom, hogy most nem szeretsz engem, de majd egyszer áldani fogsz«, mire a tanuló ezt válaszolta: »Azt lesheti.«”

Egészen különleges indoklással is találkozhattunk: „A *régen (rég)* szót azért nem szeretem, mert össze lehet téveszteni Ronald *Reagen*-nel.”

Viszonylag kevesen írtak választásuk alátámasztására példamondatokat. De akadt olyan tanuló is, aki még idézetet is használt. „Azért választottam a *föl-t*, mert a versben is ez van: „*Fölszállott a páva vármegye házára.*” A *csönd* szó alátámasztására idézi a tanuló: „Füledt a *csönd* . . .” „A dalban is így van: „*Eltörött a hegedűm* . . .”

A négyszázból három tanuló mondta ezt: „Az alkalomtól függ, hogy melyik szót használom.” „Csak mondatba helyezve lehet eldönteni, hogy melyik mikor jó. És a stílustól is függ”; „Azt a szót használom, amelyik jobban illik a mondatba.”

Ezekkel a kitűnő gondolatokkal akár le is zárhatnám a felmérő munka elemzését, egy kérdésről azonban még szólnom kell.

Nagyon sok tanuló utasította el a szópár valamelyik tagját azzal, hogy: vidéki, vidékies, vidéken használják; falusi, falusias, a falusiak mondják; parasztos, így csak a parasztok beszélnek, ezt a cigányok és a parasztok használják.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a fővárosi szakmunkásképző iskolák tanulói közül hozzávetőlegesen 30 százalék vidéki. Némelyik iskolában

magasabb ez a százalék, másutt alacsonyabb. Nálunk az 1300 tanuló közül 360 vidéki: kollégiumban lakik 40, a többi a főváros környékéről jár be. Nem ritkaság, hogy 50—60 kilométeres körzetből ingáznak ide-oda a gyerekek. De ha a vidékről származott tanulók számát nézzük, még inkább növekszik ez a szám, hiszen nagyon sok vidéki család települt le Budapesten és közvetlen környékén.

Ennek ellenére az illető nyelvterületre jellemző beszéddel alig-alig találkozhatunk. Szórványosan ugyan bekerülnek a tájnyelvi jellegzetességek a tanulók beszédébe, de ezek inkább a pongyola kifejezőmód termékei, vagy olyan nyelvi fordulatok, amelyek egyébként a köznyelvben is fellelhetők. A tájnyelv használata gyengül, a fiatalok igyekeznek mielőbb megszabadulni az effajta örökségtől.

De ezen olyan nagyon ne csodálkozzunk. Ferenczy Géza Magyarán című könyvében több helyütt is olvashatjuk: nagyon gyakran azzal utasítják el az olvasók, a rádióhallgatók egy-egy szó használatát, hogy: parasztos. Némelyek a *csönd, föl, vödör* szót tartották parasztosnak, mások — például — az *engemet* szóalakot.

4. Vég szó. A szakmunkástanulók körében végzett felmérést nem a nyilvánosságnak szántam. Most azért vettem elő, hogy nyoma legyen, hogy erről az oldalról is megvilágítást nyerjen: milyen is volt gyermekeink nyelvi állapota 1986-ban, s közel tíz után rádöbbenjünk: azóta sem változott semmi.

Be kell látnunk, hogy a nyelvet sem lehet „kollektivizálni”. Az anyanyelvi nevelés is a családban kezdődik, s rengeteg tényező alakítja, melyek között az iskola szerepe alapvető.

S itt kell megjegyezni, hogy sem az általános iskolában, sem pedig a középfokú iskolákban nem vagy alig esik szó a polinimákról. Van pótolnivaló. De van tennivaló a tudományos kutatómunkában is. „A nyelvi rendszer stilisztikai értékeinek felderítésére irányuló kutatások ez ideig az alaktan stilisztikájában érték el a legkevesebb eredményt” — mondja Terestyéni Ferenc, majd így folytatja: „Magában az alaktani rendszer egészében rejlő változatos stilisztikai értékek, a szinonimikus formák szolgáltatja árnyalási lehetőségeik megismerésére és összegezésére nálunk ez ideig egyáltalán nem, de — azt mondhatni — a külföldi stilisztikai irodalomban is alig történt átfogó kísérlet” (StilV. 1985:174—5).

Szabó Kálmán

A szótagzáró *l* kiesése az Őrségben*

Ismeretes, hogy a szótagzáró *l* a magyar nyelvjárások jelentős részében kiesik. Irodalmi adataink közül említhetem: Balassa: MNyj. 127—30, Horger: MNyj. 45, Deme: Pais-Em. 89—95, Nyatlaszunk 272; történeti adatok: Bárczi, Htört.² 129; Benkő: Nyjtört. 78.

Deme a Nyatlaszunk.-ban a következő öt csoport szétválasztását tartja célszerűnek: *l* eltűnése szó belsejében, abszolút szóvégén, mássalhangzós kezdetű suffixumok előtt, suffixum végén (276). Imre A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásban c. cikkében (MNY. 61: 368—74) az első korszerű és jó leírást nyújtja. Deme László szempontjain kívül szükségesnek látja a következő csoportosításokat is: „tekintettel kell lenni a szófajra is, a szuffixumokon belül feltétlenül külön kell választani a ragokat és a képzőket, sőt figyelembe kell venni az *l* előtt álló magánhangzó minőségét is” (369). Elvégezte a vizsgálatokat Balogh Lajos Bükön (MNY. 64: 355—61), Kiss Jenő Mihályiban (MNY. 64: 361—4), Bokor József Sopronkövesden (MNY. 74: 93—102), Szabó József Nagykönyiban (Monográfia 1976. 75—8). Kiss J. fent említett dolgozatában még nem használja e kifejezést: „mondatfonetikai tényezők”. Ez pedig igen szerencsés terminus, illetőleg szempont az *l* kiesése vizsgálatában. E kifejezést én tőle először a MNYA. módszertani kötetének recenziójában olvastam (MNY. 72: 230). Deme a Nyelvatlaszunk.-ban kijelölte a figyelembe vevő szempontokat, a vizsgálandó csoportokat. Imre S. a csoportokat kiegészíti, és megírja az első korszerű monográfiát. Utána Balogh Bükön, Kiss Mihályiban, Bokor Sopronkövesden, Szabó Nagykönyiban vizsgálta a jelenséget. A felsőőri nyelvjárás sokban különbözik a nyugat-dunántúli és általában a dunántúli nyelvjárásoktól. Így a kutatók számára legtöbb segítséget nyújt Balogh Lajos kitűnő leírása Bükőről (MNY. 64: 355—61). Több csoportot vesz fel. Szabó a Nagykönyiről szóló monográfiájában Balogh módszere szerint jár el. Kiss Mihályiban már a

* Akadémiai doktori értekezésem terjedelme: 281 oldal. Ehhez járul még egy lap a nehezebb és a Őrségre jellemző szerszámok: a *szalu* és *ritukapa*. Végül fényképeket közlök a kiváló adatközlőkről.

A terjedelmes munka közzététele a jelenlegi gazdasági helyzetben nem lehetséges. Ezért a magyar nyelvészeti folyóiratokban és kiadványokban jelentetem meg a fontosabb részleteket. (V. J.).

jelenség nyelvtörténeti lehetőségeit is vizsgálja (MNy. 64: 361—4), Bokor pedig szűkebb adattárral a jelenségnek a köznyelv hatására történő visszahozódásával is foglalkozik.

Az őrségi nyelvjárásban gyakori, sőt a nyugat-dunántúli adatokkal összehasonlítva igen nagymérvű a szótagzáró *l* kiesése. Én a kérdés monográfiaszerű vizsgálatára nem vállalkozom, amint ezt jelen dolgozatomban többször is elmondtam már. Csak azt kísérelem megvizsgálni, hogy az Őrségben a jelenség mennyire él, továbbá igyekszem a nyelvi mozgást megfigyelni. Érdekes tapasztalatom, hogy az Őrségben ugyanabban a hangtani, mondatfonetikai és alaktani helyzetben több egyaránt érvényes, a nyelvjárási norma szerint helyes fakultatív változat él egymás mellett. Ez más nyelvjárásokban is ismeretes, de az őrségiben e jelenség nagyobb mérvű. Persze annak a szabályszerűségét megállapítani, hogy az adatközlő melyik változatot és főleg, hogy miért azt választja, nehéz feladat. Sokszor nem is tudja megállapítani a kutató.

Mielőtt az Őrségben az *l* kiesését vagy hiányát a rendelkezésemre álló adataim alapján vázolom, nyomatékosan felhívom a figyelmet, hogy nagyon hasznos volna a jelenséget monográfiaszerűen megvizsgálni. A szótagzáró *l* vizsgálata nem könnyű a rendelkezésünkre álló öt jó leírás után sem. Az őrségi vizsgálatban talán új csoportok felvétele is szükséges lesz.

Először azokat az eseteket igyekszem felsorolni, amelyek a Nyugat-dunántúlon is megvannak. (Sőt az *l* hiánya kisebb mértékben a keleti területeken is megvan.)

a) Országszerte megvan az *l* hiánya a következő típusú szavakban (én most az adatokat csak őrségi alakjukban közlöm): *f^uöd*, *h^uöd*, *h^uönap*, *k^uödis*, *ny^uöc* 'nyolc' stb.

b) Nagy azoknak a szavaknak, főleg névszókknak a száma, ahol az *l* kiesett a szó belsejében: *uöma*, *uödal* 'létra', *d^uömány* 'béléssel ellátott kiskabát', *d^uögozik*, *m^uönár*, *b^uöcsü*, *k^uöccsön*, *uötözik* stb. A szavak őrségiek, a jelenség Nyugat-Dunántúlon hasonlóan van meg. Az *l* megmarad az Őrségben a következő szavakban: *fölhü*, *olvas* [e szó már a nyugati nyelvjárásokban másként hangzik], *polva* és (*pölva*).

c) A *dél* köznyelvi szónak alapalakját nem hallottam és nem jegyeztem fel, de mássalhangzókkal kezdődő ragok előtt az *l* kiesik (erre több adatom van), pl. *dⁱébe*, *dⁱétü*. Ez így van Bükön és Mihályiban is: *dⁱ*, *dⁱbe*. Tiszántúlon, Békésen *dⁱl*, *dⁱlután*. Felsőőrön *dⁱ*: *dⁱl*, *dⁱbe*.

Itt emlékezem meg a *tál* szó *l* hangzójának kieséséről is. 1986 őszén az első napi beszélgetés alkalmával előkerült eme edény neve. Talán én mondtam ki a szót, mert Zakál György említi a 71. lapon: *tábu*. Adatközlőim a következőt mondták példának: „Na *vegy* ('vegyél') kü abbu a *tábu* éty pogácsát.” A *tábu* alakra rákérdeztem Óriszentpéteren és Szalafőn is sok adatközlőnél. A válasz egyöntetű volt. Ámde amikor a *tá* alak szóba került, ezt válaszolták: „Ma már nem monygyák így: *tá*”. Adatközlőim nyilván és helyesen az alapalakra gondoltak; az már nem jutott eszükbe, hogy ha a *tál*

szó után mássalhangzóval kezdődő szó van, vagy pedig a toldalékok mássalhangzóval kezdődnek, akkor már kiesik az *l*. Balogh Lajos közöl ilyen alakot Bükrről: *ét tá rites* (MNY. 64: 357), Nagykönyiből Szabó J.: *ét tá káboszta*: Monográfia, 1986, 76.: de Mihályiból alapalakban közli Kiss Jenő: *tál* (MNY. 64: 362). Az Őrségben is alapalakban él a szó (ma így látom), ha nem rag előtt vagy mondatban fordul elő: *tál* (vagyis az *-l* a szó végén).

Már az érdekes őrségi sajátosságok közé tartozik a nevek végén jelentkező *l* kiesés, bizonyos hangtani, pontosabban mondatfonetikai helyzetben: „Ennek a Vörös *Antanak* ('Antalnak') az aptya a Siska szērén lakott.”

d) A köznyelvi *kell* szó abszolút szó végén általában *kő*, *kõ*, *kõ* alakban realizálódik az Őrségben. Toldalékos helyzetben azonban már megvan az *l*, pl. *köllenë*, *köllött*. Szalafőn és Kercaszomoron a *kő* helyén *kë* van, pl. „Be *kë* mënnyi, mert este van.”

A *fel* ~ *föl* igekötő az őrségiben *fő*. Őriszentpéteri adat: *Vëgyitëk fő a meleg ruhát!* Adataim között *l*-et tartalmazó adat: tehát: *föl* nincs [de hiatusos megoldás: *főj^uötözik*]. Szalafőn és Kercaszomoron azonban nem *fő*-, hanem *fë*- ezen igekötő alakja. *Fëkenink* vagy *fëk'ënink* 'felkelnék'.

Itt említem meg az *-el* igekötő őrségi jelentkezését is. Mássalhangzóval kezdődő igék előtt és abszolút szó végén az igekötő *-l* hangja kiesik, mégpedig úgy, hogy nincs pótlónyújtás, a kiesett előtti magánhangzó rövid. Őriszentpéteri példaim: „Vëgyitëk mëg a husviti nyuszit, mer *efogy*”; „*Emënek* Zsohárokho. *Mënnny e!*” Ez kb. a nyelvjárási norma. De már idősebbek beszédében is előfordul, terjedőben van, hogy az *-l* a mássalhangzó előtt is megmarad. A 65 éves Zsohár Istvántól való a következő adat: „Tëgyitëk *el j^uò* a bukszát, *el në vesszën!*” Magánhangzóval kezdődő igék előtt az igekötő *-l* hangja természetesen megmarad: „Tëgyi a tüzre, mer elalszik.” — Majdnem ugyanez a helyzet Bükön is. Vö. Balogh: MNY. 64: 356–7.

Szólam vagy mondat végén az *el* igekötő felszólító mód egyes és többes 2. személyében kiesik: *mënnny e!* *mënnnyetëk e!*

Ámde a középkorúaknak és azon beszélőknek a nyelvhasználatában, akik a köznyelvi kiesésre törekednek, az *l* visszalopakodik: *Mënnny el!*

e) Az *l* kiesése igéknél az Őrségben

A) Néhány igében az első, hangsúlyos szótagban is kiesik az *l*. Ilyenek: *ámodik* 'álmodik', *hagat* 'hallgat'. Pl. „*Ámodott* a rosz portika. Tessik csak *mëkhagatyni!*”

Az *l*-re végződő, illetőleg az *l* képzővel ellátott igék alapalakban, toldalék nélküli helyzetben megőrzik az *l* hangot, így *beszil*, *mesil*, *csinyál*, *ignekül* ~ *ünökül*, *fël*, *epazul* ~ *epazal*, *gondul*, *parancsul*, *tanul*, *táncul*, *evádul* 'elvállal', *horonkul* 'horkol' — *röpül*, *dörgül* stb.

B) A mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt az ige szóvégi *l* hangja kiesik az idősebbek, az öregek, sőt többnyire a középkorúak nyelvhasználatában is. Egyik leggyakrabban előforduló és a közbeszédben gyakran hallható az *l* kiesése a főnévi igenév, az Őrségben többnyire *ny*-nyel hangzó *-nyi* előtt: *beszinyi*, *dörgünyi*, *felenyi* 'felelni', *mesinyi*, *parancsunyi*, *tanunyi*, *táncunyi* stb. — *hüssenyi* 'hüszölni'. A gyerekek szeretnek *hüssenyi*. — Talán

ide tartozik a kieséssel keletkezett: *vásányi* 'vásárolni'. Pl. „*Vásányi* mენტek”; továbbá: a *talákszik* 'találkozik' is. Példamondat: „*Talákszik* velé, ha ara jár.”

C) Az *l* kiesik a *-hat*, *-het* képző előtt is: *örühet*. Pl. „Annak csak *örühetne*, hogy a két unoka *é*pül”; „Mellejím is *ühecc*, ha akarsz.”

Elizióval néha az *r* hang is kiesik: „*Vátalak* 'vártalak', *ném gyütti* (jöttél)”.

D) A legérdekesebb és a gyűjtő-kutató számára legtöbb gondot jelent a felszólító mód egyes szám 2. személye. Még ezen belül is több figyelem szükséges a palatális hangrendű tövek tanulmányozására. Régi, még az 1946—49-es őrsegi tartózkodásom idején szerzett tapasztalataim, majd az ŐHA. készítése alkalmával hallott beszélgetések tanulságai nyomán igyekeztem a kérdést vizsgálni, amennyiben passzív megfigyeléssel nem volt elég adatom. Az említett alakokra a következőképpen kérdeztem rá. Jelen dolgozatomban köznyelvi helyesírással adom a bevezető kérdést és fonetikusán az adatközlő (vagy adatközlők) válaszát. Nézzünk ebből néhány példát: „Mondtam, hogy Te többet rám: *Nē gondu!* *Nē gondull!* *Nē gondullá!*”; „Te nekem többet: *Nē parancsu!* *Nē parancsull!* *Nē parancsullá!*”; „Hiába mondtam, hogy te már többet: *Nē táncu!* *Nē táncull!* *Nē táncullá!*”; „Nyugodj meg: *Nē fiè!* *Nē fièll!* *Ne fièllè!*” — Ezeket Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron is megkérdeztem, jobban mondva ezekre rákérdeztem. „*Nē fiè*, *ném bánt a kutya.*” (Spontán megfigyelés eredményeként jegyeztem fel.) — Kiderült, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személyében háromféle változat is van. Abban az „informátoraim”, Szabó Sándor, Gömbös Emil is megerősítettek, hogy az *l* nélküli: *Nē gondu!* *Nē parancsu!* *Nē táncu!* a legkeményebb felszólítás. De még a *Nē parancsull!* is szigorú.

Dolgozatomban már eddig (a régi, eredeti sorrendben II, 12) említettem, hogy a fiatal (34 é.) Gömbös Emil hívta fel a figyelmemet a *Nē ü az asztara!* változatra. Ennek ismeretében másoktól is kérdeztem, és mondták ők is, hogy így is jó. Szabó Sándor figyelmeztetett, hogy ilyen is van: *Nē üll idè!* Itt tehát már megvan az *ll*. Van még ilyen alak is: *Nē ülli a vizes padra!* Ez utóbbi kedveskedőbb, szelídebb változat. Főleg gyerekeknek mondják. — *Nē fièllè* szintén használatos, de ritkábban hallani. Benkő L. szóbeli közléséből tudom, hogy az erdélyi nyelvjárásokban más a helyzet, a rövidebb: *Nē táncu!* nem a legkeményebb. Balogh Lajos a Bükről szóló monográfiájában a felszólítás (a parancs) erőssége dolgában nem foglal állást, de megírja, hogy a *fütyü!* *tanú!* mellett a *fütyüll!*, a *tanull!*, sőt a *tanullá!*, *nē filliè* is megmarad (MNY. 64: 358).

E) Nos, nekem nagyon tetszik az őrsegi *egyí* 'egyél' alak, éppen úgy a *vegyí* 'vegyél' alak is; van *vegy* alakváltozat is. Szintén kedves nekem *vügyi* 'vigyél' alak is. Ámde a középkorúak, még inkább a fiatalabbak beszédében az *-i* ragos alakok lassan már eltűnnek, terjednek az: *egyíè*, *vegyíè*, *vigyíè*-féle alakok. Eme változatok már a köznyelvhez közelednek, de mégsem köznyelvi, mert a szótagzáró *l* nincs meg.

A múlt időre még visszatérek, de most csak annyit, hogy az egyes szám 2. személyében a hagyományos személyrag szintén: *i*, tehát: *ét-ti, vëtti, üti* 'ültél', de a fiatalabbak inkább az *ëtt'è, vëtt'è*-féle alakokat használják.

F) Szintén érdekes és izgalmas kérdés a feltételes mód jelen idejének a kifejezése is. Itt szükségesnek látom, hogy az 1., 2. és 3. személyalakját is megadjam (Az ŐHA.-ban ilyen példáim is vannak), tehát: én *ënnik*, te *ënni* 'ennél', ő *ënnë*; én *mënnik*, te *mënni*, ő *mënnë*; én *vënnik*, te *vënni* 'vennél', ő *vënnë*.

G) A veláris példáknál is a jelentő mód múlt idejében, továbbá a feltételes mód jelen idejében a személyragban a szóvégi *l* kiesik: *hosztá, hozná: táncutá, táncuná* stb.

H) A jelentő mód jelen időben az egyes szám 2. személyében az *l*, miután labializálta az előtte levő magánhangzót, kiesik: *aluszu, iszu, észü* stb.

I) A *-tok, -ték, -tök* igei személyrag előtt az *l* kiesik: *tanutok, f'ëték*. Pl. „Mitü *f'ëték?* Mid *beszíték?*” — Ehhez hasonlóan egyes számban is az *-sz* személyrag előtt is kiesik az *l*: *f'ësz*: „Mitü *f'ësz?*” A *-nak, -nek* személyrag előtt az *l* szintén kiesik: *gondunak, parancsunak, táncunak, iënekünek* stb.

J) Az I) pontban tárgyaltakhoz hasonlóan a múlt idő *t* jele előtt is kiesik az *l*: *gondutam, parancsutam, tanutam, táncutam* stb. — *csinyát* 'csinált'. „Millen embër, aki illent *csinyát?*” — *'ët* 'élt'. „Emént az uram tizënnëgybe, osz tizënkilendzbe *jöt* (sic!) haza, iëš n'ëgy napig *ët* ithun.” (Spontán elbeszélés Ispánkon 1947 januárjában. özv. Gorza Elekné kb. 70 éves adatközlőtől.) — *mëgn'üösüt; fösütt*, 'lesült, felégett'. Példamondat: „*Fösütt* a hátam” — *kümelegüt* 'kimelegedett'. — *f'ëtek* 'féltek'. „Nagyon *f'ëtek* ('féltek') azoktu”; *fürüsüt* 'fürészelt'. Példamondat: „*Fát fürüsüt* a v'üöm.” Özv. Papp Sándorné Törő Lídia, aki 1894-ben született, Szalafőn, a Gyöngyös szeren 1976-ban, tehát 82 éves korában a magnóba, amelyet Pertti Virtaranta kezelt, de én voltam a beszélgető, a *fürüsütö* helyett annak az első és második szótagbeli illabiális változatoként ezt mondta: (*firisütö*). Ez nyilván kihalónak minősítendő. De biztos nem tévedés volt, 1898 augusztus végén Őriszentpéteren a tsz csibeéletűjében mondta a 48 éves Németh Gyuláné Zsuponics Erzsébet: (*firiszünyi*) *fürüszünyi*. „Gyere, Emil! Azt a sok fát fö kö (*firiszünyi*)”.

K) Az *l* hang kiesése a múlt idő *-t* jele előtt bizonyos mondatfonetikai helyzetekben.

Olyan esetekről lesz itt szó, ahol az *l* kiesése csak bizonyos hangtani, helyesebben: mondatfonetikai helyzetben történhet meg úgy, hogy a szó jelentése megőriztessék, a hallgató azonnal értse:

ütem 'ültem'. „Ott (*ütem*) künn a r'ëtën, ujjamtu kezdve az ágyikig még v'üöd dagadva a lábom”; „*K'ët* karácsony között [azaz karácsony és újév között] nem *ütek* ('ültek') az *asztara*, hoty kelisës në légyën!”

L) Szintén ilyen hangtani helyzetben, kontextusban érthető a két következő példa:

nevetik fö 'nevelték fel'. „*Üök* *nevetik fö*.”

Még érdekesebb a következő: *nevetek* 'neveltek'. „N^ész csak a határt! Csak *höncsögbü* ('határt jelölő kis dombocskából vagy kövekből') áll. Ném úgy, mint Szalafején. Ocs csak egy gyereket *nevetek* ('neveltek'), ott nem v^uot a sok mögyehöncsök.”

M) A köznyelvi *meghalt* szó főleg így hallható az Őrségben is: *mëkh^uòt* ~ *mëkh^uòtt*. „Ez a szegény ember is *mëkh^uòt* magába.” — De sokszor hallottam és jegyeztem 1986-ban és 87-ben fel olyan alakot, amelyet a MNyA. szerint inkább az Őrségtől keletre és délre regisztráltak. Ez a következő: *mëkhat*. Természetesen kihalónak minősíthető, mert csak a 60—70 éven felüliek használják. „Ez a szegén Siska Manci is *mëkhat* ('meghalt') a *mut* ('múlt') esztendőben (Hértelen) halallo *hat mëg*. Mikor az ^èn uram *mëkhat*, nem tudtam senni másse foglalkozni, csak a halalle. — Néhány esetben hallottam és jegyeztem a köznyelvi *meghalt* igét félhosszú *á*-val ejtve: *hàt mëg*. Ezt először Siska Győzőné Pál Borbála 38 é. mondta, aki Viszákön született, Őriszentpéterre jött férjhez.

Tehát Siska Gy.-né ezt kérdezte: „Ki *hàt mëg*?” Mi^èrt harangoznak?”

Noha csak az öregek használják, de a fiatalok is jól ismerik a félhosszú *a*-val a *mëkhàt*-féle alakokat. (Ahogy említettem, a *mëkhàt*-féle alakok már ritkák.) — Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomorón a *mëkhat*-féle alakok szívósak.

De nézzük meg, mit mutatnak a MNyA. adatai az Őrség más területein, helyein és főleg a göcseji részeken, továbbá Jugoszláviában, Csehszlovákiában!

Figyeljük először az őrségi és hetési kutatópontokat! B-1 Szalafőn, B-2 Rábagyarmaton: *mëkhuot*, B-9 Csödén: *mëkhuot*, *mëkhuot*, *mëkhat*, B-16 Szentgyörgyvölgy (e község lakóinak beszédében olykor már némi göcseji elemek is megtalálhatók): *mëkhuot*, *mëkhuot*, *mëkhat*, B-28, a hetési Bődeházán: *mëkhat*: utóbbi található B-4 Sárfigmizdó, B-10 Zalaháshágy, B-12 Ságod, B-11 Babosdöbréte, B-17 Kerkabarabás, B-18 Becsvölgye községekben. Kisebb hangtani változatok hasonlítanak a *mëkhat* alakra (a következő kutatópontokon: B-25 Kányavár: *mëkhat* <*mëkhat*>, B-30 Galambok: *mëkhāt* <*mökhat*> <*mökhat*>. Kicsit más a kép a következő községekben: B-29 Gelsesziget: *mëkhuot*, *mëkhāt*, B-26 Becsehely: *mëkhuot* [*mëkhāt*], B-5 Andrásfán: *mëkhat* <*mëkhuot*>. Burgenlandban, Felsőőrön: *mëkhuot*, *mëkhuot*, Ju-1 Kóton: *mëkhuot*. A D-kocka nyugati részén többnyire: *mëkhat* és *mökhat*, a Csz 1, 2, 6, 7, 11, 12: *mekhat*. A-15 Velem: *mëkhat*, az A-kockában többnyire: *mëkhuot*. Tiszántúlon: *mëkhòutt* (és hangtani változatai.)

Megemlítem még, hogy a B-1, 2, 4, 9, 11, 16, 19, 28, 30 kutatópontokon a gyűjtő: Végh J., a B-5, 10, 17 pontokon: Imre S., a B-12, 18 pontokon Benkő L., a B-25 kutatóponton: Keresztes K. Az ellenőrző többnyire Imre S. — A B-4, 5, 10, 11, 18, 19 ponton: Deme L. és Imre S.

N) Az *l* kiesése a *-va*, *-va* határozói igenév előtt.

E vannak foglava 'foglalva'. Mind *el* vannak *foglalva*. Spontán beszélgetésben hallottam Szalafőn özv. Belső Sándorné Laczó Arankátul (64 é). Mikor rákérdeztem, akkor szintén így mondta. Az adat biztosan jó és élő.

1947-ben Őriszentpéteren hallottam egy öreg embertől: *abrakuva* 'abrakolva', „a mű teheneink j^uo v^uotak *abrakuva*.”

A névszók végén jelentkező *l* kiesése

Sokkal bonyolultabb és érdekesebb, mint az eddig ismert felsőőri, büki, mihályi leírások. Ezzel lejjebb behatóan kívánok foglalkozni.

a) A nyugat-dunántúlinak megfelelően a köznyelvi: *-ból, -ból, -tól, -tól, -ról, -ről* határozóragok az Őrségben is, rövid *u* és *ü* hangban vannak meg, tehát: *-bu, -bü, -tu, -tü, ru, -rű*, az *l* természetesen kiesik. Néhány őrségi példa: *házbu, kerbü, fáru, birutu* (ÓHA.), (*gyümüdzbü*) *gyümüdzbü* 'gyümölcsből'.

b) A *-val, -vel* az Őrségben és annak környékén is egy alakú *-ve*, az *l* kiesik: *régge*, ritkán így is: *rëggë*, ugyanígy Bükön *rëgge* is, de Mihályiban a szó végén az *e* mindig nyújtott: *rëggë*.

c) A nyugat-dunántúlinak megfelelően az Őrségben is a *-nál* rag végén az *-l* kiesett, tehát: *k'ëzná, Feriná, Ferikná*. — E rag esetében a köznyelvi hatásra Őriszentpéteren a fiatalabbak beszédében vagy pedig azoknál a középkorúaknál akik igyekeznek beszédüket „finomítani”, a rag végén az *-l* kezd visszalopakodni. *Feriknál, vejiknál* alakokat is hallottam. De a nyelvjárási norma még mindig: *-ná. Enná* rosszabb nő légyen!

d) Az alábbiakban olyan esetekkel foglalkozom, amely jelenségek megvannak Nyugat-Dunántúlon is, de az Őrségben kicsit másképpen nyilvánulnak meg.

A köznyelvi *belső, külső* helyjelölő melléknévek az Őrségben: *besü, küsü*. Az *alsó* és a *felső* őrségi megfelelőiről külön írok. E melléknévek a MNyA címszavai. Onnan idézek. Szalafőn és Bödeházán: *asu*, Viszákon: *uosu, asu* <*alsu*>, Szentgyörgyvölgyén: *uasu, asu*, Csödén: *asu, asuo, [alsu]*, <*alsuo*>, Rábagyarmaton: *uosu, alsu*; Rábagyarmaton: *füösü, fölsü*, Szalafőn: *füösü, fösü* <*fölsü*>, Viszákon: *fösü, füösü, fölsü*, Szentgyörgyvölgyén: *fösü, füösü*, Bödeházán: *fösü*, Csödén: *fösü* <*fösüö*>.

Némi magyarázatra szorul Csödén a *fösü* mellett *fösüö* <*füösüö*>, úgyszintén az *asu, asuo, [alsu]*, <*alsuo*>. A szó végén az *üö* és az *uo* diftongus már nem az őrségire, hanem a göcsejire jellemző. (Alsó-Csödén ez a göcseji *füösüö* változat található. L. az értekezésben ezt a II/11-ben is!) Csödén két szer van. Az egyik lent a völgyben, a Szala folyóhoz közel, itt nagyon kevés ház van. A másik szer kb. 2 km távolságban mintegy 150 m-rel magasabban. A lakosság zöme ott él, és azok nyelvhasználata teljesen megegyezik az őrségivel. A kisebb számú alsősödi lakosság nyelvhasználata a megfelelő esetekben a göcsejít követi. Én szerettem volna éppen ezért a két szert a MNyA-ban külön településnek venni, vagy legalábbis a jegyzetekben ezt megírni. Kár, hogy ez nem történt meg. Az ÓHA.-ban pl. a köznyelvi *tarló* így van megadva: 22 *toru*, 22a: *tor^uö*. (Vö. II/11).

Szalafőn, Bödeházán, Szentgyörgyvölgyén, Rábagyarmaton, Csödén Végh J. volt a gyűjtő, ellenőrző: Imre S. Viszákon gyűjtő és ellenőrző: Imre S.

A köznyelvi *talp* szó nem szerepel az ÓHA.-ban. 1986-ban és 1987-ben és Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron így hallottam és jegyeztem

fel: *t^{uo}*. Erről a kérdésről l. bővebben nagydoktori értekezésem II/12. fejezetében: *Az *uo* és *oa* diftongus az a fonéma realizációjaként* címen.

e) Az *l* kiesése a névszóknál a szó elején. Az *l* néha az első szótagban vagy az egytagú szavakban is kiesik. *ámos*. *Ámos* ez a széken ember, rége nem akar *fökⁱényi*. A mondat az Őriszentpéteri Szabó Sándortól való.) A „böles” Szabó Sándor Őriszentpéteri informátorom szerint inkább így, *Ámos* ez a széken embér, nem akar *fökⁱényi*. Így is hallani: *Fökennyi* ~ *fökényi*. Vö. még a II/20-szal [Az értekezés eredeti jelzése]. Az *ámos* megvan Bükön és a Tolna megyei Nagykönyiban is. A *kⁱényi* alakról bővebben a II/20-ban írok.

A *kulcsot* az ÓHA. és a MNyA. címszava. Az ÓHA. szerint a Rába parti települések kivételével mindenütt kiesik az *l*: *kucsot*. Felsőőrön: *kócsot*, a jugoszláviai Kóton: *kucsot*.

1989 őszén ellenőriztem a köznyelvi *felkelni* és a *kulcs* őrségi kiejtését.

f) A köznyelvi *halk* szó Őriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszemerén kiháló alakként (*hakk*); persze az alapalak nagyon ritkán hallható, de toldalékolt alakban az öregek ma is gyakran mondják így: (*hakkan*, *hakkon*) (*hakkā*) <*hakkoson*>: Szalafőn jegyeztem fel 1956-ban: ez az ember *hakkan* beszit. Példák: Ez az embér (*hakkon* beszil. Ez az embér (*hakkan*) beszil. <*Hakkosan*> beszit.

g) A köznyelvi *nyelvét*, tehát tárgyragos alak: *nyevit*, tehát az *l* kiesése után az *e* visszarövidült. Pl. „Es sē hatta az annya seggibe a *nyevit*.”

h) A névszó végén lévő *l* kiesésének érdekes őrségi megnyilvánulását mutatják a köznyelvi *asztal* és a *kazal* helyi nyelvjárási megfelelői. Mindkettő címszó a MNyA.-ban (de nincs meg az ÓHA.-ban). A jelzések szerint a MNyA.-ban a *kazal* lexikai, az *asztal* fonetikai, az *asztalról*, *asztalnál*, *asztaltól*, *asztalhoz*, *asztalon* mindegyik morfológiai.

Az adattári elemző fejezetben szükségesnek látom, hogy mindkét szónak (a *kazal*-nak és az *asztal*-nak) a MNyA.-ban szereplő adatait, valamint az én újabb saját megfigyeléseimet — az olvasó tájékoztatására — jelen dolgozatomban újból közöljem, noha ezt a kérdést doktori értekezés a II/7. fejezetben már röviden érintettem.

Lássuk először a köznyelvi *kazal* szó őrségi és hetési, majd a burgenlandi és jugoszláviai [Ju-1, Kót] megfelelőit! *kazal*, *szuomakazal*, Szentgyörgyvölgyén (B-16) *kazal*, <*kaza*>, a hetési Bődeházán (B-28): *kazal*, *szuomakaza*, Viszákon a gyűjtő: Kálmán B., Szentgyörgyvölgyén, Bődeházán: Lőrincze L. — Burgenlandban, Középpulyán E(Au-1): *kazal*, Felsőőrön (Au-2.), Alsóőrön (Au-3.): *kazoā*. — A jugoszláviai Kóton (Ju-1): *szuomakazal*.

Az alapalak, a toldalék nélküli alak (ez a problematikus) a következő: Rábagyarmaton (B-2): *aszta* [*asztal*], Szalafőn (B-1.): *aszta*, *asztā*, Viszákon (B-3) és Szentgyörgyvölgyén (B-16): *aszta*, Csődén (B-9.): *aszta*, *asztal* <*asztuo*>, a hetési Bődeházán (B-28.): *aszta*, *asztā*. A jugoszláviai Kóton (Ju-1.) *aszta*. Burgenlandban, Középpulyán (Au-1.): *asztal*, *aszt^{al}*, Felsőőrön (Au-2.) *asztua*, *asztōa*, Alsóőrön (Au-3.): *asztōa*, *asztōa*, Órisziget (Au-4.) *osztōa* (sic!). — A toldalékolt alakokban nincs probléma. Az *l* hang a mással-

hangzóval kezdődő toldalék előtt kiesik, tehát az Őrségben: *asztaho*, *asztaná*, *asztatu*, az *asztaru*, *asztatu*. Természetesen mindenütt: *asztalon*. Csak azokat a toldalékolt alakokat írtam ki, ahol az általános képtől eltérően apró eltérés észlelhető. Szalafőn (B-1. *asztalon* <*asztalonn*>). — Csödén (B-9): *asztatu*, *asztuotu*, az *asztaru*. az *asztuoru*. Burgenlandban, Középpulyán (Au-1.) *asztalru*, Felsőőrön (Au-2): ez *asztuaru*, *ru*, ez *asztoaru*, az Alsóőrön (Au-3.): *asztogru*, ez *asztoaru*, Óriszigeten (Au-4.): ez *osztoaru*. — A jugoszláviai Kóton (Ju-1.): *asztaná* (sic!), Középpulyán (Au-1.): *asztalho*, Felsőőrön (Au-2.): *asztuaho*, *asztaho*; *asztuaná*, *asztoaná*; *asztuatu*, *asztoatu*; Alsóőrön (Au-3.): *osztoaná*, *asztoaná*; *asztuatu*, *asztoatu*; stb. Óriszigeten (Au-4.): az *osztogru* (sic!); *osztoaná* (sic!); *asztuatu* (sic!); stb.

A MNyA. adatai után vizsgáljuk meg, hogy mi a helyzet ma, 30 évvel később. Egyedül az alapalak ejtése érdekes. A nagyon archaikus Kercaszomorón még ma is így hallottam: *asztá*, Szalafőn a jó adatközlő özv. Belső Sándorné Laczó Aranka (64 é) szerint *asztá*, de egy más alkalommal már így mondta: *asztal*. Az én meglátásom szerint Szalafőn valószínűleg még ma is az *asztá* a fő alak, de már az idősek is mondogatják az *l*-es alakban is: *asztal*. Nagyon óvatosan kell a szalafői ejtés elbírálásában eljárunk. Az egzakt döntést nehezíti az, hogy az alapalak a közbeszédben ritkán fordul elő, a szavak a beszélők nyelvhasználatában inkább a toldalékolt alakokban élnek. A másik gond, hogy noha özv. Belsőné ugyan kitűnő adatközlő, de nem „informátor”, a feltett kérdésre jól és határozottan válaszol, mégsem lehet vele megtárgyalni, hogy a két változat viszonya milyen, melyik a gyakoribb. Próbáltam én özv. Belsőnéen kívül más adatközlőt is keresni Szalafőn, de használhatót nem találtam.

Arról már írtam a nagy doktori értekezés II/6. fejezetében: A nyelvjárási alakok (hangtani és alaktani jelenségek) társadalmi értékének megállapítása címen, hogy néha milyen nehéz a közölt szavak és alakok hangtani és alaktani változatainak sorrendjét a valóságnak megfelelően megadni a kutatónak. Ismétlésül újra említem az engem nagyon sokat foglalkoztató, sok időt elrabló kérdés megválaszolása, mi a helyzet az *asztá*, illetőleg *asztal*, a *kazal* és *kaza mellett* az egyes helyi nyelvjárásokban. [Talán nem árt, ha megemlítem, hogy ha dolgozatom nyomdai sokszorosítással jelenne meg, akkor egy utaló szám elég volna. Ez pillanatnyilag technikailag megoldhatatlan. Az olvasó fáradozását megkímélendő járok el így az ismétlésekkel.] Óriszentpéteren mértékadó közlőim alapalakban, ha utána nem következik mássalhangzóval kezdődő rag, jel vagy névutó, akkor így mondják: *asztal*, *kazal*, de már így: *asztatu*, *kazabu* stb. — Óriszentpéteren csak a 85 éves özv. Szabó F.-né Galambos Olga mondja az *asztá* alakot. Azt dolgozatom több helyén megírtam, nem biztos, hogy jól felelt, vagy az *asztá mellett* szókapcsolatból vonta el az *asztá* alakot, vagy csak az öregektől hallotta, és emlékszik rá, vagy pedig a kedvemért mondta így, pedig az unus testis, nulluss testis alapján, erre nem lehet esküdni.

Az, hogy az elzártabb Kercaszomorón és Szalafőn még él vagy élhet az *asztá* alak, elképzelhető. Bár az egyébként archaikusan beszélő özv. Belső

Sándorné Laczó Aranka 64 éves, Szalafőn rámutatásra először így mondta: *az aszta*. Egy más alkalommal már így ejtte a határozott névelő nélkül: *asztal*. — Amikor ilyen típusok nehéz kérdések eldöntésével töprengek, többször eszembe jutnak Imre S. kollégámnak le nem írt, nyomtatásban meg nem jelent, de magánbeszélgetésekben sokszor elmondott nyilatkozata, hogy a MNyA. több adata az utóbbi 30—35 évben erősen visszaszorulhatott, az atlaszban szereplő alak közül több már kihalhatott, vagy ki is halt, csak az emléküek él, noha az öreg adatközlők ezekre még jól emlékeznek.

i) Az *l* hang kiesik gyakran a névszó végén is: *regge*, *iéjje*, Vagy ha az *l* végű névszó után mássalhangzóval kezdődő rag van. Kercán (Szomorócon) jegyeztem fel: „Az asztara tettem az *iétet*” ’ételt’.

Az *l+j*-ből hosszú *ll* lesz. *Ülleték* lè — *Halla* ’hallja!’ Hadd *beszillek* rulla!

j) Az *ly* az Őrségben ma *l*. Ném *taval* törtint, hanem az idin. Vagy a *tavaly l-lé* vált hangja is kiesik: *tava*. Ném *tava törtint*. — Mëgbánnyo, mint a kutya, amëllik kilencet *küökezëtt*. — A kutyanak së juò az esü *küökö*. Ez utóbbi mondat arra is példa, hogy az *l* hanghoz hasonlóan az *ly* is kiesik mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt, illetőleg ehhez hasonló helyzetben.

k) Az *l* kieséséhez hasonló az *r* kiesése. (Tulajdonképpen nem az *l* kiesése csoportba tartozik, de nagyon kevés adatom van rá, azért a szótagzáró *l* kiesése fejezet végén tárgyalom.)

Az *r* kiesésére azért sincs elegendő adatom, mert maga a jelenség erősen visszaszorulóban van, újból megjelenik a kiejtésben az *r*.

Néhány példa az *r* kiesésére:

elüszö ’először’: Példamondat: *Elüszö* ’először’ lëgyën uòlad, asztány vëgy ’vegyél’ disznut!

akko vagy *akkò*, *miko má* ’mikor már’

hama ’hamar’. Fus *hama*, hoz nekëm fát!

vátalak ’vártalak’. Csak egy adatközlőtől hallottam spontán beszélgetés folyamán. Véleményem szerint ez ritkának minősítendő: <*vátalak*> ’vártalak’.

l) Az *l* kiesése összetett szavakban. *szá fa* vagy *szál fa*. Ollan hosszi vagy, mint ëty *szá fa*. (Őriszentpéteren és Szalafőn is spontán beszélgetésben került elő.) — *széífujás* ’szélfújás’. Naty *széífujás* vùòt. — *tüöfa* ’tölgyfa’, *tüöfák*. Ezeket Őriszentpéteren, Szalafőn és Karcaszomoron is feljegyeztem.

E szót Nagykönyiben Szabó J. így adja meg: <*tőfa*> *tölgyfa* (Monográfia 75).

Fordításelmélet és pszicholingvisztika

Ha a fordítás folyamatára nemcsak a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg adatainak egybevetése alapján akarunk következtetni, hanem magát a fordító személyét, az ő agyában végbemenő folyamatokat is meg akarjuk ismerni, feltétlenül szükség van arra, hogy a pszichológiát és a pszicholingvisztikát is bevonjuk a fordításelméletbe.

A beszédtevékenység közben végbemenő pszichikai folyamatokat kutató pszicholingvisztika szintén a XX. század hatvanas éveiben indul fejlődésnek, akárcsak a szociolingvisztika, bár a terminus már 1946-ban felbukkan (Miller 1973). Mivel a fordítás is beszédtevékenység, csak éppen két nyelven zajlik, mindazt amit a pszicholingvisztika a beszédpercepcióról, az emlékezet működéséről és a beszédprodukciónál megfogalmazott, fel lehet használni arra, hogy közelebb jussunk a fordító kétnyelvű beszédtevékenységéhez. Bizonyos különbségeket természetesen figyelembe kell vennünk.

1. A fordító esetében a percepció és a produkció nem azonos nyelven zajlik, van közöttük egy átkódolási szakasz.

2. A fordító esetében a percepció és a produkció — az átkódolási szakasz ellenére is — időben egymásra csúszhat és szinte egy időben vagy kis időeltolódással történhet pl. a szinkrontolmácsok esetében, de el is tolódhat, pl. a konzekutív tolmácsolás esetében, s itt fokozott szerepet kap az információ tárolásának képessége, a memória.

3. A fordító nemcsak abban különbözik az egynyelvű beszélőtől, hogy két nyelvet kell ismernie, hanem abban is, hogy a gondolatok megformálásának két teljesen különböző stratégiáját kell működtetnie. A fordító a nyelvi formától a gondolattig és a gondolattól a nyelvi formáig vezető utat két különböző stratégia szerint járja be, s teszi ezt sokszor — pl. a szinkrontolmácsolás esetében — szinte egyidejűleg. Ezzel magyarázható, hogy nem mindenki tud fordítani vagy tolmácsolni, aki tud egy idegen nyelvet.

4. A gondolattól a nyelvi formáig vezető utat az is megnehezíti a fordító számára, hogy nem a saját gondolatait kell kifejeznie, hanem „hozott anyagból” dolgozik; A. A. Leontyev kifejezésével élve „kívülről megadott program” alapján végzi munkáját (Leontyev 1969).

5. A fordítónak az előbb említett ok miatt más a motivációja is. Nem a saját kommunikatív igényeit elégíti ki, hanem másokét, miközben ő maga is ember, ő sem tudja kikapcsolni saját egyéni érdeklődését a percepció és saját egyéni véleményét a produkció során. A fordítást az egynyelvű beszédtevékenységtől eltérően „közvetett” motiváció jellemzi.

A fordításelmélet tehát felhasználhatja mindazt, amit a pszicholingvisztika az egynyelvű beszédtevékenység kapcsán kimutatott, vagyis adaptálhatja a pszicholingvisztika eredményeit a fordítás folyamatának elemzésekor. Ezt érdekes módon a szóbeli fordítás, a tolmácsolás kutatói hamarabb belátták, mint az írásbeli fordítás kutatói. A tolmácsolás

eredményeképpen született szövegek magnófelvételének elemzése ugyanis többet elárul a fordítóban végbement belső folyamatokról, mint az írásbeli fordítások elemzése.

A szinkrontolmácsok szövegéről készített magnetofonfelvételek azért alkalmasabbak a fordító mentális tevékenységének vizsgálatára, mivel a szinkrontolmácsok célnyelvi produktója nincs olyan távol a belső beszédétől, mint a fordítók írott szövege. A szinkrontolmácsok az időtől sürgetve — jobb megoldás híján sokszor mondanak olyan szöveget a mikrofonba, amelyet írásbeli fordításban eszükbe sem jutna leírni. Ez a sokszor fésületlen, nyers, „félíg átkódolt” szöveg, látszólag indokolatlan betoldásaival és kihagyásaival, a jól megformált részeket követő homályos részekkel, a „foltokkal”, a hadaró beszéd, a lassú beszéd és a szünetek látszólag indokolatlan váltakozásaival rengeteget elárul az egyszerre két nyelven zajló beszédtevékenység jellegzetességeiről. A szinkrontolmácsok tevékenysége tulajdonképpen nem más, mint egy hatalmas méretű pszicholingvisztikai kísérlet, melynek ráadásul a rögzítése is könnyűszerrel megoldható. Beláthatatlan kutatási lehetőségek rejlenek itt, melyek koránt sincsenek kellőképpen kihasználva.

A szinkrontolmácsolás kutatói természetesen nemcsak ilyen spontán kísérletek adatait használják fel, hanem irányított kísérleteket is végeznek. A legelső kísérletek arra próbáltak választ kapni, hogy meg lehet-e valósítani az egyidejű hallgatást és beszélést. Egyes kutatóknak ugyanis az volt a véleménye, hogy a szinkrontolmács nem egyszerre hallgat és beszél, hanem váltogatja e két tevékenységet, kihasználva a szónok beszédének és a saját beszédének a szüneteit, Sirjajev terminusával élve „mikropauzákat” (1973).

Ez a kérdés a pszichológusokat és pszicholingvistákat a tolmácsolástól függetlenül is régóta foglalkoztatja. Az egyidejű hallgatás és beszélés lehetőségének elvetése érdekes módon helyes megfigyelésből indult ki. Mégpedig abból, hogy a hallgatás sohasem passzív, ahhoz, hogy megértsük az elhangzottakat, egész sor bonyolult műveletet kell elvégeznünk. Miller a következő műveleteket sorolja fel: 1. odahallgatás, azaz akusztikai befogadás, 2. grammatikai elfogadás, 3. szemantikai értelmezés, azaz jelentések hozzárendelése a grammatikai szerkezetekhez, 4. megértés, azaz kontextuális információ hozzárendelése az elhangzottakhoz (Miller 1973).

Ez a műveletsor — bár „lebontásnak” tűnik — építés is. Mivel elképzelhetetlen, hogy minden egyes hallott mondatnak megfelelően egy külön belső reprezentáció a hallgató agyában, amivel azonosítja a hallott mondatot, fel kell tételeznünk, hogy hallgatás közben aktívan hozzuk létre a hallottak belső reprezentációját. Ezt a gondolatot Halle és Stevens fogalmazta meg 1964-ben, de a hallgatás aktív jellegére már jóval korábban rámutattak. Blonszkij 1935-ben írta a következőket: „Azért nem lehet a beszéd figyelmes hallgatása közben másról beszélni, mert mikor valakinek a beszédét hallgatjuk, egyidejűleg reprodukáljuk is ezt a beszédet. A beszéd hallgatása nem egyszerűen hallgatás, bizonyos fokig mi is beszélünk a beszélővel együtt” (Blonszkij 1935: 155).

Mint említettük, ez az önmagában helyes megfigyelés, hogy a beszédprodukciónak passzív folyamat, vezetett ahhoz a téves nézethez, hogy a beszédpercepció és a beszédprodukciónak nem lehet egyidejű.

Közben ne felejtjük el, hogy még szó sincs a tolmácsolásról, még mindig csak az egynyelvű beszédtevékenységen belül vizsgáljuk a percepció és a produkció viszonyát. Éppen ezért fontos a pszicholingvisztika a fordítás és tolmácsolás elmélete számára, mert jóelőre elvégzett egy sor olyan vizsgálatot, melyekre később a szinkrontolmácsolás kutatói támaszkodhattak. Még mielőtt a szinkrontolmácsolás gyakorlata bizonyította, hogy lehetséges egyszerre hallgatni és beszélni, a pszichológusok már több kísérletet végeztek ennek igazolására.

Broadbent 1952-ben azzal kísérletezett, hogy tudnak-e kérdésekre válaszolni a kísérleti alanyok úgy, hogy válaszuk közben már hallják a következő kérdést. Az ő kísérleteit

folytatta Poulton 1955-ben, kiküszöbölve a korábbi kísérleteknek azt a hibáját, hogy a kérdező és a felelő hangja zavarta egymást. Nála a kérdések fülhallgatón keresztül érkeztek, s arra is vigyázott, hogy a válaszadók túlzott hangerősséggel ne zavarják saját magukat a kérdések megértésében. Poulton eredményei megerősítették Broadbent kísérletének eredményeit, melyek szerint a válaszadás lehetséges a kérdés hallgatásával egyidejűleg, s neki az egyidejű kérdés és felelés körülményeinek javításával (fülhallgató, hangerőszabályozás) a hibaszázalékot is sikerült csökkentenie.

Szokolov a következő kísérlettel vizsgálta a percepció és a produkció viszonyát: a kísérlet első fázisában a kísérlet alanyai szöveg-hallgatás közben verset olvastak fel, a másodikban számoltak, a harmadikban megtanult verset mondtak el. Három fontos tanulságot vont le a kísérlet eredményeiből. Az első, hogy minél automatikusabb a produkció (pl. kívülről megtanult vers elmondása), annál eredményesebb a percepció. A második, hogy a percepció bizonyos értelmi csomópontok megragadásával történik. A harmadik, hogy a téma ismerete nagymértékben befolyásolja a percepció eredményességét (Szokolov 1968).

Azt, hogy a téma ismerete mennyire befolyásolja a megértést, David Bruce angol pszichológus jóval korábban végzett érdekes kísérlete is bizonyította. Erős zaj kísérletében hangszalagra vett egy szöveget, majd többször lejátszotta ugyanannak a hallgatóságnak. Minden lejátszás előtt más témát jelölt meg a szöveg témájaként, s a hallgatók mindig olyan mondatokat hallottak ki az erős zaj kísérletében lejátszott szövegből, amelyek tartalmilag beleillettek a megadott témakörbe (Bruce 1956).

A hallgatás—megértés aktivitása tehát nemcsak abból áll, hogy hallgatás közben felépítjük magunkban a mondatot, hanem már a hallgatás megkezdése előtt a megadott téma vagy közlési helyzet alapján kialakítunk magunkban valamiféle előzetes elképzelést arról, hogy mit fogunk hallani, és „*aszerint*” hallgatunk.

Már Poulton is utalt rá említett kísérletének összegzésében, hogy kísérleti alanyai bizonyos hipotézis alapján dolgoztak. Ugyanezt állítja Miller is Bruce kísérletének értékelésekor: „Az üzenet tartalmára vonatkozó előzetes hipotézis alapján tehát beállítjuk érzékelő rendszerünket bizonyos értelmezésekre, más értelmezéseket pedig eleve elvetünk” (Miller 1973: 541).

A pszichológiai, pszicholingvisztikai szakirodalomnak ezeket az elszórt utalásait a hipotézisre és az előzetes beállítódásra eredeti módon használta fel egy nyelvész-pszichológus szerzőpáros: Csernov és Zimnyaja arra, hogy megalkossák a valószínűségi előrejelzés elméletét. Arra a kérdésre, hogy vajon a produkció lehet-e egyidejű a percepcióval, vagy csak követni tudja, frappáns választ adtak: a szinkrontolmácsolásban a produkció nem követi a percepciót, de nem is egyidejű vele, hanem megelőzi.

Az elmélet lényege a következő: Csernov és Zimnyaja nem értenek egyet azzal, hogy a tolmács teljes egészében kívülről adott program szerint dolgozik. Szerintük a tolmács a tolmácsolási szituáció összes nyelvi és nyelven kívüli tényezőjének figyelembevételével kialakít magának egy belső programot, amely kétféle hipotézisből áll. Egyrészt a szónok és a téma ismeretében van egy általános elképzelése a tolmácsolandó szöveg egészének tartalmáról, másrészt a szónok által megkezdett mondat alapján van egy konkrét elképzelése az éppen elhangzó mondat tartalmáról. E kétféle hipotézis lehetőséget ad neki, hogy ne egyfolytában hallgassa a szónok beszédét, hanem bizonyos időközökben abbahagyja az aktív hallgatást, és a hipotézis alapján dolgozzék. Ez a hipotézis lehetővé teszi, hogy a mondat szerkezetét és tartalmát előre átlássa, ami különösen fontos az olyan nyelvekről való tolmácsolásnál mint pl. a német, ahol az állítmány a mondat végén hangzik el. Időnként a tolmács visszakapcsol az aktív hallgatásra, hogy ellenőrizze hipotézise helyességét. Ha meggyőződik arról, hogy a hipotézise helyes, tovább dolgozik a hipotézis alapján. Ha úgy érzi, hogy a hipotézis nem helyes, egy időre abbahagyja a tolmácsolást, aktívan hallgatja a szónokot, míg ki nem alakul

újra a helyes hipotézis. Ezután újra a hipotézis, azaz az önálló belső program alapján dolgozik tovább, különben nem tudná behozni a lemaradást.

Zimnyaja, Csernov és munkatársaik részben irányított kísérleteket végeztek elméletük igazolására, részben pedig konferenciákon készített munkófelvételeket dolgoztak fel. Az irányított kísérletek a különböző szintű hipotézisek működéséről szolgáltatott adatokat. Szladkovszkaja például a megnyilatkozás célja alapján kialakított hipotézis működését próbálta kísérletileg igazolni. Tizenegy mondatból álló üdvözlő beszédet tolmácsolatott gyakorló tolmácsokkal. A tolmácsokkal csak annyit közöltek, hogy egy ENSZ képviselő üdvözlő hivatalba lépése alkalmából a közgyűlés új elnökét. Nem közölték velük, hogy az üdvözlő beszédet egy arab ország képviselője mondja, s az új elnök egy Izrael-barát ország képviselője. Az üdvözlő beszéd tizenegy mondatából a negyedik, az ötödik, a hetedik és a nyolcadik burkolt szemrehányást rejtett az új elnök korábbi Izrael-barát politikája miatt. Ezeket a célzásokat csak egyetlen tolmács adta vissza, akinek volt annyi ENSZ tolmácsolási gyakorlata, hogy rájött, ki a szónok. A többiek vagy kihagyták a burkolt szemrehányást, vagy megváltoztatták a szöveget. Ami azt jelenti, hogy az első három mondat után eldöntötték, hogy normális üdvözlő beszédről van szó (ne feledjük el, hogy az első burkolt szemrehányás csak az üdvözlő beszéd negyedik mondatában merül fel), és a továbbiakban már saját hipotézisük alapján dolgoztak. Ami ellentmondott ennek a hipotézisnek, azt nem hallották meg vagy nem akarták meghallani (Szladkovszkaja 1971).

Hasonló esetet mond el a tolmácsolás kiváló francia művelője és kutatója Danica Seleskovitch a saját gyakorlatából. Kifogástalan angolsággal beszélő és tipikusan angolszász modorban előadó szónokot tolmácsolt egy konferencián, anélkül hogy a nemzetiségét ismerte volna. Tolmácsolás közben meglepődve vette észre, hogy a szónok álláspontja eltér a hivatalos angol állásponttól, sőt ellentmond neki. Minden ügyességét igénybe véve megpróbálta megkerülni a kényes helyeket, tompítani az Anglia-ellenes kifejezések életét. Végül kiderült, hogy a szónok Dánia képviselője volt, de sajnos már későn (Seleskovitch 1968).

Mindez egyébként jól példázza a fordításelméleti, tolmácsolásméleti kutatások ideális menetét. A probléma a fordítás vagy tolmácsolás napi gyakorlatában merül fel (Seleskovitch), erre születik egy elméleti magyarázat (Zimnyaja—Csernov), és ezt az elméleti magyarázatot próbálják most már nem a gyakorlatból vett példákkal, hanem irányított kísérletekkel igazolni (Szladkovszkaja).

Seleskovitch 1968-ban írja le ezt az esetet, amely önmagában talán csak egyéni baklövésnek tűnhet. Zimnyaja és Csernov elméletének fényében azonban alátámasztása annak, hogy a tolmács valamiféle hipotézis alapján dolgozik. Seleskovitch a szónok előadásmódja alapján állította fel hipotézisét. Szladkovszkaja kísérleti alanyai a megnyilatkozás elképzelt célja — tegyük hozzá, tévesen elképzelt célja — alapján dolgoztak. Egyszerre több hipotézis működését próbálták kísérletsorozatukkal kimutatni Beljajevszkaja és munkatársai (1973). A morfémák szerinti, a grammatikai szerkezet szerinti, a lexikai szerkezet szerinti és az értelem szerinti hipotézis működésének kimutatására végeztek kísérleteket. Vizsgálták ezenkívül az úgynevezett „támpontok” (opornije punkti) természetét is. A támpontokról Zimnyaja és Csernov elmélete alapján azt lehetett tudni, hogy ezeket kell aktívan hallgatni, hogy a hipotézis helyességét vagy helytelenségét eldönthessük. Beljajevszkaja és munkatársai kimutatták, hogy ezek a támpontok, vagyis a szöveg leginformatívabb és legkevésbé redundáns részei nem okvetlenül egész szavak. A tolmácsnak sokszor elég a szó egy részét, sőt akár csak az első hangját meghallania a helyes hipotézis kialakításához.

A nagyszámú kísérleti bizonyíték ellenére nem mindenki ért egyet Zimnyaja és Csernov elméletével. A gyakorló tolmácsok egy része tagadja a hipotézis szerinti tolmácsolást, mondván, hogy a tolmácsnak nincs joga olyasmit tolmácsolnia, ami még nem hangzott el.

Mások a hipotézis tartalmi-szerkezeti jellegét bírálják, arra hivatkozva, hogy a szinkrontolmányok nem tudatosan, hanem ösztönösen dolgoznak, munkájuk végeztével nem is emlékeznek arra, hogy mit tolmácsoltak, sokan tolmácsolás közben egész máson gondolkodnak. Szerintük, ha már hipotézisről beszélünk, akkor a tolmácsok az előadó intonációja alapján alkotnak hipotézist, amit inkább „akkusztikai ráhangolódásnak” lehetne nevezni. E nézet egyik képviselője Steier érdekes vitacikket írt Zimnyaja és Csernov elméletével kapcsolatban, melyben kifejti, hogy a tolmács márcsak azért sem alkothat tartalmi hipotézist, mert normális szinkrontolmányolás esetében csak a rövidtávú memóriáját használja, ahol a szavakat intuitív-asszociatív szinten rögzíti, és azonnal el is felejt, ahogy halad előre a tolmácsolás menetében. A hosszú távú memóriára, amelyben például már ok-okozati összefüggések is vannak, csak akkor van szüksége, ha valamilyen megszakad a szinkrontolmányolás normális menete, pl. túlságosan lassan vagy a túlságosan gyorsan érkezik az információ (Steier 1975).

Bár megnyugtató eredmény nem született a fenti vitában, az kiderült, hogy a szinkrontolmányok szövegének rögzítése felbecsülhetetlen értékű anyag a fordításkutatás számára, ha valóban be akar tekinteni a fordító és a tolmács fejébe. A szinkrontolmány az idő szorításában nem tud végigmenni a forrásnyelvi formától a célnyelvi formáig vezető úton, sokszor beéri köztes megoldásokkal, egy sajátos „átmeneti” nyelvet alkot, mely egyaránt tükrözi a forrásnyelv és a célnyelv sajátosságait, és következtetni enged arra, mi lehet a fordító fejében, mikor valahol félúton van a forrásnyelv és a célnyelv között.

Ugyancsak a szinkrontolmányolási szövegek rögzítése adhat támpontot a fordításelmélet egyik fontos témájának, a fordítás egységének vizsgálatához. A fordítás egysége természetesen nem a szó, nem is a mondat, de ha az írott szöveg előttünk van, nehezen tudunk szabadulni a mondathatár konvenciójától. Ha azonban az előadó szövegének írott változata nem áll rendelkezésünkre, csak a szinkrontolmányolás szövege, akkor már a mondathatárok kijelölése is óriási feladat. De nem is esünk abba a csábításba, hogy a fordítási egységeket a vizuálisan megszokott grammatikai egységek határain keressük. A szinkrontolmányok szövegében a fordítási egységek határait a beszédtempó ingadozása a lassú, elnyújtott beszéd, a hadaró, kapkodó beszéd és a szünetek váltakozása jelöli ki.

Szintén a szinkrontolmányolás, illetve annak egyik fajtája a vezérekabin segítségével való kétlépcsős tolmácsolás nyújthat érdekes anyagot a megértéshez minimálisan szükséges red und an c i a mértékének nyelvenkénti összehasonlítására.

Annak, hogy az ilyen jellegű kutatások száma még mindig viszonylag csekély, több oka van. Az egyik, hogy a konferenciaelőadásoknak és azok tolmácsolt szövegének kutatási célokra való felhasználása nemcsak tudományos, hanem szerzői jogi kérdés is. A másik, hogy a szinkrontolmányok szövegének lejegyzése rendkívül sok technikai jellegű problémát vet fel, márcsak azért is mivel itt két különböző nyelvű szöveg párhuzamos, egymástól tipográfiailag sem függetleníthető lejegyzéséről van szó. Ezzel kapcsolatban érdekes kutatásokat végzett Bendik József, aki az angol, orosz és magyar konferenciabeszéd prozódiai sajátosságait hasonlította össze (1987). Probléma az is, hogy itt valóban interdiszciplináris, sőt interprofesszionális együttműködésre lenne szükség pszichológusok, nyelvészek, fordításkutatók és nem utolsósorban gyakorló fordítók és tolmácsok között, de ennek nagyon ritkán vannak meg az intézményi feltételei.

A fordítás eredményeképp keletkezett írott szövegek, mint már említettük, kevesebbet árulnak el arról hogy milyen sajátosságok jellemzik a percepciót és a produkciót kétnyelvű beszédtevékenység esetén. A sokszorosan ellenőrzött, átnézett megszerkesztett és átszerkesztett, nyomtatásban megjelent fordítás elrejt szemünk elől a fordító mentális tevékenységét. Kiváltképp, ha jó fordításokat elemzünk. A rossz, hibás fordítások esetleg rávilágíthatnak a megértés zavaraira, de mi nemcsak a zavarokra vagyunk kíváncsiak, hanem a normális

megértési folyamatra is. Mennyi időt vett igénybe? Milyen szakaszokban zajlott? Milyen nyelven történt? Mennyire vált el benne a megértés a megfogalmazástól? Mindezekre a kérdésekre csak akkor tudnánk válaszolni, ha magnetofonfelvételt készíthetnénk a fordító „belső beszédéről”, ha rögzíteni tudnánk a megértési és megfogalmazási változatok állandó felvetésének és elvetésének folyamatát, azt, ahogy a fordító újra és újra nekifut az értelmezésnek és ez attól elválaszthatatlan megfogalmazásnak, míg végre megtalálja az adott szövegben és az adott közlési helyzetben számára legjobbnak tűnő változatot.

Ezért gondoltak arra a kutatók, hogy beszéltetni kell a fordítókat fordítás közben, meg kell őket kérni arra, hogy gondolkodjanak hangosan.

Az ötlet nem volt új. A pszichológiában az „introspekiót” mint kutatási módszert már századunk első évtizedeiben alkalmazta a gondolkodási folyamatok kísérleti vizsgálatára a würzburgi iskola (Bühler 1907). Az introspekió egyik módszerét a hangosan gondolkodást használta fel például Claperède a harmincas években arra, hogy megvizsgálja, milyen hipotézisalkotási folyamatok mennek végbe a kísérleti alanyokban különböző típusú feladatok megoldása közben (Claperède 1934). Ezeket a kezdeményeket azonban hosszú szünet követte, mikor is az introspekió révén nyert adatokat megbízhatatlannak minősítették, s csak a hetvenes években kezdték újra alkalmazni az idegen nyelv elsajátítási stratégiák vizsgálatában (Cohen 1984).

A fordítás közben való gondolkodás vizsgálatára először Krings alkalmazta az introspekiót. Nem hivatásos fordítókat, hanem nyelvtanulókat kért meg, hogy mindent mondjanak magnószalagra, ami fordítás közben eszükbe jut. Krings szerint a hangosan gondolkodás fordítás közben majdnem magától értetődő tevékenység, mely a rögzítés következtében sem veszít a természetességéből (Krings 1987).

Hivatásos fordítókkal is folynak már ilyen jellegű kísérletek, bár egyes kutatók szerint a hivatásos fordítók tevékenysége oly mértékben automatizált, hogy ha munka közben hangosan gondolkodásra kényszerítjük őket, ezzel rendkívüli módon lelassul munkájuk tempója, s így a rögzített anyag nem tükrözi valódi gondolkodási tevékenységüket (Börsch 1986). Ezeknek a kutatásoknak még csak a kezdetén vagyunk, és ez tipikusan olyan terület, ahol a fordításkutató nem boldogulhat a pszichológusok, pszicholingvisták segítsége nélkül, hiszen a hangosan gondolkodó fordítók szóbeli önreflexióit tartalmazó sokszor ijesztően terjedelmes jegyzőkönyvek („thinking-aloud protocols”) feldolgozásához a pszichológiának megvan a maga kidolgozott eszköztára, fogalmi apparátusa, és ezt nem lenne érdemes a fordításkutatásban újra feltalálni.

IRODALOM

Beljaevszkaja, E. G. et al. 1973. Opornije punkti i formirovanyije gipotyeyi u perevodcsika. Tyetragyi perevodcsika. 10. 70—8.

Bendik, J. 1987. A konferenciabeszéd prozódiaja az angol, a magyar és az orosz nyelvben. Kand. ért. Kézirat. Bp.

Blonszkij, P. P. 1935. Pamjaty i mislenyje. Moszkva—Leningrád: OGIZ.

Börsch, S. 1986. Introspective Methods in Research on Interlingual and Intercultural Communication. In: *Interlingual and Intercultural Communication*. ed by J. House and S. Blum Kulka. Tübingen: Narr. 195—211.

Broadbent, D. A. 1952. Speaking and Listening Simultaneously. *Journal of Experimental Psychology*. 43.4.

Bruce, D. 1956. Effects of Context upon the Intelligibility of Heard Speech. In: *Information Theory*. ed. by C. Cherry. London. 245—52.

- Bühler, K. 1907. Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. I. Über Gedanken. Archiv für die gesamte Psychologie IX. 297—365.
- Claperède, E. 1934. La genèse de l'hypothèse. Genève. Librairie Kundig.
- Cohen, A. D. 1984. Studying second language learning strategies: how do we get the information? Applied Linguistics 5. 101—12.
- Krings, H. 1987. The use of introspective data in translation. In: Introspection in Second Language Research. ed. by C. Faerch and G. Kasper. Clevedon: Multilingual Matters. 159—76.
- Halle, M.—K. S. Stevens, 1973. Beszédfelismerés: modell és kutatási program. in: A nyelvtudomány ma. szerk.: Szépe Gy. Bp.: Gondolat 1973. 563—76.
- Leontyev, A. A. 1969. Pszicholingvisztyicseszkiye jegyinyici i porozsgyenyije recevovo viszkazivanyija. Moszkva: Nauka.
- Miller, G. A. 1973. A pszicholingvisták. in: A nyelvtudomány ma. szerk.: Szépe Gy. Bp.: Gondolat. 531—59.
- Poulton, E. C. 1955. Simultaneous and Alternative Listening and Speaking. JASA. 27.6.
- Seleskovitch, D. 1968. L'interprète dans les conférences internationales. Paris.
- Sirjajev, A. F. 1973. Szinhronnoszty szinhronnovo perevoda. Moszkva: Nauka.
- Steier, B. 1975. O mehnizme szihronnovo perevoda. Tyetragyi perevodesika. 12. 101—11.
- Szladkovszkaja, E. 1971. Prognozirovanyije na urovnye celi viszkazivanyija. Tyetragyi perevodesika 8. 61—4.
- Szokolov, A. N. 1968. Vnutrennjaja recs i mislenyije. Moszkva: Proszvescsenyije.
- Zimnyaja, I. A.—Csernov, G. V. 1973. Verojatnosztnoje prognozirovanyije v processze szinhronnovo perevoda. Moszkva: Viszsaja skola.

Klaudy Kinga

Sárfenek vagy Scharfeneck?

1. A korábban *Sár-hegy*-nek [1330/1703: „Scentmaria in Monte Saar”: Urk Burg. 4: 76] hívott Lajta-hegység [vö. 1074: in *Litahaberge*: Urk Burg. 1: 16] hol Moson, hol Sopron vármegyéhez, utóbb (és jelenleg is) Alsó-Ausztriához tartozó északi részén, Mannersdorf am Leithagebirge és Hof am Leithagebirge között egy 347 m-es hegyen (Schloßberg) vár áll erősen romos állapotban. Nevének történeti adatai a következők: 1376: „Nobilis viri Domini Ioannis Domini de *Scharpenek* castellani castris Lanzeron vocati” (Fejér: CD. 9/5: 131; Fügedi: Vár 185 ezt az adatot, amely szerint az erdélyi Nagyszebentől délre, a Vöröstoronyi-szoros felé vezető út mellett épült Talmács várának várnagya egy *dominus de Scharpenek* volt, kétségesnek tartja); 1390: *Scharfeneck* (ZsigmOkl. 1: 166); 1396: *Scharffenek*: i. m. 1: 503); 1403: *Scharffenek* (i. m. 2/1: 338); 1411: *Sarffnyk* (i. m. 3: 96); 1455: *Sarfenek* (Csánki 3: 673); 1515: *Scharphnegkh* (uo.); 1713: dominium *Scharfenók* (Buzás: KVRaab. 1713. 52); 1935: *Scharfeneck* (Eisenstadt. Cseh kiadású 1: 75 000-es térkép). (A vár történetéhez l. Nagy Imre: Száz. 5: 372, 375—80; Csánki 3: 672—3; Kar.: PallasLex. 18: 547; Karácsonyi: MNemz. 2: 99; Fügedi: Vár. 185; Engel: KirHat. 242.)

A vár nevééről Nagy Imre (Száz. 5: 372) azt a véleményét nyilvánította, hogy „*Sárfenek* várából *Scharfeneck*et csináltak, nem gondolva azzal, hogy e kifejezés a német nyelv szabályaival is ellenkezik”. Hasonlóan magyar eredetűnek magyarázta a várnevet Thirring Gusztáv (Sopron és a Magyar Alpok. Úti kalauz. Sopron, 1911. 110; l. még uő.: FDun. 198): „*Scharfeneck* vára, eredetileg *Sárfenek* (Sárhegy = Lajtahegység, Sár folyó = Lajta folyó) a Lajtahegységtől É-ra elterülő lapáttal együtt Magyarországhoz tartozott; valószínűleg a 14. szdban épült Szarvkő várával együtt a nyugati határ védelmére.” Csánki (3: 673) bizonyos fenntartással fogadta Nagy Imre etimologizálását, és rámutatott az 1469. évi „Castr. *Sarffeneck* al. nom. *Eeleszeg*” adatra, amely arról tanúskodik, hogy a várnevet németnek tartották, és tükörfordítással megalkották a magyar *Élesszeg*-et. — Más nézetet képvisel a tekintélyes TrübnersDtWb. (2: 127), amelyből *Scharfeneck*-ről az tudható meg, hogy utótagjának ’vízszintesen vagy függőlegesen kinyúló terepalakulat’ az értelme. (A magyar *Sárfenek* nincs a szótárban megemlítve.)

Mint láthatjuk, olyan várnévvel van dolgunk, amelyet némelyek a magyar nyelvből, mások a német nyelvből próbálnak megfejteni. Melyik megfejtési kísérlet minősíthető helyesnek?

2. A német *Scharfeneck* képzésmódja — Nagy Imrének 1871. évi véleménye szerint — ellenkezik a német nyelv szabályaival. Vajon mi lehetett Nagy Imre kifogása a *Scharfeneck* ellen? Utó- vagy előtagjával volt elégedetlen? A semlegesnemű *s Eeck* a nőnemű *e Eecke* ’sarok, szöglet, zug’ főnévnek az alakváltozata, s a felsőnémetben, különö-

sen a bajor-osztrákban járatos. Gyakori lovagvárnevek utótagjaként: *Fraueneck, Fürsteneck, Gräfeneck, Greifeneck, Ludwigseck, Niedeck, Philippseck, Schadeck, Schirmeck, Stolzeneck* stb. (L. Bach: *DtNam.* 2/2: 229—32.) Utótagját tekintve ezekhez a lovagvárnevekhez kapcsolható *Scharfeneck* is. Az összetétel előtagja a *scharf* 'éles' melléknév. Ez is megtalálható várnevekben: *Scharfenberg* a francia *Aspremont* (Bach: *DtNam.* 2/2: 234), *Scharfenort* a lengyel *Ostroróg* (Rospond: *SEMG.* 274), a Kis-Kárpátokban, Bikszárd fölött található *Scharfenstein* [1394: *Eleskw in wlgari theutonico Scharfenstajn*: VSOS. 1: 255] pedig a magyar *Éleskő* tükörfordítása. Nem marad más hátra, mint annak feltevése, hogy Nagy Imre a német *Scharfeneck* melléknévi előtagjának *en* végződését („zu dem *scharfen Eck*”) kifogásolta, és azt vélte, hogy az összetett név helyes alakja *Scharfeck* volna. A *Scharfeck* alak valóban nem ritka a német helynévanyagban, és megtalálható a magyarországi németek földrajzi nevei között is, különösen Baranyában; vö. *Scharfeck* (BMFN. 1: 29, 58, 1041, 2: 298, 375, 388; a helyi adatközlők éles sarokkal, hirtelen kanyarral vagy éles nyelvű asszonyokkal hozzák kapcsolatba). — A *Scharfeck*: *Scharfen-* típusú, azonos összetételi tagokból alakult, de más-más morfológiai felépítésű helynévdublettre számos példa idézhető: *Aldorf*: *Altendorf, Althausen*: *Altenhausen, Hochstadt*: *Hohenstadt, Langau*: *Langenau, Langhagen*: *Langenhagen, Neuburg*: *Neuenburg, Neudorf*: *Neuendorf, Neuhaus*: *Neuenhaus, Neuhof*: *Neuenhof, Neukirchen*: *Neuenkirchen, Neumarkt*: *Neuenmarkt, Schönberg*: *Schönenberg, Schwarza*: *Schwarzenau, Schwarzburg*: *Schwarzenburg, Weißhorn*: *Weißenhorn, Weißkirchen*: *Weißkirchen* stb. Tehát a német *Scharfeneck* lovagvárnév nemhogy nem ellenkezik a német szóösszetétel szabályaival, hanem azokkal tökéletesen összhangban van.

3. Vegyük szemügyre a magyar összetételnek felfogott *Sárfenek*-et is névképzés és motiváltság tekintetében. A *fenék, fenek* főnév a következő jelentésekben szokott előfordulni összetett földrajzi neveink utótagjaként, jelzős szerkezetekben jelzett sóként, birtokos szerkezetekben birtokszóként: l. 'mélyebben fekvő, vízállásos terület': *Rétfenék* 'mocsaras rét Pusztataskony határában' [1339: „per qd. lutosum prat. . . . quod vulgo *Rethfenek* dicitur”: Györffy 3: 141]; *Egyházásfenék* és *Belfenek* 'a török hódoltság alatt elnéptelenedett középkori falu, később uradalmi majorság Drávafoktól nyugatra; a második világháború után elsorvadt' [1350: *Egházásfenek, Belfenek*: Csánki 2: 605 és Zichy-Okm. 2: 421; 1852: *Belső fenék, Külső fenék*: BMFN. 2: 674; 1952: „*Fenek* dn. (Drávafok)”: OrmSz. 155]; *Dobfenék* 'faluk a Görtva felső folyása vizenyős, mocsaras völgyének alján' [1427: FNEsz. 1: 376]; *Várfenek* 'lapos, szikes, mocsaras terület részint Kisköre, részint Tiszanána határában (lokalizálásához, jellemzéséhez l. MNyTK. 145. sz. 107, 127)' [1799: *Várfenek*. Szabad pusztája Heves Várm. földes Ura az Egri Püspökség, fekszik Kis Kőréhez közel, és annak filiája”: Vályi 3: 598; 1808: *Várfenek*: Lipszky: Rep. 1: 718; 1851: „*Várfenek*, pusztja, Heves vmegyében, Kis-Köre mellett, 1500 hold gazdag szénatermő és szántóföldekkel. Birja a szathmári püspök, s a tiszánánai urad. tartozik. Az árvíz gyakran elöntvé, mocsáros és sok tava van, mellyek telvék vizimadarakkal.”: Fényes: MoGSz. 4: 271; 1883/1937: *Vár fenék, Várfenek* házok, *Várfenek* cs.: Füzes-Abony és Tisza-Füred. 1: 75 000-es térkép; 1980: *Vár-fenek*: MoFhT. 2. Heves m. 30]; *Ördög fenek* 'rét, füzes Drávacsepely belterületétől délre' [1857: *Ördögfenek*: BMFN. 2: 858; 1865: „*Ördög fenek* . . . hajdan ingovány. Itt egy mély gödör létez”: uo.]. 2. 'mederalj, kiszáradt mederrész': *Tőfenék* [1377: *Toufenek*: OklSz. 995]; *Dráva-fenek* [1974: SMFN. 821]. 3. 'hátsó rész, vég': *Nagyszeg fenek* [1607: *Nagj szegh fenekében*: SzT. 4: 11]; *Telekfenék* [1657: *Az Telek fenekben*: uo.]; stb. — A *sár* főnév 'mozgásban levő vagy folyós mocsár, mocsaras folyó' jelentésben szokott földrajzi nevekben szerepelni. *Sár* [1203: Urk Burg: 1: 40] volt az osztrák—magyar határfolyó régi neve is; idővel kiszorí-

totta a német eredetű *Lajta* (l. FNESz.⁴ 2: 9). Sárfenék vára 347 m magas hegyen épült, légvonalban 5 km-re van a Lajtától, amelynek tenger fölötti szintje átlagosan 180 m körül jár.

Mint láthatjuk, mind a *fenék*, mind pedig a *sár* helynévi funkciójának elemzése azt sugallja, hogy egy *Sárfenék* hangtestű magyar földrajzi név motivációja a legvalószínűbben 'mély ingovány, feneketlen sár' vagy pedig 'a Sár (= a Lajta) kiszáradt mederrésze' lehetne. Ám efféle motiváció egyáltalán nem illik egy 347 m magas hegyen épült, a Lajtától 5 km-re és a folyó szintjénél 167 m-rel feljebb épült lovagvárra. Semmiképpen sem meggyőző tehát az a feltevés, hogy *Sárfenék* magyar névadás eredménye.

4. Van egy *sárfenék* köznevünk is 'sár; sárgödör; dágvány, feneketlen sár' jelentésben. Fontosabb adatai: 1669: „*Sáár fenek* hajlék” (Czegl: Enoch. 11: NySz. 1: 816. Ez a pontatlanságáról hírhedt Könyve Nándortól kijegyzett adat a megadott helyen nem található. A szövegrész Czeglédi István református lelkésznek gróf Rhédei Ferenc fölött tartott halotti beszédéből való. Az a feltevés, hogy a halhatatlan lélek ideiglenes tartózkodási helyére, a porhüvelyre, azaz a bibliai Teremtéstörténet szerint — a föld porából formált emberi testre utal; vö. 1529—31: „az te *saarbol* zewrzet *haylokodban*”: ÉrsK. 169: NySz. 2: 1509); 1774: „másik [következéssel pedig az Úttzákknak és Szekér-útnak Ganéjja 's *Sár-fenekké* való válása” (Szilágyi Sám.: Gazdaság 46: NSz.); 1792: „Kopolya: *sár-fenek*, *sár-gödör*” (SzD² 120: NSz.); 1809: „Kopolya: (*sár-fenek*) . . . *Coenum*”, „*Sár-fenek*: *Coenum*” (Simai Kr.: VSzót. 1: 20, 60: NSz.); 1831: „*Sár-fenek. Coenum. SK.*” (Kreszn. 1: 156); 1952: „fenékhely . . . 'sárfenék, amiben térdig dagaszt a ló, vagy át se mehet rajta'. Vö. feneketlen” (OrmSz. 150). — A *sárfenék* köznevet a *feneketlen sár* (dágvány, iszap, mocsár stb.), *sár a fenékig* szószerkezetek teszik érthetővé. Vö. a *nem fenékig tejfel* szólás szerkezetével is.

A *sárfenék* köznévnek és a *Sárfenék* földrajzi névnek egymáshoz való viszonyát az határozza meg, hogy időrendi és jelentésbeli okokból a *sárfenék* köznév semmiképpen sem lehetett a *Sárfenék* várnév előzménye. Az viszont nem zárható ki teljességgel, hogy a korábbi századokban bizonyára széltében ismert és az ösztönös nyelvérzéktől magyar összetételnek felfogott *Sárfenék* várnév szerepet játszhatott a nem éppen szokványos szerkezetű *sárfenék* köznév életre hívásában és bizonyos fokú elterjedésében. Hasonló jelenségre mutattam rá nemrég „Az erdélyi *gyógyi feredő* és a *gyógyfürdő*” című közleményemben (Nyr. 117: 86—9).

5. Térjünk vissza a *Sárfenék* : *Scharfeneck* várnév nyelvi eredetének kérdéséhez. Mindkét névalak sokoldalú elemzése alapján — különösen sokat nyom a latban az 1469. évi „Castr. *Sarffeneck* al. nom. *Eeleszeg*” tükörfordítás — a német *Scharfeneck*-et kell elsőlegesnek tartanunk. Ám a várnévbe a magyarul beszélők hamarosan *Sárfenék*-et kezdtek beleértetni, s ez a népetimológiás magyar névalak a történelmi szakirodalomban a mai napig fennmaradt. (L. Hómann—Szegefű: MTört. 3 [1935.]: 471; Fügedi: Vár. 185; ZsigmOkl. 3: 838; stb.) E magyarrá lett névalakot megtartandónak vélem a jövőben is.

Az osztrák határszélen több középkori várunk kapott nevet német névadással: *Borostyánkő* 'Bernstein' [1249: *Peristhan*: UrkBurg. 1: 224; l. még FNESz.⁴ 1: 241], *Fraknó* 'Forchtenstein' [1343: *Vorchtenstein*: Száz. 23: 299; l. még FNESz.⁴ 1: 480], *Lánzsér* 'Landsee' [1263: cum castro *Lanser*: UrkBurg. 1: 291; l. még FNESz.⁴ 2: 13]. Ezek sorába illeszthető a *Scharfeneck*-ből alakult *Sárfenék* is.

Kiss Lajos

Csao ~ csau. Köszönés és megszólítás napjainkban címmel Ladó János 1958-ban az akkori tegező köszönések bemutatása során a következőket írta címul írt bizalmas köszönésünkről: „Közismertek a vulgáris *szerbusz* és a már említett *szevasz*, *szia* és *szí* alakváltozatok. Az utóbbiaknak hangulatilag hasonló értékű jövevényszó társa is akadt, a *csao*. Ez végső soron az olasz *ciào* (szervusz) köszönésre megy vissza, de a magyarba bizonyára a bécsi tolvajnyelvből került át. E bécsi *csau* szóalakkal találkozunk Krúdy Gyulának „Hét bagoly” című regényében (Athenaeum, 2. kiadás é. n. 22): »Fonnyadi régi pesti svindler volt... és szokása volt előkelő úriembereknek bizalmasan köszönni az utcán, holott nem ismerte őket... »Tsau, alter Spitzbub«, szolt Dréher Antal úr felé, mikor rozoga fiakerén a lóversenytér felé hajtott.» (I. m. Nyr. 82: 428—9. A Magyar irodalmi lexikon szerint a regény első kiadása 1922-ben jelent meg.)

Az 1958 óta előkerült adatok alapján némileg kiegészíthetjük a Ladó János által mondottakat.

A *csao* ~ *csau* köszönést, mely végső soron valóban az olasz *ciào*-ra mehet vissza — úgy gondolom kétszer vehettük át, és csak első ízben a bécsi tolvajnyelvből. Bár elképzelhető, hogy akkor sem onnan, hanem inkább a bécsi vagy tán nemzetközi aranyifjak, világfik (arszlánok, dendik) bizalmas társalgási nyelvéből. Legalábbis erre utal a szónak 1878-ból származó — ez idő szerinti — első adata. Az idézet szerzője új divatként és ezért bizony eléggé gúnyosan, elítélőleg említi a köszönést: „»Adj isten« helyett »*csau*«-val köszönni | Nagy eleganciára mutat” (Baráth E.: Nyári levelek. 232. NSz.). Jókai a felső tízezer, illetőleg az elegáns, de nem éppen erkölcsös úri, főúri-félvilági szalonok szereplőinek, illetőleg katonatisztek szájába adja a szót, búcsúzó köszönésként. Az A lélekidomár című regényében a nem éppen feddhetetlen jellemű De L’Aisne Alfréd gróf és a főúri körökben mozgó szélhámos tolvaj Monte Rosso ~ Mont Rouge viszonyát érzékelteti egy párbeszédben ezzel a köszönésformával az 1880-as évek idején játszódó regény főhőse, Lándory, akinek modellje a betyárvilágot 1868—71 közötti felszámoló Ráday Gedeon volt: „[De L’Aisne: A végrendeletért, hogy a jogos örökösök kezébe ne kerüljön] Én szó nélkül megírtam volna az utalványt a bankáromhoz egy millió frankra s aztán ... nem ismertünk volna egymásra többet, ha az utcán találkoznánk. — [Lándory:] Kivéve, hogy ha én lettem volna az a »becsületes« Monte Rosso, a kinek csakugyan »ez« a nemes szándéka volt az ellopott végrendelettel, s a kivel az ellopás előtt elégszer váltottatok a betting housban egy szívélyes »*tsau*«-t, — s a visszalopás után még szívélyesebben” (Jókai Mór: A lélekidomár 1885/1927: Franklin Társulat—Révai Testvérek kiadása, Centenárium kiadás. 2; 3). 1896-ban írt De kár megvénülni! című regényében ugyancsak Jókai egy jogot végzett, eléggé léha életmódú polgár szájába adja a szót, aki a kőnigráti csatában, tehát 1866-ban tartalékos katonatisztként sebesült meg, s aki tisztársáról emlékezik: „megszorította a kezemet, (... a zemeivel kereste Mirrhát, ki az ablakfüggöny mögül leskelődött ...). Nekem azt mondta, hogy »*Csau*«, Mirrhának pedig nem köszönt. Azzal eltávozott” (Jókai i. m. Unikornis kiadó, 1993. 140). Újgazdagok sznob, nagypolgári világára utal az Ambrus Zoltán regényéből származó adat is: „Blanka. — Láttátok volna [Elzát] ma hajnalban a vagon folyosóján! Mikor Bruckba értünk, én is felébredtem. Kimegyek, hát ott áll az ablaknál (...) és szaval: »Szevasz művelt nyugat! Pá, *csau*, puzsi!...é” (Ambrus: Berezsenyi báró és családja. 1906. 286; NSz.).

A szó, a köszönésforma sokáig eléggé szűk körben élhetett. Az értelmező szótárnak 1959-ben megjelent I. kötetében ugyanis még nem szerepel címszóként. Elterjedését — szerintem második (és ezúttal közvetlenül az olaszból való) átvételét — az ötvenes évek közepére tehetjük, hiszen Ladó 1958-ban mint általános köszönési formáról ír róla. Elterjedését, sőt általánossá válását egyrészt az akkor divatos „Csao, csao bambina...” kezdetű (ál)olasz slágernek köszönheti, mely nap mint nap ordított szinte minden hangszóróból, másrészt pedig a nálunk akkoriban bemutatott sok divatos olasz (neorealista) filmnek.

Ekkorra már a köszönés — főleg a fiatalok körében — mindennapossá vált és hétköznapivá süllyedt. Erre mutat az Urbán Ernő által leírt környezet is: „— Mi van? Züllesz? Mért nem az asszonykát boldogítod? Szia és *csau!* üdvözlégy Ádám! [Utóbbi] Sapkáját a tarkójára taszítja, lódul s néhány rugaszkodással egész az italbolt pultjáig lükken. Vendég már alig néhány lézeng” (Urbán Ernő: Nagy kaland. NSz. 1962. okt. 2. 6. 1.; NSz.). 1972-ben már címszóként szerepel a Magyar Értelmező Kéziszótárban: „*csao* msz biz Szervusz. [ol]”. Szótári részében a Nyelvi illetan már így minősíti: „*Csao! Csau!* Olasz eredetű köszönés, jelentése: szervusz. Argó jellegű, bizalmas, családias üdvözlés, főleg fiatalok között. Eredeti városi jellegét már elveszítette” (i. m. 1987. 382).

Wacha Imre

Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992., 903 oldal)

1. Igen szűkös anyagi lehetőségeink ellenére is a magyar nyelvtudomány művelői — ha csak az utóbbi két-három évre tekintünk is vissza — néhány igen jelentős hézagpótló munkával gazdagították az egyetemes magyar nyelvészeti szakirodalmat. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül álljon itt néhány beszédes adat az utóbbi két-három év biztató és reménykedésre jogosító tudományos terméséről. 1991-ben jelent meg *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtanának* I. kötete, mely a korai ómagyar kort és előzményeit vizsgálja, és ennek folytatásaként 1992-ben látott napvilágot a II/1. kötet a kései ómagyar kor és a morfológia kérdéskörét tárgyaló kötet. Ugyancsak 1992-ben hagyta el a nyomdát az *Új Magyar Tájszótár* K—M 3. kötete, és ugyanebben az évben követte a Tájszótár megjelenését Hadrovics László Magyar történeti jelentéstana. Tudományos életünk igen öröndetes jelensége, hogy az Akadémiai Kiadónk és a bukaresti Kriterion közös gondozásában megjelent az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 5. kötete.

Természetesen a sort még folytathatnám a különböző monográfiák, kongresszusi anyagok, bizonyos tudományos sorozatok említésével, amelyek külön-külön is és együttesen is a magyar nyelvtudomány érettségét, szemléletének megújulását és tudományos színvonalának állandó emelkedését jelentik, ám úgy vélem, hogy ezek a találomra kiragadott példák is világosan érzékeltetik, hogy nyelvtudományunknak megvan az ereje ahhoz, hogy a felgyülemlett tudományos problémákat a kor tudományos követelményeinek megfelelően megoldja. Ennek egyik beszédes példája a „Strukturális magyar nyelvtan” című színvonalas munka, amelynek I. kötete a magyar mondattannak, a mondattani szerkezetnek néhány sajátos jelenségét elméletileg új megvilágításba helyezi.

2. A múlt század hetvenes éveitől kezdődően a nyelvészeti gondolkodásban meghonosodott újgrammatikus metodológia koncepciója szerint a nyelvtudomány művelői nemcsak külföldön, hanem nálunk is csak a tisztán történeti kutatásokat tekintették tudományosnak. Éppen ezért századunk ötvenes-hatvanas éviig a leíró nyelvtanok a legtöbb országban — így nálunk is — csak az iskolai szükségletek kielégítésére készültek, s a leíró szempontok — gondoljunk Simonyi Zsigmond és Szinnyei József nyelvtani munkáira — meglehetősen felemás módon érvényesültek, és erősen „öszvérszerű” megoldásokat eredményeztek. De nem kell visszamennünk Simonyi Zsigmond és Szinnyei József munkáiig, elegendő ha a hatvanas évek elején napvilágot látott akadémiai nyelvtanunkra, annak is a tőtípusokkal és ezek toldalékaival foglalkozó fejezeteire gondolunk. Ezeknek a magyar nyelvre oly jellegzetes sajátosságoknak az értelmezésében a szerzők az ún. kötőhangzós szemléletmód alapján amolyan felemás megoldást tudnak ajánlani, arra hivatkozva, hogy a kötőhangzós felfogás mind a leíró, mind a történeti vizsgálódásokban a legelfogadhatóbb megoldással kecsegtet (l. Balázs János: Az alaktani rendszerek leírása. In: Telegdi Zsigmond [szerk.]: *Hagyományos*

nyelvtan — modern nyelvészet Budapest, Tankvk. 1972: 52—3). Ez a példa is arra utal, hogy még a legutóbbi időnkig is erősen kísértett a tévesen értelmezett historizmus, jöllehet már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a leíró nyelvszemléletnek már volt egy olyan viszonylag jól hasznosítható módszertani apparátusa, amelynek segítségével egyértelműbben lehetett volna állást foglalni a tőtípusok és toldalékaik viselkedéseivel kapcsolatban, azaz például a disztribúciós módszer következetes alkalmazásával viszonylag megnyugtatóbb módon sikerült volna a történeti szemléletmódot a leíró szempontoktól elhatárolni (l. Balázs i. m. uo.).

Az ötvenes évek legvégén és a hatvanas évek elején a strukturális és a generatív nyelvszemlélet hatása a magyar nyelvtudományban is érezte hatását. Nyelvtudományunk megpezsdlését jelentik azok az egyéni és közös kutatási eredmények, amelyek a hatvanas években láttak napvilágot. Ezek közül a munkák közül — a már említett akadémiai nyelvtanunkon kívül, amely még jócskán magán viseli a múlt felemás szemléletét — jelentős próbálkozásnak tartjuk az MTA Nyelvtudományi Intézete Strukturális Nyelvészeti Kutatóján végzett, „A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája” című akadémiai kutatási téma első összefoglaló igényű publikálását, mely — mint címe is mutatja — gyökeres szemléletbeli változást jelent az akadémiai és az ún. hagyományos magyar nyelvtanok szemléletéhez viszonyítva. (Maga az anyag az ÁNyT 6. kötetében látott napvilágot: „Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből.” Szerk. Károly Sándor és Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.)

Ennek a vállalkozásnak az említésével csak azt akartam érzékeltetni, hogy a hatvanas években megindult egy reménykeltő kezdeményezés egy új magyar grammatikai koncepció kialakítására, de sajnos — itt nem részletezhető okokból kifolyólag — ez a vállalkozás kifulladt, és „emlékét” ezek az előkészítő dolgozatok őrzik.

Ha a „Strukturális magyar nyelvtan” című alkotásnak az ún. hagyományos felfogáshoz viszonyított gyökeresen új szemléletű „előzményét” akarnám megnevezni, akkor föltétlenül az imént említett ÁNyT 6. kötetére kellene hivatkoznom. Bár az eszmei, elméleti alapok azonossága nem nagyon vitatható — az esetleges különbözőségek főleg a nyelv tudományos szemléletében azóta bekövetkezett változásokkal magyarázhatók — ám a mostani vállalkozás közvetlenül semmiképpen sem tekinthető az „Előkészítő dolgozatok” folytatásának. Ez utóbbiak az akkori elképzelések alapján (a hatvanas évek közepe, második fele a generatív nyelvszemlélet térhódításának és kezdődő differenciálódásának a korszaka) a készülő magyar generatív grammatikának a keretét, módszertanát, megoldásra váró problémáit próbálták érzékelhetővé tenni és a magyar nyelvre történő alkalmazhatóságát bizonyítani.

A „Strukturális magyar nyelvtan (1. kötet: Mondattan)” című kötet a magyar mondatannak néhány jellegzetességét ragadja ki, azokat egy meghatározott nyelvméleti keretbe ágyazva vizsgálja, és az egyes jelenségek között elméleti összefüggéseket állapít meg.

3. Az ÁNyT 6. kötetében megjelent dolgozatok „A magyar nyelv generatív nyelvtana” témaköréből készültek. Hogy ebből a magyar generatív nyelvtanból mi valósult meg és mi lett a további sorsa, azt nagyon jól tudjuk, ám a munkaközösség célkitűzése egy generatív nyelvtannak a megszerkesztése volt. A hangsúly akkor nagyon határozottan a *generatív* jelzőn volt, most az előttünk fekvő kötet viszont *strukturális* nyelvtant ígér, természetesen bizonyos megszorításokkal. Ennek ellenére a két jelző használata az olvasóban bizonyos kételyeket támaszthat és félreértésekre adhat okot. Az olvasó joggal gondolhat arra, hogy — játszadozva a gondolattal — a munkaközösség nem találta alkalmasnak a generatív metodológiát célja megvalósítására, s ezért tartja magát a strukturális szemléletmódhoz. A jelenség szintjén — a címből kiindulva — bárki gondolhat erre, s mellesleg a szemléletmód időrendje is felcserelődött. Az a furcsa helyzet adódott elő, mintha az 1990-es években a

strukturális szemléletmód termékenyebbnek bizonyulna, mint a generatív koncepció. Hangsúlyozom: ez az egész eszmefuttatás amolyan játék a gondolattal, ha a „Strukturális magyar nyelvtant” összehasonlítjuk az „előzményével”, márpedig ezt az összehasonlítást azért is megtehetjük, mert az „Előkészítő dolgozatok” célkitűzésük ellenére is eszmei rokonai a mostani vállalkozásnak.

S még mindig a címnél maradva: a *strukturális* jelző — legalább is az ötvenes-hatvanas évek fordulóján — mást jelentett az európai nyelvtudományban, mint az amerikaiban. Az európai nyelvtudományban — újból a hatvanas évek szemléletére hivatkozom — a strukturális nyelvészet és a generatív szemlélet (példa rá Lucien Tesnière koncepciója, l. Károly Sándor: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. ÁNyT 1. 1963: 161–86) „bizonyos fajta egységben” jelenik meg, az amerikai deskriptív nyelvészet pedig élesen elkülönül a generatív szemlélettől. Mint ismeretes, ez utóbbi voltaképpen az előbbinek a bírálataból, tagadásából született meg. Bárhogyan is játszadozunk a gondolattal, a kötet címe nem annyira egy strukturális grammatikát sejtet, hanem sokkal inkább, sőt fokozott mértékben a generatív szemlélet érvényesül benne. Persze nem egészen strukturális és nem egészen generatív szemléletű munka. De a generatív nyelvészt sem elégti ki, ha következetesen ragaszkodik a generatív szemlélet érvényesítéséhez, mint ahogyan a strukturális nyelvész sem lehet elégedett a strukturális szemléletmód merev érvényesítésével. Metaforikusan szólva: a szerzők a címadásban mintha egy kissé „szégyenlősek” lettek volna. Rossz csengése van a magyar nyelvtudományban a *generatív* jelzőnek? Lehetséges. Ha a szerzők esetleg kompromittálónak tartották éppen az ÁNyT 6. kötetében megjelent „Előkészítő dolgozatok” után kialakult helyzet miatt, akkor miért nem adtak a kötetnek egy másik címet? Mert ha jól értelmezem Kiefer Ferencnek, a munkálatok irányítójának és e kötet szerkesztőjének a Bevezetőjét (7–15) itt a magyar mondattan néhány fontosabb sajátosságának az elméleti igényű feltárásáról van szó, s ezt követi majd a fonológia és az alaktan kérdéseinek elméleti megvilágítása is külön kötetben. Tehát egy ilyenfajta cím, mint „Egy elméleti magyar nyelvtan körvonalai”, „Egy új szemléletű magyar nyelvtan felé” vagy „Fejezetek egy elméleti magyar nyelvtanból (mondattan)” jobban megfelelne a kötet tartalmának, mint a „Strukturális magyar nyelvtan”.

Ha már a szerzők esetleg ódzkodtak a *generatív* jelzőtől, noha a Kiefer-féle Bevezetőnek már az első mondata is a generatív szemlélet mellett tesz hitet, ami még a továbbiakban is előfordul (1. a 7. és a 13. oldalon), — nos a generatív keret, a generatív szemlélet eléggé tömítve van elmélettel ahhoz, hogy a *generatív* jelző helyett az *elméleti* jelzőt használhassuk, mint ahogyan ezt annak idején Yehoshua Bar-Hillel is tette a matematikai nyelvészet és az elméleti nyelvészet vonatkozásában, az előbbit *elméleti* nyelvészetnek nevezve.

Ezeket a címre vonatkozó elképzeléseket nem a csalhatatlanság és a kizárólagosság igényével tettem szóvá, egyszerűen zavarónak tartom a *strukturális* jelzőt egy olyan kötet élén, amely csak kisebb részben tekinthető strukturális jellegű munkának, szemléletét tekintve föltétlenül generatív nyelvelméleti beállítottságú, vagy nevezhetők elméleti-funkcionális alapvetésű alkotásnak is.

Szövegtani szempontból is — jelen esetben legalábbis, in abstracto — kifogásolható a kötet címe. Úgy gondolom — s ezt a korszerű szövegelméleti kutatások is igazolják —, ma is időszerű Károly Sándornak az 1978-as kaposvári vándorgyűlésen elhangzott megállapítása: „Külön kiemelem a cím és a szöveg viszonyát — állítja Károly Sándor. Vajon a cím szervesen hozzátartozik-e a szöveghez vagy nem? — Ha a szöveg lineáris kohézióját nézzük, nem. A szöveg ott kezdődik, ahol az első mondat, és az utolsóval fejeződik be. A szövegnek így kell teljesnek, befejezettnek lennie. Nem hiányzik a szövegből semmi címe nélkül. Nem így a dolog a szöveg globális kohéziója szempontjából. A cím a szövegre mint egészre rámutat, mintegy deiktikus szerepe van, amelyhez hozzáértendő: ez (ti. a szöveg, ami

következik) X-ről szól vagy ennek (ti. a szövegnek, ami következik) X a témája. [Bek.] A címnek ez a legfontosabb funkciója: a téma megjelölése. Maga a kifejtés a szövegben következik. A cím témaszerében a szöveg szempontjából fontos információt közöl, amely mint világító fáklya vezérel is bennünket a szöveg olvasásakor, hallásakor, tehát befolyása alatt vagyunk. A cím mint téma össze is fogja a szöveget. A szöveg globális kohéziójához tehát hozzátartozik.” (Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest MNYT, 1979: 28—9. A kiemelések az eredetiben.)

4. Ezek után az általánosabb megjegyzések után vessünk egy röpké pillantást magára a kötetre is, szerkezetére és egyes fejezeteire. Noha nem rendszeres magyar nyelvtanról van szó, ám a kötet fejezetek szerinti beosztása olyan jellegű, hogy általánosságban kiterjed a magyar mondaton egész területére. Erről könnyűszerrel meggyőződhetünk, ha számba vesszük a fejezetek címeit, ezek pedig a következők: 1. Az egyszerű mondat szerkezete (É. Kiss Katalin); 2. A főnévi csoport szerkezete (Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor); 3. A régensék és vonzatok (Komlós András); 4. Az alárendelt mondatok szerkezete (Kenesei István); 5. A mellérendelés (Bánréti Zoltán) és 6. Az aspektus és a mondat szerkezete (Kiefer Ferenc). Vagyis ha a hagyományos mondatnani felosztásból indulunk ki, a kötet egyes fejezetei elének tárják az egész magyar mondatnani elméleti megvilágításba helyezett szerkezetét az egyszerű mondatról az összetett mondatig, azaz a kötet fejezetei részletekbe menő elemzéssel olyan elméleti keretet vázolnak fel, amely alapul szolgálhat a fejezetben tárgyalt jelenséghez kapcsolódó különféle mozzanatoknak, kiágazásoknak az értelmezéséhez.

A kötet hat fejezetét kiegészíti a szerkesztőnek, Kiefer Ferencnek a Bevezetője, valamint É. Kiss Katalinnak és Szabolcsi Annának a terjedelmes Grammatikaelméleti bevezetője. Ezenkívül minden fejezet végén részletes annotált bibliográfia áll az olvasó rendelkezésére. Az egyes fejezetekben található, nem közismert szakkifejezések és szimbólumok magyarázatát a könyv végén — függelékként — egy glosszáriumban találja meg az olvasó, ami föltétlenül segíti az újabb grammatikai irányzatokban kevésbé járatos szakembert az eligazodásban.

5. A „Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan” című kötet — éppen azért, mert új utakra kalauzolja a grammatikai kutatások iránt érdeklődő olvasót — nem ígérkezik könnyű olvasmánynak. Ennek a 902 oldalas vaskos értekezésnek a megértéséhez nem csekély szellemi erőfeszítés szükségeltetik főleg azok részéről, akik kevésbé járatosak a generatív nyelvészet metodológiájában. A kötet két bevezetője, a Kiefer Ferenc és az É. Kiss Katalin, Szabolcsi Anna szerzőpárosé, fontos elméleti kérdéseket tisztáz. Kiefer szerkesztői bevezetőjének elméleti beállítottsága mellett az a lényeges gyakorlati jelentősége, hogy jó és alapos tájékoztatást nyújt az egész értekezés jellegére, céljára, módszerére és rendeltetésére vonatkozóan. É. Kiss Katalin és Szabolcsi Anna grammatikaelméleti bevezetője voltaképpen a generatív modell bemutatása, különös tekintettel az ún. kötés-kormányzás elméletére. Nagyjából e két bevezetőben foglaltak jelentik az értekezés fejezeteinek az elméleti háttérét.

A kötet elméleti háttérét jelentő generatív szemlélet „töménysége” fejezetenként változik. A „legtöményebben” jelentkezik ez a szemlélet É. Kiss Katalin és Kenesei István fejezetében, lazább a Szabolcsi—Laczkó szerzőpároséban, a Bánrétiében mintha fokozódna, de nem olyan „tömény” mint É. Kiss Katalinéban. Komlós és a Kiefer fejezete nagyon kevés generatív nyelvelméleti ismerettel is jól nyomon követhető. Ettől a szubjektív jellegű megállapítástól függetlenül is, a kötet bármelyik fejezete messzemenően megfelel a korszerű tudományos követelményeknek, függetlenül attól, hogy milyen mértékben érvényesül az értekezés egyes fejezeteiben a generatív szemlélet.

6. Az egyes fejezetekben a több százra vagy ezerre rúgó példamondatok egyike másika előtt különböző szimbólumok állnak, melyek — mint ismeretes — a mondat, a szó szerkezet, a szólánc jellegét hivatottak minősíteni, azt ti., hogy nyelvtanilag helyes vagy helytelen, kétes vagy egyértelmű grammatikalitású szerkezetéről stb. van-e szó. Egy normatív, iskolai vagy a nagyközönség számára készített magyar nyelvtan számára nem írott, de szinte kötelező érvényű szabály az, hogy a példamondatok lehetőleg a szépirodalom területéről származzanak. Éppen ezért az ilyen nyelvtanokban csak igen-igen ritkán merül fel a grammatikalitás kérdése, hiszen itt eleve nyelvtanilag helyes mondatoknak kell igazolniuk a megfelelő szabályt.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy volt időszak — nem is olyan régen — midőn sokan úgy vélték, hogy a költői nyelvet például a mindennapi, a köznyelvtől ún. deviáns jellege különböztette meg, ami magyarán szólva ebben az értelmezésben azt jelentette, hogy a köznyelvhez viszonyítva „nyelvtanilag helytelen”, vagy jobbik esetben nyelvtanilag attól lényegesen eltérő. (l. Máté Jakab: Szerkesztői bevezetés. S. Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977.). De visszatérve a kötet példamondataihoz. Nagyon szerényen fogalmazva, nem merném állítani, hogy a felsorolt példamondatok, szerkezetek, szóláncok között sok lenne a klasszikus irodalomból vett példa. Mindezt nem is elmarasztalásként mondom, mert előfordulhat, hogy sok példamondat mai íróink egyes műveiből származik, de talán helyesen is jártak el a szerzők, hogy nem szépirodalmi példákkal próbálták illusztrálni megállapításaikat, mert ily módon lehetőségük nyílt arra, hogy megfelelő bepillantást nyújtsanak abba a kérdéskörbe, amire Kiefer a Bevezetőjében utal. A potenciális nyelvhasználatról van szó, mely a jelenkori nyelvtudománynak egyik lényeges kérdése.

A potencialitás, a virtualitás kérdése már F. de Saussure felfogásának egyik sarkalatos tétele, s lényege abban a felismerésben rejlik, hogy a nyelv (langue) mint potencia adva van, a beszéd (parole) viszont a közösség tagjai közötti érintkezés eszközeként mint aktus jelentkezik. Charles Bally és Otto Jespersen is arra a logikus következtetésre jut, hogy a nyelv (langue) mint a jelek rendszere a beszélő számára lehetőséget jelent mondanivalójának megformálására, a beszéd (parole) pedig ennek a lehetőségnek a megvalósulása, a aktualizálódása (vö. Balázs János: Jel és jelölési érték. ÁNyT. IV. Budapest, 1966.; Charles Bally: Linguistique générale et linguistique française. Bern, 1944.).

Hogyan kapcsolódik ez a rövid kitérő a kötet mondanivalójához? Ennek érzékeltetésére célszerűnek tartom Kiefer bevezetőjének megfelelő részeit idézni. „A potenciális nyelvhasználat vizsgálata azt jelenti — írja Kiefer —, hogy az elméleti nyelvtan számára alapvető kérdés annak eldöntése, hogy milyen grammatikus szerkezetek, mondatok lehetségesek a magyar nyelvben abban az értelemben, hogy a mondattan szabályai lehetővé teszik őket. [...] A rossz mondat éppoly fontos szerepet játszik a mindig lehetséges szórendi helyeinek meghatározásánál, mint a jó mondat. A legszorgosabb gyűjtőmunka sem segít annak megállapításában, hogy egy szerkezet helytelen-e, vagy véletlenül nem fordul elő a korpuszban. A gyűjtést tehát a kutató által szerkesztett mondatokkal kell kiegészíteni, nem egy esetben helyettesíteni. [...] Természetesen az is előfordulhat, hogy egy mondat helyességének megítélésében ingadozást tapasztalunk. Az ingadozás ténye is fontos szerepet játszhat azonban egy nyelvi jelenség magyarázatánál.

A másik fontos dolog, ami a potenciális nyelvhasználat vizsgálatának elvéből következik, az, hogy a magyar nyelv sok olyan mondatát is vizsgálhatjuk, amelyet bár elfogadhatónak ítélünk, különböző okokból, például meghatározott stílusrétegben a köznyelvi normák alapján nem tartanánk tökéletesen megformáltknak” (8—9). Ez utóbbi megállapításra vonatkozólag Kiefer még idéz példákat, nevezetesen utal a hátravetett igekötőnek az igétől történő eltávolodására vagy a mondatátszövődés egyes eseteire, amelyek az anyanyelvi beszélők megítélése szerint lehetséges mondatok, de mégsem használnánk szívesen.

De hogy a potencialitás kérdése, ami egyik sarkalatos tétele az előttünk fekvő értekezésnek, és amiben Kiefer nagyon helyesen ennek az elméleti mondattannak egyik fő jellegzetességét látja, mennyire nem másodlagos kérdése a nyelvészeti kutatásoknak, azt jól mutatja a genfi nyelvészeti iskolának a tevékenysége.

Ezzel kapcsolatban már utaltunk Saussure felfogására és Charles Bally aktualizáció-elméletére, de közelebb visz az egész potencialitás kérdéskör időszerűségének a megértéséhez, ha legalább utalásszerűen megemlíjtjük a neves Charles Bally-tanítványának, Henri Freinak, a hibás nyelvtani szerkezetekről írt értekezését. A „La grammaire des fautes. Introduction à la linguistique fonctionelle. Assimilation et différenciation. Brièvement et invariabilité. Expressivité, Paris 1929” című munkájában az általános nyelvészet genfi egyetemi professzora a mai francia nyelvben előforduló beszédhibákat vizsgálja, és igyekszik feltárni azokat az okokat, amelyek ezeket a hibákat kiváltják. Vizsgálódásai során arra a következtetésre jut, hogy a beszélők a nyelvi normákat nem egyszerű kedvtelésből, nem indokolatlanul sértik meg, hanem csak olyan esetekben, midőn a beszélő a nyelv normatív készletében nem találja meg a céljainak legmegfelelőbb világos kifejezési módokat. Henri Frei helyesen mutat rá arra, hogy igen gyakran a helyesnek minősített nyelvi kifejezési módok nem eléggé hajlékonyak és árnyaltak egy konkrét beszédhelyzet (szituációs kontextus) érzékeltetésére, s ezért használatuk félreértésekre adhat alkalmat. Ellenben a nyelvi normák megszegésével alkothattunk olyan kifejezési módokat, amelyek céljainknak jobban megfelelnek és segítségükkel mondanivalónkat világosabban kifejezhetjük, mint a szabályok „szorításában” alkotott nyelvi formákkal. Voltaképpen meggyőzően bizonyítja, amit a 19. századi örökségből visszamaradt tételként a nyelvészek közül többen kétségbevonnak, hogy ti. amit ma hibának tekintünk, az igen sok esetben a holnap nyelvének csíráit hordja/hordhatja magában. (Vö. I. Iordan: *Linguistica romanica*. București, 1962: 334.)

Eddigi elnagyolt elemzésünkben is következtethetünk arra, hogy H. Frei a normatív grammatikai szemlélettől eltérően a funkcionális szempontok érvényesítését tekinti a nyelvészeti kutatások elsőrendű feladatának, vagyis a nyelvi tényeket a funkcióból kiindulva kell megvilágítani, amit úgy is megfogalmazhatnánk, hogy kölesönös függőség és szerves kapcsolat van a nyelvi szükségletek és a kielégítésükre szolgáló eljárás módok között.

7. A potencialitás elvének a jelentősége különösen a kommunikációs folyamatban válik nagyon is nyilvánvalóvá, abban a folyamatban, amely mindig egy meghatározott beszédhelyzetben zajlik le. A szituációs kontextusnak elengedhetetlen velejárója a megfelelő nyelvi norma betartása. Ha a norma fogalmán a nyelvi eszközök társadalmilag tudatosított és elfogadott szabályait értjük, akkor elképzelhetetlen, hogy létezhet olyan nyelvi rendszer vagy részrendszer, amelynek realizálódásához hiányozna a szabályrendszere, normája. Éppen ezért az ún. monolitikus (a nyelv egészére kiterjedő) norma fogalmát gyökeresen felül kell vizsgálnunk, mert — amint erre Bohuslav Havranek már a harmincas évek eljén rámutatott — a népnyelvnek (pontosabban: a nyelvjárásnak) is megvan a saját normája, mely az irodalmi norma fogalmától abban különbözik, hogy nem kodifikált norma (l. B. Havranek: *Ukoly spisovneho jazyko a jeno kultura*. In: *Spisovna čestina a jazykova kultura*. Praha, 1932.). Ám a kodifikált és nem kodifikált normán belül is megfigyelhetők a normáknak bizonyos fokozatai, azaz a „megengedhetőség”, az „ingadozás”, vagyis a norma szerinti „helyesség” határai mozoghatnak, amit a társadalom rétegződése határoz meg.

Nos, a kötet legkülönbözőbb fejezeteiben a csillaggal vagy más szimbólumokkal jelölt szerkezetek, mondatok a normán vagy normákon belüli ingadozásokat is jelölik. Természetesen a kötet szerzői korántsem „játékosságból” szerkesztenek a grammatikalitásnak, a nyelvtani helyességnek különböző fokozatain álló szerkezeteket és mondatokat. Ez a „játékosság” szükséges velejárója annak, hogy a kutató felmérje a nyelv lehetőségeit, a lehetséges ingado-

zásokat, a nyelv lappangó szabályszerűségeinek az alkalmazhatóságát. Ez a „játékosság”, a mondat szerkesztési lehetőségeknek ez a variálása tulajdonképpen egy elfogadott és szelvében-hosszában alkalmazott módszertani eljárás, melynek az a célja, hogy a kutató ennek révén a nyelv potenciális arzenáljának minél nagyobb területét barangolja be, felmérve azt, hogy meddig „feszíthető és tágítható” a nyelv szabályrendszere annak érdekében, hogy ezek a variálási lehetőségek még helyes, elfogadható vagy megengedhető szerkezeteket hozzanak létre, és hol van az a határ, amin túllépve a nyelv szabályrendszerével nem egyező, inadvekvát, nyelvtanilag helytelen szerkezetek jönnek létre.

A mondat szerkesztésnek ezek a variálási lehetőségei, az egyes szerkezeteknek (pl. a főnévi csoportnak vagy igei résznek stb.) a mondaton belüli mozgathatósága a beszélő közlési szándékainak megfelelően nem csupán a nyelvi rendszerben rejlő potencialitásnak a megnyilvánulása, hanem egyben a nyelvi megnyilatkozás „sokarcúságának” is a jele. Gondoljunk például a *Hunyadi János 1456-ban Nándorfehérvárnál megverte a törököt* megnyilatkozásra, melynek több tucat variálási lehetősége van (aktuális mondattagolás, téma-réma, topic-comment). Itt nem is a szám a lényeg, hanem az, hogy ugyanazokból az elemekből szerkesztett megnyilatkozásból az elemek bizonyos helyváltoztatása, hangsúlyozása következtében más-más jelentést kapunk. A jelentésnek és a szerkezetnek ez az aszimmetrikus jellege a nyelvben rejlő óriási gazdagságnak és gazdaságosságnak az ékes bizonyítéka, amit az értekezés szerzői igen-igen ésszerűen kihasználtak.

S ha a potenciális nyelvhasználatnál, a mondat szerkesztés módozatainak variálási lehetőségeinél tartunk, ne feledkezzünk meg arról se, amit ezek a lehetőségek a nyelv kifejező képessége, expresszivitása szempontjából jelentenek. A költő, a szépirodolán egy-egy deviáns, a normális szerkesztésmóddal nem egyező szerkezet — a megfelelő kontextusba helyezve — egészen más érzéseket ébreszt és más hangulatot kelt az olvasóban, mint ha ez a deviáns szerkezet a mindennapi társalgás során, tehát egy más stílusrétegben hangzana el. Nyilvánvaló, hogy ennek az értekezésnek nem feladata a példamondatok esztétikai és stílári értékelése és minősítése. De mint az imént idézett Henri Frei értékelése során is láttuk, a deviáns, a hibás, ill. a nyelvtanilag helytelen szerkezeteknek bizonyos körülmények között erőteljes expresszív funkciójuk van.

8. Megállapíthatjuk: a kötet szerzői — bármelyik fejezetet vesszük is szemügyre — meglehetősen jó arányban kihasználták és bemutatták a nyelvi rendszerben rejlő lehetőségeket. Természetesen itt a nyelv potenciális arzenáljának maximális felmérése el sem képzelhető, csak nagyon viszonylagos megközelítés lehetséges.

A potencialitást, mely a nyelv fejlődésének, gyarapodásának belső tartaléka, a nyelvi közösség tagjai a kommunikáció során ennek a tartaléknak csak egy kis részét — a funkcionálnak, a beszélőpartner szándékának megvalósításához — szükséges részét használják fel. Tehát a potencialitás, a lehetőségek megvalósításának sokfélesége kapcsolódik a nyelv egy másik attributumához, a funkcionálitáshoz. Midőn tehát szándékunknak megfelelően mondanivalónk formába öntéséhez a nyelvi rendszer potenciális készletéből kiválasztjuk a megfelelő részt, ezt mindig funkcionális szempontú meggondolásokból tesszük. Az előttünk fekvő Mondattanban a funkcionális szempontok érvényesítése jól nyomon követhető, főleg akkor, midőn a szerzők valamely szóban forgó jelenséget elméletileg is megvilágítanak. S itt szólnunk kell arról a jelenségsokorról is, melyet Kiefer a Bevezetőjében is szóvá tesz, nevezetesen az ún. magyarázatípusokról. A szerzők ebben a vonatkozásban fölényes és igen megbízható szakmai tájékozottságról tesznek tanúbizonyságot.

Az olvasó, noha nagyon jól tudja, hogy egy elméleti magyar grammatika egyes fejezeteit olvassa, pontosabban szólva: egy magyar mondattan elméleti kereteivel ismerkedik meg, érzi, hogy a háttérben ott van az az óriási ismeretanyag, amit az utóbbi három-négy

évtizedben a nemzetközi szakirodalom felhalmozott. Ez a Mondattan nem összehasonlító stúdium, de igen nagy érdeme az, hogy a szerzők mindegyike alkotó módon beépítette a saját fejezetébe azokat az általános elképzeléseket, tételeket, amelyek az emberi nyelv általános törvényszerűségeihez tartoznak, s ezt oly módon tette, hogy a mondattani fejezeteken egyáltalán nem érződik az ún. idegen ruha, magyarán szólva: az általánosnak a veleje sajátos magyar formában jelenik meg.

9. Érdekes ebből a szempontból É. Kiss Katalinnak „Az egyszerű mondat szerkezete” c. fejezete. A hagyományos magyar grammatikák, abból kiindulva, hogy a magyarban a szórend szabad, nem tartották szükségesnek megmagyarázni, hogy a mondat fő összetevőinek milyen sorrendet kell követniük. Természetesen azt a hagyományos magyar grammatikák is tudták és számontartották, hogy a mondat fő összetevőinek a fölcserélése, a helyváltoztatásuk jelentésváltozással jár. É. Kiss Katalin ebben a fejezetben nem csupán arra keresi a választ, hogy milyen megkötések korlátozzák a szórendet és ezek milyen magyarázó elvekre vezethetők vissza, hanem explicit szabályokba foglalva azt is vizsgálja, hogy a szórend hogyan befolyásolja a mondat hangsúlyozását, intonációját és természetesen jelentését. Elemzésében azt a felfogást érvényesíti, mely a magyar mondat szerkezetet nem alany-prominens, hanem topik-prominens jellegűnek tartja. Ez azt jelenti, hogy: „A magyar mondat tipikusan egy olyan hangsúlytalan (vagy kevésbé hangsúlyos) igei vonzattal kezdődik, mely egy, a beszélő és a hallgató számára egyaránt ismert dolgot vagy személyt nevez meg: azt, amiről vagy akiről a mondat szól; amiről vagy akiről a mondat hátralevő része: az igei csoport (VP) állítást tesz. E mondat szerkezeti egység a topik T.” (É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet típusáról. MNy. 89 [1993.]: 163–4.)

A Mondattan fejezeteinek az az általános jellegzetessége, hogy a különböző jelenségek közötti összefüggések feltárására törekszik. Ami például megfigyelhető a Szabolcsi—Laczkó szerzőpáros (A főnévi csoport szerkezete) fejezetében, hogy ti. a közelmúlt felfogásával ellentétben, mely bizonyos jelenségek (szintagmán belüli és mondat szintű jelenségek) értelmezésére olyan szabályok felállítását tartotta szükségesnek, mely csupán egy-egy szerkezet-típusra alkalmazható, — ők a közelmúlt szintaktikai és szemantikai kutatásaik alapján azt az álláspontot tartják elfogadhatónak, „hogy a szintagmák és a mondatok lényegileg azonos elven épülnek föl; összetevőik viselkedéséből — a szófaji különbségek mellett — egységes szerkezeti terminusokban megragadható szabályszerűségek vonhatók el” (183). Voltaképpen egy olyan álláspont feleledéséről van szó, amely fellelhető John Ries, Ferdinand de Saussure vagy Otto Jespersen felfogásában is, és határozottan a grammatika egységére, vagy legalábbis az egység igényére utal. Az egységre törekvés elvén felépülő szemlélet jegyében elemzi Kenesei István is Az alárendelt mondatok szerkezetét. Kétféle alárendeléstípust különböztet meg: a független és a kategoriális alárendelést. A szerző a kétféle alárendelés közötti különbséget abban látja, hogy a kategoriális alárendelések a főmondat valamely főnévi, melléknévi vagy határozói szintagmájába vannak beágyazva, a függetleneknek viszont nincsen ilyen ún. anyacsomópontjuk. Ezzel magyarázható az is, hogy a független alárendelések nem lehetnek vonzatok és valószínűleg a hagyományos nyelvtanok ezért sorolják őket a „sajátos jelentéstartalmú” mellékmondatok közé. A kategoriális alárendelések csoportjába a vonatkozó és a *hogy* kötőszavas mellékmondatok tartoznak (551). Ezek mintaszerű, részletekbe menő elemzését mutatja be a szerző.

Komlósy András fejezete (Régensek és vonatok) bár jellegét tekintve némileg eltér a kötet többi fejezetétől, inkább lexikai, szemantikai jellegű kérdésnek tekinthető, ám egy szintetikus, egységre törekvő szemlélet jegyében, mely az egész kötet minden egyes fejezetét jellemzi, nagyon is a mondattan körébe tartozó kérdéseket fejteget. Voltaképpen az egész kérdéskör az ún. valanciaelméletre, a mondattani kutatások ígéközpontúságára vezethető

vissza; a fogalom később bővült (maga a valencia fogalma a kémiából került át a nyelvtudományba), és ma abban az értelemben használjuk, ahogyan azt szakszerűen Komlósy értelmezi. „Régenseknek nevezzük — mondja Komlósy — mindazokat a szótári tételeket, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonságegyüttes kielégítését is. Egy-egy mondaton belül az abban előforduló valamely régens követelményeit kielégítő nyelvi egységet az adott régens vonzatának nevezzük” (323). E két jelenségnek a szemantikai és szintaktikai sajátosságait, viselkedését és funkcióit a legkülönbözőbb mozzanataival igen aprólékos és szakszerű elemzésben, sok új szemponttal bővítve olvashatjuk ebben a fejezetben.

Kenesei István futólag már érintette a mellérendelés kérdését, amit részleteiben Bánréti Zoltán fejt ki (*A mellérendelés* című fejezetben). Nyilvánvaló, Bánréti a hagyományos felfogásnál egzaktabb alapon kívánja értelmezni a mellérendelés kérdését, éppen ezért a hagyományos felfogástól eltérően, mely a mellérendelést elsősorban szemantikai szempontból vizsgálta, ő a mellérendelés szintaktikai sajátosságait kívánja bemutatni; a szemantikai és fonológiai mozzanatokot csak olyan mértékben vonja be elemzésébe, amilyen mértékben ezek segítik a szintaktikai sajátosságokra vonatkozó megállapításokat. A mellérendelő szerkezeteket olyan endocentrikus képződményeknek tekinti, amelyek több, de legalább két szintaktikai fejet tartalmaznak (719). Az endocentrikusság fogalma azt jelenti, hogy a mellérendelő szerkezet mint egész ugyanahhoz a szintaktikai osztályhoz tartozik, mint a benne koordinált összetevők. A „szintaktikai fej” azokat az összetevőket jelöli, melyek az őket tartalmazó szintaktikai szerkezet viselkedését meghatározzák (uo.). Elemzésében Bánréti nagy körültekintéssel bizonyítja azt, hogy mivel a mellérendelő szerkezetben azonos szintaktikai kategóriák vannak, ennek folytán a szerkezet „kifelé” egyetlen összetevőként viselkedik. S ebből a kategóriaazonosságból vezeti le azt a megállapítást, amelyet a szakirodalomban a mellérendelő szerkezetre vonatkozó megszorításnak neveznek. Ez a „megszorítás” azt jelenti, hogy valamely nagyobb szerkezetben belül lévő mellérendelő szerkezet tagjainak egyikét sem lehet kiemelni a szerkezetből (a mellérendelő szerkezet „sziget” jellege következtében). A mellérendelő kötőszók különböző típusainak (bináris = kétagú és n-áris = soktagú) vizsgálata a szerzőnek lehetőséget ad a mellérendeléssel összefüggő különböző mozzanatoknak a felderítésére. Elmélyült elemzésben tárja az olvasó elé a mellérendelés és az ellipszis viszonyát.

Mint már az imént utaltam erre, Bánréti elsősorban a mellérendelés szintaktikai sajátosságaira helyezi a fő súlyt, éppen ezért megállapításai pontosabbak és részletekbe menőbbek, mint a hagyományos rendszerezések, de elemzéseiben ott munkál a jó értelemben vett hagyomány is.

Mind a magyar grammatikai, mind az általános nyelvészeti szakirodalomban egyik igen sokat vitatott nyelvi jelenség az igei aspektussal összefüggő kérdéskör. Nem mondhatjuk azt, hogy Kiefer Ferenc a tőle kidolgozott fejezetben (*Az aspektus és a mondat szerkezete*) minden, az aspektusra vonatkozó kérdésekre megnyugtató választ adott volna (ilyen célt nem is tűzött, nem is tűzhetett maga elé), ám azt nyugodtan állíthatjuk, hogy jelenlegi ismereteink szerint viszonylag nem nagy terjedelemben, kitűnően összefoglalta és magyar empirikus anyagon bemutatta azt, amit ma az aspektus és a mondat szerkezetének a viszonyáról nagyjából tudnunk kell.

Igen lényeges mozzanat Kiefer elemzésében az, hogy bár az aspektus, az igeszemlélet, az Aktionsart magától értetődően az igéhez kötődik (úgymond: az ige attribútuma), ő kilép a körből és az aspektus lényegét, a folyamatos és befejezett időszerkezetet a mondat keretén belül, a megfelelő kontextusban vizsgálja. Az aspektust a mondatok belső időszerkezetének tekinti, mondatszemantikai kategóriának, ám ennek ellenére is elismeri az ígék és ígés

szerkezetek aspektusát. Megállapításainak megbízhatóságát hathatósan segíti az ún. időosztályozása. Megkülönböztet: eseményidőt, beszédidőt és referenciaidőt (röv. EI, BI, RI). De nemcsak a mondatok belső időszerkezetét elemzi (lásd a fejezetben a megfelelő mondatokat), hanem behatóan foglalkozik a mondatok külső időszerkezetének a vizsgálatával is. Egy mondat külső időszerkezete akkor válik világossá számunkra, ha ismerjük a beszédidőt, a referenciaidőt és az eseményidőt, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyait (805—6).

A továbbiakban Kiefer sorra veszi az aspektus legfontosabb mozzanatait (a folyamat-befejezett aspektuspár, egymásutánosság-egyidejűség, a folyamatosság — és befejezettség kifejezésének grammatikai eszközei, az igekötők, az aspektuálisan kétértelmű igék, a mozzanatosság és gyakoritás stb. stb.), és megfelelő gyakorlati anyag kíséretében gazdag elméleti ismereteire támaszkodva vonja le végső következtetéseit (lásd a fejezet végén lévő Összefoglalást, 883—4).

Úgy vélem, azok a kollégák, akik elolvasták vagy elolvassák ezt a színvonalas, értékes kötetet, egyetértenek velem abban, hogy a Strukturális magyar nyelvtan Mondattan című kötetében Kiefer fejezte a legkönnyebben hozzáférhető és érthető, főleg azok számára, akik kevésbé járatosak a generatív nyelvészet berkeiben. Pedig ha valaki, akkor Kiefer Ferenc is jócskán benne van a korszerű hazai és a nemzetközi tudományos élet vérkeringésében, őt is eléggé „megfertőzték” a nyelvtudomány új és legújabb irányzatai.

10. Fölvillantottam ennek az új utakat kereső és új szemléletmódot meghonosító munkának néhány elméleti és módszertani mozzanatát. Joggal kifogásolhatja bárki, hogy miért nem elemeztem részletesebben az egyes fejezeteket, és talán igaza is lehet. Nekem ezzel az áttekintéssel nem ez volt a célom. Én a kötetet abból a szempontból próbáltam bemutatni, hogy annak számára, aki valamennyire is járatos a generatív nyelvészet metodológiájában, milyen elméleti és módszertani kérdések keltik fel figyelmét. Be kell vallanom: ennek (is) csak részben tudtam eleget tenni, mert a magam szabta terjedelmet sem akartam túllépni, és az értekezésben felvetett elméleti kérdések részletezése és továbbgondolása is legalább kétszer ekkorára növelte volna írásom terjedelmét. Viszont, ha az egyes fejezeteket részletekbe menően kezdtem volna vizsgálni — természetesen nem a kritikai megjegyzéseim következtében, hanem egyes szóban forgó jelenségek elméleti alapjainak kifejtésében — minden fejezetről egy hasonló terjedelmű összefoglalást készíthettem volna, de ezt előttem a könyv két illetékes szaklektora minden bizonnyal meg is tette, és bevallom őszintén: a fejezetek részletekbe menő, gyakorlati jellegű értékelése szakmai illetékességemet némileg meg is haladná, mivel mostanában más területen mozogtam.

Befejezésül még idekivánkozik néhány megjegyzés. Mint Kiefer Bevezetőjében olvasható, a mondattani kötetet majd követi egy fonológiai és egy alaktani kötet. A könyv szerkesztőjével folytatott szakmai megbeszélésünk során felvetődött lehetőségként az a kérdés is, nem lenne-e jó a három kötetre tervezett alkotást kiegészíteni egy pragmatikával párosított jelentéstani kötettel is. Kiefer Ferenc mint a kérdésben is nagyon illetékes szaktudós egy ilyen elképzelést nem tartana lehetetlennek, de pillanatnyilag erről még korai lenne beszélni, csakúgy mint arról a javaslatomról, hogy a szövegtanról se feledkezzünk meg. Valóban ebben a vonatkozásban a szövegvizsgálati kutatások jelentik a legnehezebb problémát, mert ha valaki kezébe veszi csak a Szemiotikai szövegtan legújabb, 5. számát, egyszerűen elkábítja a megoldásra váró problémáknak az a tarkasága és bonyolultsága, mely jellemzi a mai szövegtani kutatásokat.

Visszatérve a kötethez: bár az egyes fejezetek nagyon jól tagoltak, megfelelő címekkel, az elemzett témák ki vannak emelve, ám a nagyon részletes elemzés mégis nehezen követhetővé teszi az egyébként nagyon logikus gondolatmenetet. Éppen ezért csak dicsérni lehet a munkaközösséget, hogy az egyes fejezetek végére beiktatott egy téziszerű összefoglalót,

dícsérni kell még akkor is, ha egyesek didakticizmussal vádolnák a szerzőket. Sajnos, a hagyományos iskolázottságú nyelvész számára a legnehezebben követhető É. Kiss Katalin nagy erudícióról és invencióról tanúskodó fejezete végén csupán egypár soros összefoglalás található. Valószínű, sok kollégámat megbotránkoztatja az, amit mondani akarok, hogy ti. nem ártott volna, egy kissé „lazább” formában tálni az egész generatív szemléletmódot és a ráépülő elemzési módszert. A munkaközösség nagy szolgálatot tenne a magyar nyelvtudománynak és az egyetemes magyar művelődésnek, ha a kötetnek a generatív „töménységét” enyhítve egy szélesebb körben hasznosítható változatát is elkészítené ennek a sikeres vállalkozásnak.

Végül: a Strukturális magyar nyelvtan első kötete, a Mondattan új utakon — új szemléletmód birtokában — indította el a magyar grammatikai kutatásokat. Olyan mondat-tani munkával gazdagodott az egyetemes magyar nyelvtudomány, amely mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban — magyar vonatkozásban maradandó érték a maga nemében.

Máté Jakab

Zsirai Miklós emlékezete*

1. Zsirai Miklós születésének centenáriumán, 1992. október 10-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Nyelvtudományi Intézete, az ELTE finnugor tanszéke, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint családja, számos tisztelője, „közvetlen és közvetett” tanítványai emlékeztek a nagy tudósra, a feledhetetlen Tanár Úrra sírhantjánál, a Farkasréti temetőben. Akadémiánk nevében Ritoók Zsigmond professzor, osztályelnök-helyettes koszorúzott. Rövid sírbeszédében egy Zsirai kiadta osztják hőségének „tovább vivő énekét”, „tovább menő regéjét” idézte föl, s hozzátette: „amikor virágokat helyezünk el a síron, akkor . . . a diadalmas életet hirdetjük, amely az ő tanári művének, tudósi művének továbbfolytatását is jelenti, annak a tudományszaknak a további virágzását, melyet művelt” (vö. az ismertetendő emlékkönyv 61. oldalát).

A koszorúzást megelőző napon az MTA I. osztálya, az ELTE finnugor tanszéke és a Társaság Zsirai-emlékülést tartott a budapesti tudományegyetemen. Az ülésen elhangzottakat teljes terjedelmükben közli az Urálsztikai Tanulmányok (= UT) bemutatásra váró 5. kötete. (A rendezvénysorozat részletes programját Domonkos János Még egyszer a Zsirai-centenáriumról (1892—1992) című beszámolója ismerteti; vö. Édes Anyanyelvünk 15 (1993.) /1: 14.)

2. Az emlékülést megnyitó Németh G. Béla akadémikus, osztályelnök és főigazgató — aki maga is a Dunántúl északnyugati részéről származik, azaz a mihályi születésű nyelvtudósunk szegről-végről földije — bevezetőjében rövid pályaképet ad, s méltatja Zsirai érdemeit (11—3). Elismerően nyilatkozik a Magyarosan című folyóiratnál végzett tevékenységéről, melynek során mint szerkesztő és szerző „össze tudta kapcsolni a szorosabban vett tudományos tevékenységet a napi nyelv kultúrájának ápolásával”. Személyes emlékeinek felelevenítése során az ülés elnöke jóindulatú, türelmes, a lehető legkellemesebb vizsgáztatóként emlegeti az egykori nyelvészprofesszort. S ezzel az élménnyel is gazdagodva — tehetem hozzá a recenzens talán nem szerénytelen szubjektivitásával — aztán az 1960-as évek elején, ill.

* Zsirai Miklós Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Hajdú Péter. ELTE BTK Finnugor Nyelvészet — MTA Kutatóhely, Budapest 1992. 183 oldal (Urálsztikai Tanulmányok 5.)

közepén éppen ő, Németh Géza lesz nekem a budai Rákóczi-gimnáziumban, majd a pesti bölcsészkaron hasonlóképpen eszményinek mondható módon oktató, feleltető-kollokváltató, kedves tanárom.

Az ülésszak első előadója, Hadrovics László akadémikus, ny. egyetemi tanár a — nagybetűs — Tanár Úrra emlékezik szeretettel vissza, aki 1929-től kezdődően magyar nyelvészeti órávezetője volt a báró Eötvös József Collegiumban (14—5). A hazai szlavisztika nesztora beszámol a kedélyes hangulatú órák tematikájáról, de a szakmai elemzésen kívül jellemzi Zsirai személyét is: „Egész lénye nyíltságot, szíves jóindulatot, őszinte érdeklődést, a jelölt iránti megbecsülést sugárzott.” „Nagyon közel éreztük magunkhoz.”

Mikola Tibor egyetemi tanár, aki a nagy előd személyének varázsával nem ismerkedhetett meg, Zsirait mint finnugor nyelvészt: négy alapvető művét, a Reguly-hagyaték gondozását, szó- és névfejtéseit, meghatározó jelentőségű tudománytörténeti írásait értékelve (16—21), alighanem e dolgozatok briliáns logikájának, felülmúlhatatlan stílusának ígézetében leszögezi: „Bármely részét nézzük is tevékenységének, szembe tűnik alapos tájékozottsága, lelkiismeretessége a bizonyító adatok felsorolásában és józan ítélőképessége az adatok, a különböző nézetek értékelésében. Bizonyára ezért van az, hogy megállapításainak jó része kiállta az idő próbáját.” Művei közül is kiemelkedik a lényegében már 1929-ben elkészült, de 1937. évi kiadásáig íróasztalában, kéziratban hevert monumentális munkája, a Finnugor rokonságunk, mely „úgy felel meg a legmagasabb tudományos követelményeknek, hogy ugyanakkor tudományos ismeretterjesztő munkaként is elsőrangú”. „Jellemző rá a részletekbe menő biztos anyagismeret, a világos áttekintő képesség, az állásfoglalásban való óvatosság, az igazság, a valószínűség és a lehetőség határainak a józan kimérése.”

Ez az értékelés igaz — derül ki a következő előadásból is — e kézikönyvnek minden egyes fejezetére. A Zsirai obugrisztikai munkásságát bonckés alá vevő Vértes Edit ny. egyetemi tanár műhelytanulmányában (22—34) a Jugria-dolgozatban a szerző orosz levéltári adatainak sokaságát, szlavisztikai jártasságát csodálja, az obi-ugor igekötőkről írt értekezését meg egyenesen remekműnek minősíti. Mindamellett a Finnugor rokonságunknak az obi-ugorokról és az obugrisztákról készített rövid, de velős fejezeteit legalábbis ezek mellé helyezi, „mert ott [az érdeklődő] objektív és teljes áttekintést kap, még hozzá olyat, melyet napjainkig továbbvíve kiegészíteni s az egész finnugor nyelvészetre kiterjeszteni ma már egyetlen kutató nem is lenne képes”. Az előadásnak — annál terjedelmesebb — írásos változatában Vértes Edit a Mikola Tibor által is érintett művek analízise mellett többek közt a Reguly Antal és Pápay József hagyatékának, az ún. Reguly-könyvtárnak Zsiraitól 1943-ban és 1951-ben közzétett első két számával foglalkozik, ezután pedig Reguly osztják szógyűjtésének tervezett kritikai kiadásával kapcsolatban a fővárosi egyetemen 1953-tól jó két évtizeden keresztül folyt munkálatok körülményeiről tudósít. Ennek során az akkor már súlyosan beteg Zsirairól, egy hiányos és szakmailag is megkérdőjelezhető — a tanszékvezető által jóváhagyott — gyűjtési utasításra hivatkozva, az egykori tanítvány véleményem szerint az emlékülés hangneméhez és szelleméhez kevéssé méltó, sőt talán igazságtalan, de mindenképpen bántó következtetéseket von le. Ennél is váratlanabb az előadás konklúziója, miután a professzornő úgy véli: a mester egyetlen ide sorolható remekműve és a torzóvá vált Reguly-könyvtár teljesítményként „kevés ahhoz, hogy a kortársakat követő nemzedékek speciálisan obugrisztának lássák Zsirait”. Ha viszont ez igaz, akkor nemigen helyeselhető az — aligha megfelelő helyen és időben elhangzott — előadásnak a témaválasztása, s még kevésbé a címe. Félreértés ne essék: Vértes Edit mikrofilológiai műhelytanulmánya a maga nemében rendkívül alapos és sokoldalú munka, de ilyen formában végképp nem nevezhető az alkalomhoz illőnek (sem tartalmában, sem a módszer megkövetelte terjedelmében), ennél fogva nem teljesen indokolatlanul váltott ki az ülésen jelenlévők között többekben nemtetszést.

Az imént részletezettől homlokegyenest eltér az azt követő tudománytörténeti összegezés hangvétele. Egy másik tanítvány: Kálmán Béla akadémikus, ny. egyetemi tanár Zsirai magyar nyelvészeti és nyelvművelő munkásságáról szólva (35—7) egykori tanárát atyai barátjának, jótevőjének nevezi, akiről nem tud meghatódás nélkül beszélni. A szerző számos pontos megfigyelést, találó megállapítást tartalmazó dolgozatában megállapítja: mestere a szűkebben vett (ti. a magyar is finnugor nyelv) magyar nyelvtudománynak négy területét gazdagította: a nyelvjárást, a szókészlettant, a nyelvművelést és a tudománytörténetet. „Ismervén a nyelvtörténetet és a nyelvjárásokat, a nyelvművelésben mindig tudományos alapról indult ki” — szögezi le.

Szj Enikő egyetemi docens, aki Zsirai-tanítványok — a gimnáziumban Kovácsné Vermes Stefánia, az egyetemen Lakó György — tanítványaként joggal nevezhető a Finnugor rokonságunk szerzője szellemi unokájának (vö. 48), Zsirai Miklós művelődéstörténeti tevékenységét tekinti át a fő művének megjelenését követő, többé-kevésbé már háborús években (38—44). Előadása a Finnugor rokonságunk fogadtatását követi nyomon az egykori ismertetések tükrében. Kijelenti: a Trianon után magát társtalannak érző magyarság e fontos kézikönyv révén kezdett érdeklődni a rokon népek és nyelvek iránt; emellett az 1930-as évek második felében a nemzetközi politikai helyzet alakulása is időszerűvé tette a munka — ehhez én még hozzáteszem: sajnos csak magyar nyelvű — kiadását. A sok kevésbé ismert korabeli magyar és finn publikációt, kéziratokat, leveleket felsorakoztató szerző meggyőzően mutatja be a nyelvészprofesszor művelődéstörténeti tevékenységét: Zsirainak „megvoltak azok az ismeretei és azok a képességei, amelyek lehetővé tették, hogy nyelvtudósként más tudományok eredményeiben meglássa a neki fontosat, hogy kritizáljon, rostáljon, kiválasszon, rontson és építsen, a művelődéstörténetben is maradandót alkosson”.

Zsirai Miklós a katedrán címmel Vermes Stefánia Kazinczy-díjas ny. középiskolai tanár szíve mélyéről jövő személyes vallomással emlékezik „boldog emlékü kedves mesterünk”-re (45—9), akiből „a meggyőződés táplálta lelkesedés átáradt ránk, belénk, és már alapvizsga előtt szívvel-lélekkel finnugristának vallottuk magunkat”. Noha nem ő, kedves egykori kollégám idézi előadásában, ehhez a gyönyörű, melegszívű megemlékezéshez kapcsolva talán még hitelesebbnek érezhetjük Korompay Bertalan 1956-ból származó szavait: „Azok közül, akik őt személyesen nem ismerték, kevesen fogják megérteni, ki volt kortársainak s különösképpen tanítványainak Zsirai Miklós” (vö. 54).

Kiss Jenő egyetemi tanár, aki maga is Mihányi szülötte és tucatnyi dolgozatában állít emléket a nagy elődnek, Töprengések a Zsirai-életmű kapesán című előadásában (50—4) megrendítően számol be szeretett földije életének utolsó tíz esztendejéről, annak számos tragikus körülményével együtt. Zsirai 1943 táján kezdett betegeskedni; a főváros ostroma idején könyveinek jó része elpusztult, és lakását kifosztották, ezt követték 1949-től — a szívbetegnek kijáró kíméletes életmód helyett — a megfélemlítések és zsarolások, a lakás államosítása miatti kényszerköltözés. Mi lett volna, ha... — itt csak egyet emelek ki az előadó számos szószoki kérdése közül — „ha utazhatott volna a nyelvrokonokhoz”? De Zsirai Miklós az obi-ugorok és a permi népek közelébe csak pályája kezdetén juthatott el, akkor sem önszántából: hatodfél évet sánylódott 1915 márciusától kezdve Szibéria különféle hadifoglyatáborában. Életkörülményei tehát úgy alakultak, hogy nem írhatott annyit, amennyi ismeretei alapján várható lett volna. Azt pedig, hogy „mi lehetett volna, bizonyosan csak azok tudhatják, akik közelről ismerték őt”.

Hajdú Péter akadémikus, ny. egyetemi tanár, kutatóprofesszor zárszavában (55—7) összegezőképpen hangsúlyozza: a száz éve született tudós nevéhez értékes korszaka fűződik a magyarországi finnugrisztikának. „Objektíven mértük fel művét (. . .) alapvető kézikönyvén generációk nőttek fel (. . .), de időtállóan, problémaláttatónak, a filológia sokrétű világát példázónak mutatkozik sok egyéb[.] nagyobb vagy kisebb cikke, tanulmánya.”

„Tanulmányai — a szép magyar értekező próza csúcsteljesítményeiként — külön stíluselemzést érdemelnének. Kedvelte az el nem koptatott szavakat, újakat is csinált, gyakorta használt ikerszavakat, írásaira, beszédére a szokatlan szerkezetek, egyéni kifejezések bősége volt a jellemző.”

3. Az UT 5. száma nemcsak az emlékülés anyagát és a sírnál elhangzott emlékbeszéd szövegét tartalmazza, hanem egy három részből álló függelékkel is kiegészül.

Először Zsirai műveinek a megjelenés éve szerint elrendezett bibliográfiájával találkozunk, a finnugor szakot is végzett Z. Csaba Katalin könyvtáros összeállításában (63—70). A jól áttekinthető jegyzékben 157 tételt számlálhatunk össze.

Ezt követi a nyelvtudós két klasszikus, de ma már alig hozzáférhető tanulmányának: az obi-ugor igenevekről 1933-ban, ill. a merja népről és a merja népnévről 1934-ben napvilágot látott dolgozatnak újraközlése (71—128). Az utóbbi érdekessége, hogy az a Finnugor rokonságunk Kihalt volgai-finnugor népek című fejezetének (269—74) 1929-re elkészült első változatából nőtt ki, hogy azután — a nyolc évvel később publikált műben — a fejezet végleges megformálásának fő forrása legyen.

A függelék befejező részében (129—81) H. Paasonennek 1900—1901-ben Osztyájkföldről Finnországba küldött, O. Donnerhez intézett három-három finn és svéd nyelvű levelét olvashatjuk teljes terjedelmükben, eredetiben és Hajdú Péter, ill. Mikola Tibor fordításában. A kötet előszavában (7) a szerkesztő joggal hangsúlyozza: ezek csak olyan szempontból kapcsolhatók valamiféleképpen a finnugor nyelvészprofesszor életművéhez, hogy témájukban, keletkezési helyük alapján beleilleszthetők Zsirai érdeklődési körébe. Mindenképpen meg lehet érteni, hogy a közreadók megragadtak egy — manapság ritka — publikálási lehetőséget a finnugor nyelvészek számára valóban lényeges megfigyeléseket és fejtegetéseket (vö. 132) tartalmazó levelekkel kapcsolatban. Jelen sorok írója többek között örömmel fedezte fel ezeket Paasonennek — aki a mordvin nyelvnek egyik közismerten legkiemelkedőbb kutatója volt egyben — elszört mordvinisztikai megjegyzéseit. A leveleket bevezető tájékoztatóban (131—4) a kötet szerkesztő ismerteti további, nem Osztyájkföldön papírra vetett, O. Donner részére címzett Paasonen-leveleknek, azok osztyák és magyar vonatkozásai miatt érdeklődésre számot tartó részleteit. Hajdú Péter arról is informál, hogy a helsinki Állami Levéltárban a Setälä család levelezését tartalmazó anyag Budenztól Zsiraiig egy sor finnugor és magyar nyelvésziünk leveleit is magában foglalja (persze, azért annak a bizonyos Zsirai Miklóstól származó kilenc levélnek mégiscsak több köze lehetett volna a jelen kötethez, mint az itt közreadottaknak).

4. A címben jelölt emlékkönyv tartalmas, jól tagolt, biztos kezekkel megszerkesztett mű. Kár, hogy nem jelenhetett meg az őt megillető helyen, pl. a Nyelvtudományi Közlemények emlékszámaként, mint — hogy csak néhányat említsek az elmúlt évtizedekből — a 71/1. sz. (1969.) Reguly Antal születésének 150., a 85/2. sz. (1983.) és a 86/1. sz. (1984.) Beke Ödön, ill. Fokos-Fuchs Dávid születésének 100., a 78/2. sz. (1976.) pedig Laziczius Gyula születésének 80. évfordulóján.

De ha már — örömünkre — sikerült az emlékülés anyagát egy éppen egy évtizede megindult, igényes sorozatban elhelyezni, mindenképpen gondoskodni kellett volna egy lelkiismeretes technikai szerkesztőről, aki az előadások és a függelék — az előbbieknek némely esetben talán magnetofonról lejegyzett — anyagát ellenőrizte volna nyelvhelyességi és főleg helyesírási szempontból. A kötetben ugyanis megszámlálhatatlanul sok esetben — kis túlzással: jóformán csak a Zsirai-reprintekben nem — hiányzik a vessző a tagmondatokat összekötő és kötőszó elől. S íme egy csokorra való a hibásan lejegyzett (rossz ékezzettel ellátott), tévesen külön- vagy egybeírt szavak, nem megszokott (módon központosított)

rövidítések hosszú listájából: huszas években, tanuskodik, bratislavai, Szovjetunió-beli, l.én, küsza, 1903. őszén, mult; rökonnépek, mindenegyes, végülis, magánhangzóváltakozások, többszótagú, úgyahogy, ének-mondó, kutató útnak, annakidején, (február) végefélé, mégis csak, aszerint (a vagyon-nyilatkozat szerint), a szerint (, hogy), úgy hogy (= tehát); ú.n., v.ö., t.i., t.k. [= többek között]. A nyelvhelyességi természetű hibák közül csupán egyet említek, s teszem ezt azért, mert a „Nem kizárt, hogy . . .”-típusú szerkezetek henyeségére éppen Zsirai figyelmeztet, egyik nyelvművelő cikkének már pusztá címével: Zöldre van a rácsos kapu festve (Msn. 3: 86—7).

5. Zsirai Miklós születésének századik évfordulójára számos emlékező írás látott napvilágot. Cikket készített többek között Hadrovics László (Magyar Nemzet 1992. X. 12.), Szilágyi Ferenc (Új Magyarország 1993. I. 5.) és — a külföldnek is — Domonkos János (Bécsi Napló 1992. XI—XII. és Kymen Sanomat 1993. VIII. 19.). Emellett egy eredetileg tanulmányi pályázatra készült kisonográfia is megjelent nyomtatásban, 40 lapnyi terjedelemben, az Eötvös-füzetek új folyamának 21. számaként: az ifjú Domokos Áronnak „Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós (1892–1955)” című dicséretes pályaképe, melyben a szerző függeléként Zsirai két önéletrajzát és egyebek mellett a Zsirait említő szakirodalomnak válogatott jegyzékét is közreadja. Megjegyzendő, hogy napilapjainkban, folyóiratainkban az alkalomhoz illő megemlékezéseknek egész sora fedezhető fel 1992 utolsó harmadában (vö. Édes Anyanyelvünk 14/3: 1; Élet és Irodalom: IX. 11. és X. 9.; Fejér megyei Hírlap: IX. 19.; Vas Népe: IX. 29.; Esti Hírlap: X. 2.; Köznevelés: X. 2.; Evangélikus Élet: X. 4.; Magyar Nemzet: X. 9.; Hargita Népe: X. 10.; Napló: X. 10.; Pesti Hírlap: X. 10.; Katolikus Magyarok Vasárnapja: XI. 15—22.; Unitárius Élet: XI–XII.; Kapu: XII.; az adatokat Zsiray Jolán szívességének köszönhetem).

A megemlékezések egy része nem közlési céllal készült, hanem kifejezetten Zsirai családjának. Ezek közül — lánya (a címzett) és a szerző engedélyével — idézek egy rövid részletet Schütz Ödön ny. turkológus nyelvészprofesszor visszaemlékezéséből, aki „Gimnazista különóráim Zsirai tanár úrral” című, három gépelt oldalas írásában beszámol arról, hogy mint pesti fásori diák milyen körülmények között korrepetálta a Zsirai-fiút édesapja jelenlétében, a professor Akadémia utcai dolgozószobájában. „Fiával tartott óráink után [Zsirai akadémikus] minden alkalommal felkelt íróasztalától, és minden előadásjelleg nélkül megosztotta velem a benne rajzó gondolatokat, élményeit, kutatási felismeréseit azon friss melegeben, a szavait boldogan hallgató, hálás közönségnek, a nyolcadikos diáknak, világos, tiszta nyelven, ragyogó pedagógiai érzéssel. Bámulatos élmény volt gimnazista fejjel belemerülni a nyelvészeti stúdiumok sűrűjébe, mégpedig a legmagasabb fokon . . . Zsirai tanár úr pályafeltáró, inspiráló hatása ellenére nem lettem finnugrista, de nyelvészeti irányítása, emberi melegsége örök emlék maradt végig, egész nyelvész-pályafutásom során.” (A visszaemlékezésnek egy kissé átstilizált, megszerkesztett változata időközben megjelent nyomtatásban; vö. Schütz Ödön: Zsirai tanár úr egy tanítvány szemével. Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 3 (1993): 131–3.)

Mai finnugor és magyar nyelvészeink idősebb generációja egytől egyik büszkén vallja magát Zsirai Miklós tanítványának. Közülük A nyelvészetről — egyes szám, első személyben című kiadványban (Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1991.) Lakó György akadémikus így vall: „Nyelvesszé válásomban döntő hatása volt (. . .) Oktatási módszerének és egyénisége varázsának egyaránt” (152). Rédei Károly egyetemi tanár kijelenti: „Tulajdonképpen Zsirai professzor úr lebilincselő, színes előadásainak köszönhetem, hogy egyre jobban kezdett érdekelni a nyelvészet, közelebből a finnugor nyelvtudomány” (232). Elekfi László kollégának Zsirai a példaképe, „az ízes magyar beszédre, a világos és egyszerű előadásmódra, [s az NyK. szerkesztőjeként] a köntörfalazás nélküli, jóindulatú szerkesztői magatartásra”

(28). Több, itt is nyilatkozó finnugrista (Hajdú Péter, Kálmán Béla, Vértés Edit) Zsirai-képét a centenáriumi emlékülést megörökítő kötet teszi még plasztikusabbá.

1993 őszén, a „Kiváló nyelvésziünk: Zsirai Miklós” című ismeretterjesztő előadásra készülve, hetekig — bevallom — én is a Zsirai-életmű igézetében éltem. Közéletbe kerülve Zsirai tudományos munkásságához, megismerkedve az ahhoz fűződő méltatásokkal (az utóbbiakra vö. elsősorban Lakó György: NyK. 57: 3—9 és Pais Dezső: MNy. 55: 317—27) határozottan kijelenthetem, hogy több tartozásunk is van az életművel kapcsolatban. Az egyik: monumentális munkájának, a finnugor nyelvtudomány egyik alpművének, a Finnugor rokonságunk-nak reprint kiadása; azé a műé, amely mindaddig nem veszíti el értékét, amíg él ez a tudományszak, és élnek finnugor népek. A másik — s ezt alig titkolható szégyenkezéssel mondom — egy tudományos igényű Zsirai-monográfia megírása, ami a hazai nyelvtudománynak több évtizedes adóssága. Végül pedig véleményem szerint — noha ez nem föltétlenül minősül tartozásnak — kívánatos lenne az 1940-es években a magyar rádióban elhangzott mintegy két tucatnyi nyelvi ismeretterjesztő előadásának is helyet biztosítani egy megfelelően megszerkesztett kötetben. Ezek egyikét, a nyelvújítással foglalkozó Szófaragók címűt már közreadta az Édes Anyanyelvünk 1992. évi 3. száma (ÉA 14/3: 1—3), egy másikat, a Pázmány Péter nyelvről szólót pedig folyóiratunk jelenlegi száma közli.* Magától értetődik: Zsirai *többi* rádióelőadása nyelvében, stílusában e két megjelent mellé helyezhető remeke igényes értekező prózáknak.

„Minden ismerős kortársa, barátja, kollégája kedvelte, szeretete[,] és szívében hordja Zsirai tanár úr emlékét” — vallja kötetünkben Kálmán Béla (37). Igazán sajnálom, hogy — Németh G. Béla és Lakó György professzorok révén — csak közvetett tanítványa lehetek.

Zaicz Gábor

Petőfi S. János—Békési Imre szerk.: Szemiotikai szövegtan 2—3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából. JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 237 + 268 oldal.

Petőfi S. János és Békési Imre sorozatát (talán folyóirattá váló sorozatát) minden bizonnyal számon fogja tartani a magyar tudománytörténet. Jó okkal fogja ezt tenni, hiszen az eddig megjelent öt kötet alapvetően fontossá vált a hazai nyelvtudomány egyik életerősen gyarapodó ágában, a szövegtanban. Békésiek jó érzéssel ragadták meg a kínálkozó alkalom legalább három lényeges összetevőjét, mely munkájukhoz elengedhetetlen: a szabad közlés lehetőségét, a szövegtan feltörését és a tudományos kutatás átalakuló, mozgékonyabb finanszírozási rendszerét. Ehhez párosult kitartásuk, lelkiismeretességük, mely a szakmai elhivatottsággal együtt adta meg a Szemiotikai szövegtan végső keretét, melynek alapmozzanata a két szerkesztő eddigi kutatása, ám kiegészül két másik összetevővel: a fórum és a szintézis igényével.

A sorozat 2—3. kötete A magyar szövegtani kutatás irodalmából címét viseli. A két kötet szerkezete párhuzamos: mindkettő elején eredeti tanulmányok olvashatók, majd Máté Jakab nagyívű összefoglalójának két része, végül könyvismertetések, repertóriumok a kötet-címnek megfelelően. Midőn röviden végigpillantunk a két kötetben, tegyük ezt most rendhagyó módon visszafelé.

Hiszen a két kötet egyik jelentőségét éppen ez a kézikönyv jellegű referencialitás, tájékoztatás adja. A recenziók sorából érdekes kép bontakozik ki. Elsőként megállapítható,

* Lásd a 47—51. oldalon. (A szerk.)

hogy mennyire színes, változatos a magyar nyelvtudomány, milyen sokféle a nyelvész. Olvashatunk itt nyugodt, konkrét, distanciáló ismertetést (pl. Kocsány Piroskáét Murvai Olga művéről) éppúgy, mint pártoló dicséretet (pl. Kabán Annamáriáét Szekér Endre kötetről) vagy gunyorosat, ironizálót (ilyen írás Török Gáboré a Formateremtő elvek c. kötetről). Bár ebből egyenlenségek származhatnak (egyes írások szigorúan az ismertetésre szorítkoznak, mások viszont egyúttal bírálják vagy dicsérik is), mégis helyeselni kell a szerkesztők eljárását, hogy nem erőszakolták be ezeket az eltéréseket egységes stílusba, mert így eleven személyiségekkel találkozhat az olvasó, nem pusztán írásművekkel.

A másik azonnal föltűnő jegy a téma szerteágazása. Bár nem tagadható annak a veszélye, ha a szövegtan túlságosan szélesen van definiálva, mégis, a recenziók részlegében egyet kell érteni a szerkesztői megfontolással, mely azt keresi, mi minden járulhat hozzá a tárgyalt diszciplína további kutatásához. Így az ismertetett munkák több típusba sorolhatók.

Fónagy Iván hangtani munkáinak középpontjában nem a szöveg áll, ám szemléletének egyik talpköve már korán a mondaton túli egységek számbavétele, kommunikációelméleti alapon. Deme László mondatgrammatikai főműve egyúttal a hazai szöveggrammatika megalapozása, melynek kiteljesítője majd Békési Imre lesz, s az itt ismertetett munkákból voltaképpen ide sorolható Wacha Imre könyve is, mely a „hagyományosnak” nevezett Saussure-iánus grammatikát retorikai szövegtana egyik alapjaként kezeli. Ismét más típust, más irányzatot képvisel Balázs János a klasszikus retorikai és hermeneutikai hagyománynak, az európai és magyar nyelvtudomány kétszáz éves múltjának a feldolgozásával, a témát művelődéstörténeti keretben elhelyezve. Egy másik karakteres irányzat — generatív, formális logikai — Kiefer Ferenc nevével fémjelezhető, jóllehet sem neki, sem az irány másik itt említett, szövegtannal is foglalkozó képviselőjének, Bánréti Zoltánnak nincsen expliciten a szöveggel foglalkozó önálló műve (az ismertetések csak ilyeneket szemléznek). Szabó Zoltán stilisztikai munkásságát nehéz volna összefoglalni: ő a modern nyelvészeti irányzatok vegyülékes szintézisét keresi legújabbán a szövegtan és a stilisztika kapcsolatában. Petőfi S. János egyetlen, 1991-ig magyarul megjelent kötetével szerepel a sorban, már kevésbé generatív, erősebben szemiotikai szemlélettel. A négy ismertetett tanulmánykötetből az első (A szövegtan a kutatásban és az oktatásban) az első s mindmáig az egyetlen szövegtani konferencia különböző mai irányzatokból származó előadásait adja az indulás pillanatában; a második (Tanulmányok 15. Szövegelmélet) nagy részben fordítás nem magyar szerzőktől; a harmadik, az ÁNyT. XI. kötete főképp a generatív grammatika eszmeköréből kinövő szövegtani kutatások néhány hazai eredményét hozza; míg a negyedik (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből) inkább a Saussure-féle nyelvelméleten alapozott szöveggrammatika szemléletét hirdeti. Két irodalmi irányzat került még be az ismertetések itteni látószögébe: egyrészt a Hankiss-féle strukturalizmus, másrészt pedig a szegedi iskola (Kanyó Zoltán, Csúri Károly műveivel), melyre a nyelvészet irányából a generatív grammatika s annak formális logikai világszemlélete hatott a leginkább, ám az irodalomelmélet, a filozófia területéről egyúttal már a hermeneutika, az újabb nyelvfilozófiai irányzatok.

Az áttekintés tehát igen informatívnak mondható, hiszen a figyelmes olvasó előtt kirajzolódnak a nyelvészeti alapú szövegtani kutatások főbb hazai irányzatai: egy szöveggrammatikai irányzat (Deme László, Békési Imre, Rácz Endre), egy formális logikai, pragmatikai (Kiefer Ferenc, Bánréti Zoltán), egy szemiotikai (Petőfi S. János), egy kommunikációelméleti (Fónagy Iván, Szende Tamás), egy funkcionális szemléletű (Balázs János, Szabó Zoltán, Török Gábor, Szathmári István). Mégis szükségszerűen hiányos a kép, hiszen a kutatások friss eredményeit sokszor jellegzetesebben közlő tanulmányokról itt nem esik szó, pedig Kiefernek, Petőfi S. Jánosnak vagy Demének, Békésinek egy-egy cikke szélesebb

közönségre (pl. az egyetemi hallgatókra) nagyobb hatással van, mint a szöveggel esetleg csak áttételesen foglalkozó könyveik. Ezért is kár, hogy a recenzések nem igyekeztek irányzati besorolásokat adni.

A másik megjegyzés az irodalmi vonulattal kapcsolatos. Elsőként említendő a határ-probléma: az ismertetések során több helyen végképp bizonytalanná válik a szövegtan határterülete mind az irodalomtudomány, mind a stilisztika irányában. (Az ismertetések a szövegtant többnyire sugalltan a nyelvészet részének tekintik.) Másodszor szót kell ejteni bizonyos irányzati egysíkúságról, mely nem a szerkesztők akaratóból, nem a kötet címének szemiotikai jelzőjéből ered főképp, hanem inkább a hazai kutatói hagyományokból: a tisztán szövegtani kötetek sorában feltűnő a pragmatikának a viszonylagos hiánya, s még feltűnőbb a szemiotikai szövegtan mellé odaállítható másik nagy irányzatnak, a nyelvfilozófiai alapozású hermeneutikai, befogadélméleti szövegfelfogásnak a szinte teljes hiánya. (Az előbbi tekintetében pl. hasznos lett volna a tárgyalt könyvek sorába fölvenni Terestyéni Tamásnak a Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés 1981. c. munkáját.) A tanulmányok területén számottevően jobb a helyzet, mely különösen sokat javult az utóbbi két-három évben. Ez az időszak persze már szükségszerűen kívül esett a most vizsgált kötetek látókörén.

Visszafelé haladva a két kötet szerkezetében, Máté Jakab nagyívű történeti áttekintése voltaképpen hasonló kérdésekre mutat rá. Mindjárt az általános nyelvtudomány-történeti háttér vázolásánál maradva ugyan megállapítható, hogy bár a pragmatikai szempontok érvényesülését később hangsúlyozza a szerző, az első korszakolásban (73—4) ez nem kap helyet. Így a tanulmányban a nagy huszadik századi korszakok: 1. Saussure, strukturalizmus, 2. generatív grammatika, 3. a szintézis jelenleg tartó szakasza. E ponton talán nem ártana némi árnyalás, még ha másról szól is a szöveg. Saussure tanai ugyanis több határozott irányban ágaztak el: pl. a francia strukturalizmus máig nagyon erős (utolsó hulláma, a neoretorika még friss), de éppúgy a svájci nyelvészre vezethető vissza a szövegtan szempontjából is fontos Prágai Nyelvész kör két háború közötti tevékenysége vagy javarészt Bloomfield deskriptív szemlélete is stb. Az ötvenes években a strukturalizmus még egyszer lendületet vett, többek között Jakobson vagy Riffaterre életművében, hogy azután a nagy vitában újra háttérbe szoruljon. Mindez nálunk a hatvanas évek második felében jelentkezett, midőn a generatív grammatika már fokozatosan átvette a vezető szerepet, ám úgy, hogy közben számos egyéb irányzat alakult ki vele egy időben (pl. a Halliday-féle szisztémikus szemlélet, a szociolingvisztika kettős vonulata Labovval, ill. Hymesszal stb.), amelyeknek nagy részük volt ama pragmatikai fordulat végrehajtásában, amely voltaképpen lehetővé tette a szövegtan kialakulását. Máté Jakab gazdag áttekintésének eme szelíd aránytalanságát jelzi, hogy az irodalomjegyzékből hiányzik Grice, Hymes, a Chomskyt legalaposabban bíráló Hockett vagy Labov és mások neve.

Kissé hasonló a helyzet a nyelvfilozófiával is. Frege, Russell, Wittgenstein, Carnap valóban nagy hatással voltak a huszadik századi nyelvtudományra (75), ám főképp a formális logikát felhasználó nyelvtudományi irányzatokra. (Nem szükséges egyébként polgári filozófusoknak nevezni őket, mert milyen kategóriát állítunk azzal szembe?) A pragmatikai, antropológiai szemléletű nyelvészeti irányzatok (vagy azok jó része) más filozófiai irányzatok eszmerendszerében keresték a külső ontológiai és episztemológiai fogódzót, s ezeket leginkább Heidegger és Gadamer hermeneutikai központú, befogadói szemléletű műveiben lelték föl (Grice pl. Kantban). Gadamer összegző műve 1984 óta magyarul is olvasható, más munkák pl. Jausstól, Isertől stb. folyóiratokban már korábbi évektől, s e művek recepciója mind erősebb lett Magyarországon már 1988 előtt, bár az áttérés az irodalomelméletben a rendkívül fontos szövegelméleti következményekkel talán valóban az utolsó öt évre tehető. Talán a fentiekből is következik, hogy Máté Jakab — nem példa nélkül — a nyelvtudományon kívüli kutatási ágának tekinti a szociolingvisztikát és a stilisztikát.

Az általános történeti bevezetőt követő magyar történeti áttekintés, ill. a törzssanyag földolgozása igen nagyfokú tájékozottságot mutat. A szerző a par excellence szövegten mellett feldolgozza az ide vonható egyéb kutatási területeket is, pl. a mondattant, a stilisztikát, az irodalomtudományt stb. Máté Jakab alapos munkáját, ill. a szerkesztők helyes kiválasztását dicséri, hogy az áttekintés párhuzamba állítható a könyvismertetések globális képével: ugyanazok az iskolák, kutatóműhelyek, irányzatok és markáns kutatói arcélek rajzolódnak ki mind a két szintézisben. Ez a kép általánosságban 1988-cal lezárva is megnyugtató: 1. a többirányú hazai kutatás mind mennyiségben, mind minőségben dinamikusan növekedő arányt mutat, 2. az egyes iskolák karakteresek, magas színvonalúak, 3. az egyes irányzatok között létrejött az oly szükséges dialógus. E jellemzők csak erősödtek az azóta eltelt öt év alatt. Hozzá lehet tenni, hogy e diskurzus eredményeként bizonyos egyetértés van kialakulóban néhány alapkérdést (pl. a három szövegszint helyét) illetően a különböző iskolák között, ezért ma jóval eredményesebb a kutatás, mert kevesebb mögötte az ideológiai küzdelem. S e diskurzusnak egyik legfőbb fórumává éppen a Szemiotikai szövegten vált.

Meg kell még jegyezni, hogy a hazai irodalomtudományban az elmúlt évek (tulajdonképpen évtizedek) során több határozott irodalmi szövegfelfogás is kialakult (erre vö. pl. a *Literaturának a tanulmány hatókörén kívül eső 1991/2. tematikus számát*). Máté Jakab e témát taglalva munkája második részében majdnem lehetetlen feladatra vállalkozott, midőn ezt szinte bibliográfiászerűen áttekintette, óriási anyagot dolgozva föl. Munkája újra rámutat a stilisztika tisztázatlan helyzetére nyelvészet és irodalomtudomány között, de arra is, hogy ma inkább kérdésként merül föl: vajon az irodalomelmélet, a nyelvfilozófia ugyanúgy értelmezi-e a szöveg fogalmát, mint a nyelvészet. A válasz bizonyosan nem lehet egyszerű igen vagy nem.

Végül vessünk egy pillantást a kötetek elején közölt eredeti tanulmányokra. Aligha könnyű ezeket az írásokat akár röviden is összefoglalni. Hiszen egy részük — például a két szerkesztő vagy Vass László tollából valók — hosszabb, már ismert kutatások újabb állomásként olvashatók. Így észlelhető, ahogy Petőfi S. János a formális logika felől egy kiterjesztett értelmű antropológiai szemiotikai felfogás felé halad, ahogy Békési Imre a mondat- és szöveggrammatikára alapozott konstrukciótípus-fogalmát formális logikai és pragmatikai elemekkel bővíti tovább. Így tapasztalhatjuk, hogy Bence Lóránt egy Ladik Katalin-vers elemzése kapcsán szinte teljes szövegten próbál adni huszonöt oldalon, új szintet hozva a hazai irányzatok közé, bár néha kissé zsúfoltan és elnagyoltan. Mindenesetre kiemelendő az elemzés és a hozzá rendelt elméleti keret interdiszciplináris, ill. a nyelvtudományon belül sokoldalú jellege. Ezt a fajta összetettséget, melyet Kiefertől Petőfiig oly sokan hangsúlyoznak, elemzésben, szövegírásban és -értelmezésben magyar tanulmányban még ritkán lehetett eddig tapasztalni.

Végül olvashatunk egy-két olyan tanulmányt Voigt Vilmostól, Zsilka Tibortól vagy Kabán Annamáriától, melyek a többihez képest kissé kevesebb újdonsággal szolgálnak. Zsilka Tibor felfogása például a metaforáról, mely nála egyszerre névátvitel és konnotáció, erősen vitatható, mert konnotáció—meghatározása kérdéses, így nehezen válhat szövegmagyarázó elvvé.

Mindkét kötetet nagyon hasznos repertóriumok zárják különböző szövegteni folyóiratok (*Text, Research in Text Theory, Papiere zur Textlinguistik* stb.) közelmúltbeli évfolyamairól, ill. a külföldi szövegteni munkák magyar ismertetéseiről. Az ismertetőknek voltaképpen egyedül itt volna kívánsága: vajha egy hasonló referenciális kötetet szánának a szerkesztők a legfontosabb külföldi szövegteni szakirodalom ismertetésére is.

A Szemiotikai szövegten 2—3. kötete tehát (mint ahogy a többi is) a magyar szövegteni szakirodalom legfontosabb eddigi kézikönyvei között tartható számon: jó szerkezettel, következetes szerkesztéssel igen informatív munkát tettek le a szerkesztők az asztalra.

A rendszerváltás szótára. Írta: Friez Tamás, Karsai Gábor, Pap Emilia. Szerkesztette Vértés Csaba. Móra Kk., Budapest [1992]. 199 oldal

Szótár nem arra való, hogy sorban olvassuk a címszavait. Egyik korai használója szerint a VégSz. volt ilyen pl. a *minisztérium* címszó körül. Véleményünk szerint most ilyen az alább ismertetendő mű. Nézzük meg csak a külső címlapját, mely egy hulló vörös csillagot ábrázol, a csóvájában többek között ezzel: *bróker, részvény, átvilágítás, kuratórium* . . . Hát nem érdemes ez az együttes olvasásra? A könyvecske tán több mint 600 efféle címszót tartalmaz („tán”: a szerkesztők nem közlik ezt az adatot, nekem meg nem volt kedvem megszámlálni), köztük több szellemes Lehoczky-karikatúrával.

Átmeneti korunkban „sok új fogalom jelent meg, és számos szó kapott új jelentést” (5), a munka „pillanatfelvétel egy mozgásban lévő társadalom szóhasználatáról” (uo.), mely ezért sem teljességre, sem tökéletességre nem törekszik. Kordokumentum kíván lenni. Érde-me, hogy gyorsan megjelent, haszonnal forgathatják a ma élő magyarul beszélők, a magyar nyelv iránt érdeklődők, hazánk határain belül és kívül. Valóban, a brossúrányi termékkel szemben számos kifogást lehetne emelni: nem egy Bakos Ferenc szerkesztette (NB: jeles idegen szavak-lexikográfusunkra még az előszóban utal a kiadó), mint ahogy nem egy filozófus írta ezt az előszót sem (pl.: melyik társadalom n i n c s mozgásban, élete minden pillanatában? vagy én vagyok túl marxista [még?]). De nem érdemes: a fő az, hogy a szótár egyáltalán elkészült, hogy forgathatjuk, szapulhatjuk. Több esetben nem is annyira szótár, mint inkább lexikon: egyetlen kis helyen megtudhatjuk belőle, mettől meddig állt a **berlini fal** címszó), mi az *ecu* (l. alább), mik az állami ünnepeink, ki nevezi ki (ti. ma Magyarországon) a címzetes államtitkárt stb. Ki tudta volna ilyen rövid idő alatt ezt a szerzők után csinálni? (NB: az MTA Nyelvtudományi Intézetének mai magyar nyelvi osztálya nyilván nem — ez nem az ő munkájuk, hanem külső, kiadói dolgozóké. Jó ez így? Kanadától Pétervárig és Londontól Nancyig azonnal nyelvész-számítógép memóriájába rögzítik a lexikálisan új, a szemantikailag átértékelt hazai s az itt említett kölcsönelemeket, onnan írják ki olykor egy-egy ilyen kisebb, vagy éppen nagyobb könyvre valót. Jó lenne a hazai eredményeket is így látni, nyelvész-feldolgozásban.)

A címszók, amint ez egy lexikonhoz illik is, ha jól látom, mind főnevek, ill. adnominális kapcsolatok: *egyesülés, keynesizmus* [kínizizmus] (a szótár maga közli így, szögletes zárójelben és kurrens betűtípussal a magyar ejtést), *megyei közgyűlés, zöldek* stb. Maguk e főnevek, mint látható, vagy magyar szavak, vagy idegenek: latinok, angolok, ritkábban mások: *ombudsman*. A betűszók sokszor magyar, olykor azonban idegen szókapcsolatokat helyettesítenek: *Fidesz, ecu*. Áruljuk el végre az utóbbit: **European Currency Unit** ('európai pénzegység') — tehát nem francia. És akkor a helyes magyar kiejtés is kérdéses: tulajdonképpen nem [ékü], ahogy, mea culpa, eddig magam is mondtam, hanem [juköju] — kötve hiszem, hogy ez valóban így alakulna, szuggerál az íráskép, meg túl franciásak vagyunk, bármennyire is angol nyelvi világ vesz körül bennünket. (Ceterum censeo: ahhoz legalább három-négy európai nyelvet kell ismernünk — mondjuk, a latint és a görögöt beleértve —, hogy jó lélekkel magyar nyelvművelők lehessünk.) Mindezt azért nem kívánom részletesebben kifejteni, mert biztosra veszem, hogy erről — ti. új szavaink-kifejezéseink eredete, felépítése stb. — e sorok írásakor több szakdolgozat is készül(t): nem kívánom fiatal kollégáim kenyerét elenni.

Papp Ferenc

Sándor Klára: A Bolognai Rovásemlék. A székely rovásírás I. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged, 1991. 204 oldal.

A nyelvészek, történészek és régészek körében kevés a rovásírás-szakértő és -kutató. Ezért különösen örvendhetünk annak, hogy Sándor Klára, a rovásírás új, fiatal bűváraként igen jelentős művet publikált. Címbeli munkájában a legterjedelmesebb, legfontosabb és az egyik legkorábbi rovásírásos emléket, a lelőhelyről elnevezett Bolognai Rovásemléket (röv. BR.) választotta vizsgálatá tárgyául. Célja: ennek olyan kritikai új kiadása, amely biztosítja a szavak olvasatát, és általános, valamint részletes filológiai leírást, elemzést foglal magában. Külön fejezetben foglalkozik röviden a legjellemzőbb nyelvi sajátosságokkal is. Már most kimondom, véleményem szerint a célját elérendő feladatot mintaszerűen oldotta meg.

Könyve ezt tartalmazza: Előszó. Bevezetés. Az 1. rész címe: Általános filológiai elemzés. Ennek a következő fejezetei vannak: Az emlék fölfedezése, első kiadása, irodalma. A nyelvemlék leírása. (Mindegyik fejezet alfejezetekre tagolódik.) A kézirat írói. A fennmaradt kézirat és a rovásbot viszonya. A rovásbot keletkezésének, illetve megtalálásának helye. A Bolognai Rovásemlék keletkezésének ideje. A Bolognai Rovásemlék tartalma. Az emlék rovásírásos részeinek betűhasználati jellemzői. Az emlék latin betűvel írt részei. Összefoglalás. — A 2. rész címe: Részletes filológiai elemzés. Ez az alábbi fejezetekből áll: A naptár. A bibliai nevek. A 681. kéziratlap [az emlék megfajten szövegű része]. A Bolognai Rovásemlék nyelvi jellemzői. — A kötetet az Idézett művek jegyzéke, a Függelék I (A Bolognai Rovásemlék kéziratának fényképe), a Függelék II (A Bolognai Rovásnaptár, a Batthyány-misekönyv, a Winkler-Kódex és a Müncheni Kódex naptárának összevetése), valamint a Mutatók zárja.

Már az idézett fejezetcímek alapján is fogalmat alkothatunk arról, hogy Sándor munkája mennyire tartalmas, sokoldalú; arra törekszik, hogy minden lényeges kérdést megvizsgáljon. Tudván tudja: a BR.-nek a további kutatásokra való felhasználása, tanulmányozása csak úgy lehet célravezető, ha van róla a legapróbb részletekre is kiterjedő, megbízható, forrásértékű leírás. Elsősorban ugyanis ez a legfontosabb. E tekintetben a szerző úgy végezte el feladatát, hogy monográfiája a jövőbeni kutatások számára eszményi, biztos alapul és útbaigazításul szolgál. A kötet adatközlése is példás megoldású: lásd a szócikkek elején a rovásemlék szavainak hasonmását, a megfajten és a latin megfelelők szemléletes betűhív kivételét, valamint a kapcsolódó nyelvemlékes példák paleográfiai és mellékjeles alakban való idézését.

Sándor tanulmánya rámutatva a korábbi tévedésekre, bizonytalanságokra, biztos ismérveket közöl, hogy világosan, megnyugtatóan eligazítson a következő kérdésekben: a kézirat rovásjeles része, a latin betűs megfajten, valamint a latin fordítás kitől származik, Marsigliótól, az emlék fölfedezőjétől, vagy a neki segítő székelytől, milyen mértékben, mely esetekben való tőlük, ki végezte az illető javítást, kihúzást? Stb. A szerző kifejti, ő hogyan képzei el a kézirat keletkezését (32—4). Külön fejezet (35—42) vizsgálja a fennmaradt kézirat és a rovásbot viszonyát, pl. azt, hogy az előbbinek mi a közvetlen forrása, első másolat a botról, vagy egy korábbi másolatról készült; a kézirat naptáron kívüli kis részei: a bibliai nevek (a Jézus életével kapcsolatos hely- és személynévek), az ábécé meg az áthúzott, eddig megfajten szöveg szintén a rovásbotra mennek vissza, vagy más forrásból és időből is eredhetnek; Marsigli mennyire másolhatta pontosan a botra rótt jeleket? Stb. Sándor rendkívül körültekintően, minden apró részletet, mozzanatot gondosan figyelve, mérlegelve, a közvetett körülményeket, fogódzókat is segítségül hívva, a lehetőségek határain belül igyekszik esetenként kimutatni, jelezni a rovásbotról való másoláskor és a megfajtenkor esett, illetve eshetett módosításokat, hibákat, valamint azok okait. Utal rá, hogy némely szövegromlás az eredeti forrásra vezethető vissza; olykor az idézhetett elő tévedést, hogy a

rovásbot egyes jelei — például repedés, karcolás miatt — nem látszottak jól; vagy másoláskor természetesen figyelmetlenségből is történhetett elírás, kihagyás; stb.

Tudjuk, hogy a nyelvelmékek problematikus keletkezési helyének tisztázása, megállapítása mennyire fontos. Sebestyén Gyula szerint Marsigli Háromszéken bukkant rá és másolta le a rovásnaptárt. Rajta kívül más nem foglalkozott ezzel a lényeges kérdéssel. Sándor e vonatkozásban is új, elfogadható eredményt hoz. Az emlék néhány kulcsszó értékű helye Gyergyószentmiklós környékére rögzíthető. A naptárbeli ünnepek alapján úgy vélekedik, hogy a rovásbot obszerváns ferences szerzetesek munkája. Szerinte a botról másolt kézirat keletkezési ideje szintén pontosabban meghatározható, mivel a rovás emlék előtti térképek dátumai arra engednek következtetni, hogy Marsigli 1690-ben október végétől decemberig tartózkodott Gyergyóban (l. 42—3, 78). Megjegyzendő: „A naptár a 15. századból való ugyan, de valószínűleg egy 13. századi rovásbotra megy vissza, így közelebb visz a székely rovásírás és a Kárpát-medencében találhat más rovásírásos emlékek kapcsolatának földerítéséhez” — hívja fel a figyelmet Sándor könyvének fülszövege. A szerző a kalendárium vitatott keletkezési korát szabatosabban a XV. század második felére, a XV—XVI. század fordulójára teszi az emlékbeli ünnepek és nyelvi sajátosságok ismérvei alapján (47). Kérdésként merült föl bennem: a naptári ünnepek, a szentek nevei, a hitéletbeli tulajdonnevek mennyiben alkalmasak kormeghatározásra, számolva sajátos nyelvi és használati szerepükkel. Például az ómagyar kori hangváltozások ezeket is ugyanúgy érintették, mint más szavakat? Ezek is mindig igazodtak az illető nyelvjárás jellegzetességeihez? Vannak köztük állandó formák, amelyek sok ideig továbbhagyományozódtak? Az utóbbi kérdésre mintha felelet volna ez az összefoglaló megállapítás: „A rovásnaptár legtöbb névalakja más forrásokból már eddig is ismert volt, ugyanígy találjuk a másik három 15. század végi naptárban [feljebb l. nevük szerint]. Ezek a megegyező névalakok megengedik ezt a következtetést, hogy a keresztnevek egy jelentős csoportja az egyes nyelvjárásoknál nagyobb nyelvterületen is azonos formában élt, hiszen a négy naptár mindegyike más-más nyelvjárásban íródott” (152).

A szerzőnek nem volt célja a BR. nyelvészeti elemzése, de a szavak olvasati, névtani stb. kérdéseinek vizsgálata során nyelvi szempontból sok lényeges és értékes megállapítást tesz. Továbbá a kötet végén egy rövid fejezetben (147—52) kiemeli a rovás emlék legjellemzőbb, legszembetűnőbb nyelvi (hangtani) vonásait, és összegzi a nyelvtörténeti vonatkozásokat. Milyen jó volna, ha e befejező részben Sándor Klára, a naptár nyelvi anyagát uralva és — úgy mond — belülről ismerve, átfogóbb és részletesebb összképet tárna elénk. Persze a BR. bővebb vagy teljes nyelvi feldolgozására, kimerítő nyelvészeti elemzésére, mint legelhivatottabb, ezután is sort keríthet.

Igen fontosnak tartom Sándor azon véleményét, amely szerint a rovásírás belső szabályosságai lehetővé teszik a nem jelölt magánhangzók meghatározását (11). A rovás emlékeket jórészt e „fogyatékoságuk” miatt tekintik alkalmatlannak nyelvtörténeti felhasználásra. De sajnos itt is azt kell jelezni, hogy a biztos rovásírásos adatok is figyelmen kívül maradnak a nyelvtörténeti kutatásokban.

A szerző olvasataival általában egyetértek. Persze az is előfordul, hogy némely kérdés az adható választ kissé másképp veszem szemügyre. Példának okáért a rovásnaptár hanghiányos *gyd* szavának *Egyed* olvasata Sándor szerint azért látszik hihetőbbnek, mert az egykorú nyelvelmékekben ez a leggyakoribb forma, az *Egyid* és *Együd* ritkán szerepel (122—3). Ehhez hozzáteszem: az *Egyed* mellett szól az is, hogy a naptárban a szó eleji és szó belseji *e* szinte kivétel nélkül jelöletlen (l. 66). Énmagam ugyanolyan valószínűnek vélem a másik két változatot is az eredeti *Egyid* (< e. lat. *Egidius*; vö. EtSz. 1: 1496; TESz. 1: 718; FNESz.⁴ 1: 410) alakból kiindulva, mely a konzervatív és labiális *ü*-ző jellegű székely nyelvjárásban megőrződhetett vagy ajakhangúsodhatott is. Ezt támogatja továbbá az, hogy

a BR.-ben előfordul az *i* és *ü* jelöletlensége (vö. 66—7). Az *i* elhagyására azonos, illetve közel korú más rovás emlékekben szintén találunk példát (l. Németh Gyula: A magyar rovásírás. Bp., 1934. 17—8); azokban csak egy *ü*-t tartalmazó szó van, a Csíkszentmiklósi-Csíkszentmihályi Feliratban, amely jelzi az említett hangot. Az *Egyed* név esetében is a későbbi rovásírás- és nyelvtörténeti kutatásoktól remélhetjük annak megállapítását, hogy melyik lehetséges olvasati változat a legvalószínűbb, illetve legbiztosabb.

Ismeretes, hogy a székely rovásírásnak korábban jellemző sajátossága a magánhangzók ki nem írása. Erre nézve Németh Gyulának vannak bizonyos általános megfigyelései, pl. az, hogy a vokálisok közül főképp az *e* és *a* marad el (l. tőle: i. m. 17—9). Sándor számadatai szerint a BR.-ben gyakorisági sorrendben legtöbbször az *e*, *o*, *a* nincs jelezve. A magánhangzók jelölése vagy nem jelölése szempontjából a szerző fontos megállapításokra jut. Például a vizsgált emlék alapján úgy véli: föltehető, hogy a székely rovásírás eredetileg csak a szóvégi meg a hosszú magánhangzókat tüntette föl, a szókezdő és szó belseji rövid vokálisokat viszont nem. Vagy: a BR.-ben az *i* sokszori kiírása azzal magyarázható, hogy 13 esetből 6-szor magánhangzó mellett fordul elő, s ilyenkor az elmaradása értelemszerű lenne, mert két szomszédos magánhangzó helyett csak egy szerepelne. Sándor lehetségesnek tartja, hogy az általa kimutatott magánhangzó-jelölési szabályosságok a rovásírás eredetének kutatásában, földerítésében is fogódzót nyújthatnak (l. ezekről 64 kk. és passim).

Az *e*-vel és *a*-val kapcsolatban én a következőkre gondolok: nyelvünkben a korai rovás emlékek korában is hihetőleg a leggyakoribb magánhangzók lévén, ezeknek az ösztönös vagy tudatos elhagyása volt legcélszerűbb a rovásírás könnyítésére. Másfelől: olvasáskor a rovásjelekkel írt szavakhoz a hiányzó *e*-t és *a*-t lehetett legkönnyebben hozzá érteni. Csupán fölvetem, hogy *e* hangok feltűnően sokszori ki nem írását bizonyos előzmény, más tényező, körülmény is meghatározhatta. (A hangok jelölésével kapcsolatos kérdések behatóbb tanulmányozásra várnak.)

Apróbb észrevételeim közül most csak néhányat jelzek. Csíkszentmihályi Felirat (9, 12, 64) helyett ajánlatosabb a Csíkszentmiklósi-Csíkszentmihályi Felirat elnevezést használni, mivel az újabb kutatás eredményeként a szóban lévő emlék Csíkszentmiklóson is keletkezhetett (l. Ferenczi Géza—Ferenczi István: Magyar rovásírásos emlékekről. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979. 24—5).

A *mencent* 'Mindszent' alakról ezt olvassuk: „A szóközépi *-nc-* *c* hangja az *sz*, és az *sz* hatására zöngétlenedett, *d*-ből keletkezett *t* összeolvadásával jött létre. (Tehát nem esett ki a *-d-* a két szomszédos mássalhangzó között.)” (130). Majd pedig: „A többi naptárhoz és egyéb nyelvtörténeti adathoz képest nem föltétlenül jelent kiejtésbeli eltérést, hogy a rovás-naptár jelöli az elíziót a *mencent* ... és a *szenkereszt* ... ünnepnévben. Valószínűbb, hogy csak helyesírási eltérésről van szó. (Vö. még *Mindenszentek* ... 130. l.)” (148. jegyz.). Ezek után nem tudható, hogy Sándor mit tart valószínűnek: az összeolvadásos vagy a hangkivetéses formát? Elízió esetén a *szent* *sz-e* affrikálódott? Az idézett magyarázatok nem adnak megfelelő választ.

Bosszantó, hogy a könyvben ilyen könnyen elkerülhető hibák fordulnak elő: ismeretem [ismertetem] (18), sorrendje (72), Más naptárak azért nem segít [segítenek] (97), pontatlan [pontatlan] (109), tarttja (116), Marsilgi [Marsigli] (117), kövekező (118) stb.

Általános értékelésként szeretném hangsúlyozni: Sándor munkája a BR.-kel kapcsolatos kutatások eddigi eredményeit mindig éles kritikus szemmel vizsgálja felül (itt elsősorban Sebestyén Gyula A magyar rovásírás hiteles emlékei [Bp., 1915.] című művének vonatkozó részeire gondoljunk), számtalan kételyt, hibát eloszlat, illetve helyreigazít, rávilágítva — ha lehet — ezek okaira is. Megjegyzem, Forrai Sándor Küskarácsontól Sülvester estig [Bp., 1985.] című munkáját, amely törzsrészában a BR.-kel foglalkozik, kívánatos lett volna bővebben és közelebbről értékelni, nem csak annyi sommázással, hogy „Megállapításait

fenntartással kell fogadnunk, de a tájékozódást megkönnyíti, és néhány továbbgondolásra érdemes kérdést is fölvet” (19).

Sándor a BR.-nek tulajdonképpen új és viszonylag teljes bemutatását, elemzését adta közre. A naptár szavait céljának megfelelően többféle szempontból vizsgálja: naptártörténeti, névtani, írástörténeti, nyelvészeti, illetve nyelvtörténeti; így nyert becses adatait, eredményeit tehát nemegy tudományág hasznosíthatja.

Magyarázataiban és bizonyításaiban igyekszik mindig meggyőző tényekre, érvekre támaszkodni. Távol áll tőle, hogy a (még) eldönthetetlen kérdésekre erőltetve, bármiképpen megfejtést találjon; nyitott problémaként hagyja mindazt, amit sem bizonyítani, sem tagadni nem lehet. Megoldást kereső elgondolásait, föltevéseit mindenkor nagyon megfontolva, a valós lehetőségeket fürkészve alakítja ki. Ezzel kapcsolatban idézem Benkő Lorándot: „De a bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió! És munkára, továbbgondolásra is jobban serkent, hiszen nyilvánvalóvá teszi, hogy ómagyar emlékeink legkisebb részletével is minden körülmény tüzetes és ismételt számbavétele, nagyon kemény filológiai és empirikus munka árán, csak lépésről lépésre haladva, sőt valószínűleg kényszerűen vissza-visszalépdelve kell megküzdenuünk, ha »olvasni« a valóságot legalább megközelíteni szándékozva akarunk” (ÁrpSzöv. 93). Ez olyan vezérelv, amelyet a rovás emlékek vizsgálatakor különösen szem előtt kell tartani, számtalan rejtélyük és buktatójuk miatt. Csak ilyen bizonytalanságok, illetve tudományos alapú sejtések, föltevések útján-módján és újabb emlékek, tények fölfedezésének segítségével juthatunk el a végső célhoz: a néma feliratok, kérdéses emlékrészek kétségtelen vagy legvalószínűbb megfejtéséhez.

Végül szólni kell még valamiről. A székely rovásírás-kutatás fejlődésében új szakaszt jelez a BR. fülszövege és Előszava, arról tájékoztatva, hogy Sándor munkáját követően a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának Magyar Őstörténeti Könyvtár című kiadványsorozatában egy olyan kötet megjelenését várhatjuk, amely a székely rovásírás annotált könyvészetét, kutatástörténetét és emlékeinek ismertetését foglalja magában. Utána folytatódik a rovás emlékek teljes anyagának rendszeres feldolgozása és kritikai kiadása. Így lehetővé válik, hogy „a magyar nyelv-, illetve művelődéstörténet kutatói kellőképpen bevonhassák vizsgálataikba ennek a sajátosan magyar írásfajtának az emlékeit. Erre alapozva lehet tisztázni a székely rovásírás eredetét, ami a magyar őstörténet kutatásához szolgáltathat fontos adalékokat”. Ennek megvalósulásához Sándor Klárának a Bolognai Rovás emlékről írt műve nagyon jelentős hozzájárulás, előrelépés, és minden bizonnyal nélkülözhetetlenül, termékenyítően segíti a további kutatásokat.

Kósa Ferenc

Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. *Linguistica Series A, Studia et dissertationes, 9.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1992., 189 oldal.

1. 1990 őszén szomszédos országokbeli és hazai magyar kutatók részvételével tudományos tanácskozás volt a Nyelvtudományi Intézetben. A konferencia a mai magyar nyelvhasználatra irányuló vizsgálatok egyik láncszeme volt. A kötet ennek a tanácskozásnak az előadásait tartalmazza (de 1. 2).

2. Balogh Lajos és Kiss Gábor racionális érveléssel ír a nyelvatlasz adatai számítógépes tárolásának és feldolgozásának a lehetőségeiről és szükségességéről, valamint perspektívájáról. Nem kétséges, ha lehetőségeink megengedik, a szándékot mielőbb érdemes lesz megvaló-

sítani. Nemcsak a külföldi példák, hanem a hasonló hazai tapasztalatok is ezt diktálják. Egyáltalán: a nyelvtudomány minden területén szorgalmaznunk kell az elektronikus adattárrolást és feldolgozást.

Bartha Csilla egy később teljessé váló vizsgálat első szakaszának eredményeit közli. A kétnyelvűség-kutatás bizonyos kategóriáit alkalmazva arra keres választ, hogyan mozdul el erdélyi menekültjeink nyelvhasználata a magyarországi köznyelv felé. Az a vélekedés, hogy „van egy erdélyi standard és annak regionális változatai” (24), némi magyarázatot kívánt volna, különös tekintettel a magyarországi standardra. Bartha a köznyelvtől való eltéréseket 3 típusba sorolja: szókölesönzés, regionális formák, interferencia-jelenségek (20). Az utóbbi 2 típus elkülönítése több esetben is problematikus lehet, hiszen a regionális formák nem is kis része bizony interferencia (következménye), például az *üzemmérnöki*-nek erdélyi *almérnöki* megfelelője román mintát tükröz (l. például Kabán 66). Bartha jelzi az elvégzendő feladatokat. Magam közéjük sorolnám legalább néhány esetben a kiinduló nyelvhasználati forrásnak, tehát az erdélyi település, család nyelvhasználatának a szemrevételezését.

Kontra Miklós a magyar -t végű igék felszólító alakjainak társadalmi eloszlását vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy a jelenségre vonatkozó generatív fonológiai általánosítás szociolingvisztikailag tarthatatlan, s ez „e meghaladott elmélet elégtelenségének újabb bizonyítéka” (94). A generatív fonológiai általánosítás szerint ugyanis „aki szuksüköl, suksüköl is, és viszont” (90). Kontra nyelvhasználati adatok statisztikáival minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a valóság más, hogy ti. vannak, akik szuksükölnek, de nem suksükölnek, és fordítva. Azaz azt igazolja, hogy adekvát nyelvhasználati leírás szociolingvisztikai alapvetést föltételez.

Gal Susan tanulmányának újraközlését (Regio 1991/1: 66—76) csak helyeselni lehet. A felsőöri magyarok nyelvcsere-jének okairól s e folyamat részleteiről ad mintaszerű szociolingvisztikai leírást, ezért fontos, hogy hozzáférhető legyen a széles szakmai közvélemény számára. Imre Samu annak idején ugyan megírta már, hogy „Felsőőrben ma lényegében nyelvcsere van folyamatban” (NytudÉrt. 72. sz., Bp., 1971. 6), leírására azonban nem vállalkozott.

Fülei-Szántó Endre Bomló kétnyelvűség című tanulmányában a romániai magyarok „egészen sajátos nyelvi-kétnyelvűségi hullámvásárol” (36) ír. Szól a kétnyelvűségnek, ennek a valóban ingatag fogalomnak a típusairól, megemlítve, hogy valamelyik nyelv szinte mindig domináns. A Megfélemlített nyelvhasználat című alfejezet a nyelvi elfojtás kísérőjelenségeit említi, és szól arról, hogy a következményként beálló hiányt hogyan pótolja a másik nyelv. Megállapítja, hogy „Bármely nyelv üldözése, elpusztítása a genocídium egy válfaja, szemiotikai gyilkosság” (44), s — bizony igenis időszerű — kutatási javaslatokat tesz.

Lanstyák István Csallóköz és Mátyusföld újabb gyűjtési adatai alapján új módszerrel mutatja be a lexikai alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggését. P. Trudgill geolingvisztikai módszerét követve teszi láthatóvá a feltűnőbb gyakorisági különbségeket, s ezt 10 ábrán szemlélteti. Nem kétséges, a nyelvföldrajz hazai művelőinek is ismerniük kell ezt az eljárásmodot. Lanstyák tudománytörténeti kérdéseket is érint. A szociolingvisztika jelentkezése valóban hozott átmeneti elbizonytalanodást a dialektológiában, elsősorban azonban azokban az országokban, amelyekben nagyrészt a nyelvföldrajzi vizsgálatok jelentették a dialektológiát. Azok a lemondó, szkeptikus hangok, amelyek az angol nyelvű irodalomban felbukkannak (Lanstyák ezekre hivatkozik), a német nyelvűben például jóval ritkábban olvashatók. Egyetértéssel hivatkozom arra, amit Lanstyák a hagyományos és az újabb dialektológiai módszerek egymást kiegészítő voltáról (110) és arról ír, a cél nem az, hogy a városi nyelvváltozatok vizsgálata váltsa föl a területiek kutatását, „hanem az, hogy a térbeli változatok vizsgálata elmélyüljön a társadalmi dimenzióknak a földrajzival egyenlő mélységű föltárása által” (115).

Péntek János a román nyelvnek az erdélyi magyar nyelvjárásokra gyakorolt hatását, a hatás mértékét kívánja meghatározni mennyiségileg. Megállapítja, hogy összevetésre és objektív mérlegelésre leginkább az atlaszadatok alkalmasak. Ezért ő a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagát vette alapul, amely atlasz 3-3 ezer lexémát tartalmaz 140 kutatópontján. A román jövevényszavak száma kutatópontonként 10 és kb. 500 között, azaz 0,5% és 17% között mozog. Megállapítása szerint a mezőségi magyar nyelvjárások juthatnak a moldvai csángó nyelvjárások sorsára. A kevertnyelvűség terjedését, a magyar nyelv erodálását segíti, ha a magyar köznyelv hatása alól kikerül valamely nyelvjárás vagy terület (például a keleti székelység). Székely nyelvjárás tapasztalatok is igazolják, hogy a szókölcsönzés nem kizárólag kétnyelvű közösségekben fordul elő.

Tolcsvai Nagy Gábor arra a kérdésre keres választ, van-e nálunk — a proletárdiktatúrával járó sokkhatás után — családhoz, réteghez kötődő nyelvi hagyomány (166). Megfigyelése szerint 1989 óta számos elnyomott hagyomány éledt újjá, s 50, általa megkérdezett egyetemi hallgató (magyar szakosok) közül 48 szerint élnek környezetükben nyelvi hagyományok (értelmiségi családokról van szó elsősorban). Mindezek ismeretében fölmerül a kérdés: a nyelvművelés, az anyanyelvi oktatás hogyan segítheti újjáéledésüket, új hagyományok kialakulását, s hogyan lehet az igényes nyelvhasználat egyik forrásává tenni őket?

P. Lakatos Ilona nyíregyházi őslakosok és nyelvjárás betelepültek nyelvhasználatában jelentkező közhelyeket vizsgálta szövegfülvételek alapján, s azt állapította meg, hogy az őslakos városiak kb. kétszer annyit használnak, mint a faluról beköltözöttek. Helyesen következteti, hogy ez összefügg a nyelvjárás háttérrel (99), vö. Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Bp., 1980. 26, 58.

Többen nagyobb nyelvi korpusz statisztikai feldolgozásával elemzik a nyelvhasználat egy-egy szeletét. Molnár Csikós László a vonatkozó mellékmondatok előfordulását, megjelenési formáinak (utalószavas stb.) megoszlását vizsgálja írott nyelvi források alapján. — B. Fejes Katalin kalocsai járásbeli 9—11 éves tanulók írásbeli nyelvhasználatának szintaktikai jellemzőit elemzi számítógép segítségével, s különbségeket állapít meg a nemzetiségi és a magyar anyanyelvű tanulók nyelvhasználata között. — Kabán Annamária 2 erdélyi magyar napilap szövegeit vizsgálja szintaktikai és lexikai szempontból, s külön szól a regionalizmusokról. — Károlyi Margit hajdúhadházi szövegfülvételek alapján elemzi az infinitívuszokat.

Penavin Olga pedig a Jugoszláviai magyar népmesék I. és II. kötete alapján az *i*-zés és *é*-zés gyakoriságát vizsgálja. — Molnár Zoltán Miklós 6 muravidéki település lexikai anyagát vizsgálja regionalitási mértékük szerint hasonlítva össze őket, s jut tanulságos megállapításokra. — Varga József azt elemzi, hogyan rétegződik a Mura-vidéki Göntérháza szókészlete bizonyos szociológiai és lexikológiai szempontok szerint. Úgy látja, a szlovén hatás még nem nagy.

3. Gyűjteményes kiadványokat nem tanácsos tárgymutató nélkül megjelentetni. Van a bemutatott kötetben is, s belőle is látható, hogy tematikailag változatos tanulmányok várnak olvasásra, hiszen a beszélt és írott nyelv, a köznyelv és a nyelvi regionalizmusok, a hazai és a határainkon kívüli magyar nyelvhasználat, a kétnyelvűség, az asszimiláció, a nyelvi tudatosság, különböző leírási módszerek egyaránt szóba kerülnek. Majd mindegyik szerző elvégzendő feladatokat is megnevez. A kvantitatív megközelítés hovatovább természetesen velejárhoja az élőnyelvi kutatásoknak.

Kontra az előszóban reményünk valóra válásáról ír. Arról, hogy 1990-ben Budapesten olyan konferenciát lehetett rendezni, „amelyen minden környező ország kisebbségi magyar nyelvhasználatáról hallhattunk előadásokat, maguktól a kisebbségi nyelvészektől” (1). Bizony, ez nagy előrelépés. Mert gondoljuk csak meg: az elmúlt évtizedekben hányszor sajnálkoztunk amiatt, hogy honi konferenciáinkra meghívott szomszédos országokbeli magyar

kutatók menetrendszerűen „közbejött akadályok” miatt nem tudtak részt venni. Remélni valóink azonban maradtak még. Például az, hogy — csak erről a térségről szólva — a Kárpát-medencében senkinek se kelljen éreznie, megtapasztalnia, mit is jelent a megfélemlített anyanyelvhasználat.

Kiss Jenő

Szende Tamás: Phonological representation and lenition processes. [Fonológiai alapalak és lazítási folyamatok.] (Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics 24.) A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992. 269 oldal

Szende Tamás új könyvében azokat a fonológiai (hangnyelvtani) folyamatokat tárgyalja, amelyek a szóalakok fonológiai reprezentációit (alpalakjait) a társalgási stílusban használatos, mindennapi, természetes formákra alakítják. A szavak alpalakjai és beszédbeli realizációi többé-kevésbé eltérnek. Az eltérések a naiv (tehát normális) anyanyelvi beszélőt — bár állandóan él velük — általában meglepik. Gondoljunk például azokra, akik mondjuk a *-ban* rag *-ba* realizációjáról úgy vélekednek, mint a Nyelvművelő kézikönyv, mely szerint az *-n* nélküli alak „bizalmas köznyelvi beszédben ma sem tekinthető merőben hibásnak” (NyKk. I: 266). Az *-n*-ek kiejtéséhez való ragaszkodás, illetve az ilyen elvárás, vagyis az alpalakok tisztelete és az „igényes beszéd” kritériumává tétele aztán komoly bonyodalmakhoz vezet. Példának okáért Latinovits Zoltán Ady- vagy Arany-szavatairól egy ilyen gondolatvilágban két dolgot lehetne állítani: vagy azt, hogy a színészkirály versmondása az időnként hiányzó *-n*-ek miatt nem tartozik az „igényes beszédhez”, vagy azt, hogy bár odatartozik, Latinovits hibásan beszélve szavalt. Mindkét állítás abszurd.

Szende vállalkozásához két dolog szükségeltetett: a hangnyelvtani reprezentációnak mint absztrakt-általános kategóriának a definiálása, valamint egy megbízható és autentikus (vö. Ilson 1991, folyóiratunkban ismertette Barát 1993) adatházis.

A könyvben elemzett adatok négy 21—23 éves főiskolai hallgató és egy 43 éves mérnök spontán beszélgetéséből származnak. A felvétel 1986-ban készült a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Laboratóriumában. A három nő és két férfi beszéde körülbelül 45 ezer szótagot tesz ki. A felhasznált anyag 2055 mintára oszlik, melyek mindegyikében 1—20 lazítás (az alpalakhoz képest torzítás) található. E mintáknak egy gondosan kiválasztott almintája képezte a műszeres elemzés tárgyát.

A könyv első fejezetében (Theoretical approaches to word-level phonological representation in post-SPE frameworks, 9—86) a szerző az 1968 (Chomsky és Halle: The Sound Pattern of English) utáni és 1987 előtti elméleteket teszi mérlegre: a természetes generatív fonológiától a dinamikus fonológiáig számszerint 12 elméletet vizsgál meg. A részletekbe menő, de azokban nem elvesző kritikai elemzés végkövetkeztetése szerint a tárgyalt hangnyelvtani elméletek egyike sem nyújt teljesen kidolgozott és használható keretet a szó szintű fonológiai reprezentációk olyan leírásához, amelyből a lazítási folyamatok levezethetők lennének (86).

De mi a lazítás? A természetes fonológia szerint minden szekvenciának van egy szabály irányította, a fonológiai alpalakot szorosan követő realizációja, amely bizonyos körülmények hatására torzításokat szenved a beszédprodukción során. Feszítés (ang. fortition) áll fenn akkor, amikor az alpalakhoz képest tagoltabb szegmentumsor realizálódik, például amikor elmarad az igazodás (*út-ja úttya* helyett); a lazítás (ang. lenition) következtében az alpalaknál tagolatlanabb szegmentumsor jön létre, például valamely

elem(ek) kiiktatása következtében. Amint a szerző máshol írja: „Köznapi beszédben ezek az utóbbi torzításfajták vannak erős túlsúlyban” (Szendé 1990: 183). A köznapi, fesztelen beszéd torzított szóalakjait a kiindulásként szolgáló, teljes (minden fonológiai összetevőt szabályosan rendezett formában tartalmazó) alapalakból sajátos mechanizmus hozza létre. Ezt a szerző a „globális programozás elvének” nevezi (vö. 168–81). Lényege, hogy eltünteti a teljes alakzat összetevőinek egy részét, amellet — bizonyos határokon belül — a teljes alapalak rendezettségét is megbontja. Az eredmény szűkített információs tér, a szóalak szerkezetének részleges átalakítása a torzított realizációban. (Ezzel kapunk magyarázatot arra, miért érthető nehezebben a fesztelen beszéd mint műfaj a formális közléshez viszonyítva.)

A második fejezet (Systematic phonological representation, 87–183) az alapalak és a realizáció közötti folyamatok megragadásához szükséges feladatokat végzi el. Szó esik itt a klasszikus generatív fonológiában (Chomsky és Halle 1968) háttérbe szorított fonémáról, Szendé fonémáfelfogásának a magyar magánhangzók és mássalhangzók leírására gyakorolt hatásáról, stb. A magyar fonológia számos, ma is vitatott kérdése kerül itt újra elő, például a *j* státusza (mássalhangzó-e, vagy diftongus siklóhangja), önálló fonémák-e a hosszú mássalhangzók, vagy két azonos elem szekvenciái, a zárt *ē* helye a magyar hangrendszerben, és így tovább.

A lazításról szóló fejezet (Lenition processes, 184–218) a kulcsfogalom meghatározásával kezdődik, majd a magyar fesztelen beszédbeli (casual speech) torzítási folyamatokkal folytatódik. A lazítás és a feszítés egymáshoz viszonyított fogalmak. Egyazon realizáció a környezete általános lazítási programjának függvényében minősülhet lazítottnak, feszítettnek vagy semlegesnek (190). A fesztelen beszédbeli lazítást előidéző okok többek között a kommunikatív műfaj, a jelentéstani kiüresedés, valamint a beszédtempó gyorsulása (az egységnyi időre jutó fonemikus elemek számának növekedése).

A lazítás típusai a következők:

1. **Redukció.** Egy vagy több képzőmozzanat kihasználatlan; egy vagy több másodlagos disztingtív jegy képviselete hiányos; a szótagstruktúra érintetlen. Pl. az *ezeke* [z] eleme esetében a redukció folytán a nyelv elülső része kisebb felületen, lazábban kerül érintkezésbe a dentálveoláris szájjpadfelülettel; akusztikailag a frikciós zőrejösszetevők rövidebbek és alacsonyabb intenzitásúak lesznek; fonológiailag pedig a [+folyamatos] jegy képviselete hiányos. Nagy gyakoriságának valószínű oka az, hogy a legkevésbé távolítja el az alapalaktól az ejtett alakot.

2. **Törlés.** A fonémarealizációból a fő és a másodlagos azonosító jegyek eltűnnek, de fonetikai nyomokat hagynak hátra, pl. a *nagyon jó*-ban a második *n* törlődhet, de a nazalizáció átterjed ekkor a megelőző *o* hangra.

3. **Kihagyás és csonkítás.** Kihagyáskor egy fonéma képviselete hiányzik a szóalakból. A csonkítás a szóhatárok mentén induló kihagyás, az alapalak legalább egy elemének megtartásával, például *szóval* → [[so]], ahol a dupla szögletes zárójel a ténylegesen hangzó, torzított alakot jelöli.

4. **Szekvencia-redukció.** Egy artikulációs szakasz lazítása redukció halmozott jelentkezésével a szekvencia valamely értelemben azonos jellegű összetevőinek során, például az összes zárelem lazításával a *szóval egy kicsit*-ben, amikor a [k] és a [t] zár szakasza eliminálódik és a zöngétlen zár-réshangnak is csak a rés eleme marad meg.

5. **Szekvenciazsugorítás.** A szekvencia egy jelentéstaniilag-grammatikailag-pragmatikailag egységként azonosítható szakaszának olyan csonkítása, aminek következtében az egységben az alapalakban nem szereplő összetevők is megjelennek. Például *szóval* [hsz] → [s-], ahol három fonémaképviselet elhagyása figyelhető meg.

6. **Fúzió.** Az egymáshoz kapcsolódó elemek egységes, de az eredeti szegmentumok realizációjától eltérő artikulációs-akusztikai szakaszt alkotnak, pl. *szóval azt* → [[so-

va(-)st]]. A szótagstruktúra megváltozik, a szótagszám attól függően módosul, hogy az érintett egységek szótagalkotók-e.

A negyedik s egyben utolsó fejezet (Systemic consequences, 219—51) egyebek mellett a lazítás és a beszédtempó viszonyát tárgyalja. A beszédtempó (ang. speech rate) fogalma nem egyértelmű: a tempó lassú artikuláció esetén is lehet viszonylag gyors, ha számos egymást követő fonológiai egység egyidejű artikulációja történik (220). Következésképpen egy szöveg tempójának jellemzésekor nem elegendő megadni az egységnyi időre (percre vagy másodpercre) jutó hangrealizációk számát.

Lazítás lassított tempó mellett is előfordulhat, pl. a *vagy ezt kell, vagy azt kell*-ből törölődhet a *t* és [z] → [s] zöngétlenedés játszódhat le, „ami azt mutatja, hogy bizonyos lazítási folyamatok olyannyira szerves részei a sztenderd magyarnak, hogy lassú és tudatos beszédben is előfordulnak” (224).

Lazítás jelzi, ha jelentéstanilag kiüresedett kifejezés áll szemben a teljes (eredeti) értékűvel, amely általában torzítatlan, vö. *szóval* [hsz] és *szóval* [fn].

Ezek után lássuk a *miért* szó lehetséges realizációit (250):

fonológiai alapalak:	/mie:rt/
lento kiejtés:	[mie:rt], . . . , [m ^l ie:rt]
allegro kiejtések:	
(i) <i>i</i> -redukció	[m ^l e:rt]
(ii) <i>i</i> -törlés	[me:rt]
(iii) <i>t</i> -kihagyás	[me:r]
(iv) feszítés	[me:r ²]

Elismeréssel kell szólnunk az angol fordítás színvonaláról. Siptár Péter nem csupán lefordította a szöveget olvasható angol nyelvre, hanem Szendével vitázva a mű tartalmi gazdagításához is hozzájárult (8). Szó sincs már az 1972-ben kiadott *The Hungarian Language* (Akadémiai) csikorgó s helyenként mosolyfakasztó angolságáról; ez a szöveg mindvégig angolul van megírva. Az a néhány szépséghiba, ami előfordul, bizonyára annak tudható be, hogy szerző és fordítója szoros együttműködését nem követte egy külső, friss szemmel történő végigolvasása a szövegnek. Ha erre is futotta volna, akkor a 13. lap közepén *sticked* helyett *stuck* állna, a 27. lap 4. sorában az *In* helyett *It*-et olvasnánk, a keresztutalások pontosabbak lennének (Szende 1976 a 30. oldal közepén valójában 1976b, amint a 166. oldal legfelső sorában helyesen szerepel). A megírás és a fordítás elkészítése között néhány tétel megjelent, amit a bibliográfia még nem tükröz, pl. a 75. lap tetején Varga (1988) helyett szívesebben venné az olvasó a megjelent írásra (Varga 1990) történő utalást. Ezek a szeplők, valamint a magyarban járatlan külföldi olvasót talán zavarba hozó, figyelmetlenségből fakadó néhány hiba (pl. a 109. lap alján hiányzó ferde vonalak az *ö*-típusú hangok jelöléséből) egy esetleges második kiadásban könnyen kijavíthatók.

Hiányoljuk azonban a tárgymutatót és egy második, javított kiadáshoz elengedhetetlenek tartjuk egy hangszalag mellékelését is. Szende Tamás könyve persze így is jelentős hozzájárulás a magyar hangnyelvtan szinkrón leírásához.

HIVATKOZÁSOK

- Barát Erzsébet, 1993. Ilson 1991 ismertetése. *Magyar Nyelvőr* 117: 102—5.
 Chomsky, Noam és Morris Halle, 1968. *The Sound Pattern of English*. New York, Harper and Row.

Ilson, Robert, 1991. Assembling, analysing and using a corpus of authentic language. (Linguistica, Series C, 4.) Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Szende Tamás, 1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), Élőnyelvi tanulmányok (Linguistica, Series A, 3.), 182—8. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Varga László, 1990. Stilizált beszéddallamok a magyarban. Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), Élőnyelvi tanulmányok (Linguistica, Series A, 3.), 169—77. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós

Lőrincze Lajos napok minden évben Kecskeméten

Ezt — a címben jelzett — határozatot a Kecskeméten megrendezett Nemzetközi Anyanyelvi Konferencia (1993. november 8—9.) résztvevői hozták, hogy Lőrincze Lajosnak, a magyar nyelv-művelés történetének szimbólikussá nőtt személyiségét évről évre ünneplve nemcsak művét értékeljük, hanem szellemét a társadalmi emlékezés erejével fenntartsuk, örökségét hűségesen gondozzuk és méltóképpen értékeljük. A „napok” rendező intézménye a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola lesz.

A kétnapos konferenciát a főiskola és A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága rendezte. Résztvevői a hazai és a környező országok nevelőképző, nyelvápoló intézményeinek tanárai és képviselői voltak. Az esemény jelentőségét nagymértékben emelte G ö n c z Á r p á d köztársasági elnök megjelenése és megnyilatkozása az ünnepélyes záró értekezleten.

Az események szakmai részét D o v a l a M á r t a, a főiskola főigazgatója nyitotta meg. Elhelyezte a találkozót az Anyanyelvi Konferencia 1970 óta rendszeresített találkozóinak sorában, sőt párhuzamot is állított az 1992. évi esztergomi és a korábban (1989-ben) a kecskeméti tanácskozás eseményei között. Vázolta a bekövetkezett tartalmi és módszerbeli gyarapodást, amelynek kiemelkedő munkálója Lőrincze Lajos volt. Figyelmeztető üzenete ott állt a meghívó élén: „Nem igazán művelt ember az, aki anyanyelvét nem ismeri eléggé, nem tudja jól használni...”

A verses-dalos-képes ünnepi köszöntő után Sz ö v é n y i Z s o l t minisztériumi főtanácsos üdvözölte a szó és szeretet egységében összegyűlteket, megemlékezett Lőrincze Lajosról, aki szintén azt vallotta, hogy a magyar kisebbség nyelve a szomszédos országokban — a természeti és a kulturális jogok szerint — legyen egyenrangú, a mozgalom pedig folytassa a nyelvtanításhoz szükséges tankönyvek készítését, nyári táborok megrendezését, a tanárok továbbképzését (távoktatását), s legyen külföldön is magyar pedagógusképzés.

A főelőadást P o m o g á t s B é l a, az Anyanyelvi Konferencia védnökségének elnöke tartotta „Magyarság: nemzet, nemzetiség (Az identitástudat és az anyanyelv, valamint a kultúra kapcsolata)” címmel. Történelmi áttekintéssel vázolta a Kárpát-medencében Trianon után végbement tragikus széttagozódást, amelynek ellensúlyozója a szellemi koncentráció lehet. Ebben helyezkedik el a kulturális egység fenntartására irányuló és természetes szolidaritással munkálандó törekvés, a regionális különbözőség és az egység eszméjében szolgálандó átfogó program, amely hagyományt és önazonosságot ment, illetőleg táplál. Négy feladatra irányította a figyelmet: 1. a magyar kisebbségeknek már korábban megindult polgárosodásának támogatását, 2. az autonómiák rendszerének emberi szabadságra is kiterjedő, kollektív megvalósítását, 3. a határok átjárhatóságával megnyíló művelődési folyamat erősítését, 4. az anyaország támogatását a nehéz helytállás viszonyai között. Ezek jegyében emelkedik az irodalmi hatások megtartó erejének fontossága, az oktatásügy mozgósítása:

tankönyvek történeti valóságot feltáró és nemzeti tudatot tápláló tankönyvekkel, tanárok képzése és továbbképzése, diákkapcsolatok élénkítése, Lőrincze Lajos napok rendszeresítése.

Molnár István főigazgató-helyettes — pártolva a „napok” programját — javasolta, hogy ezek helyszíne Kecskemét legyen, gazdája pedig a főiskola. (A javaslatot a résztvevők nagy tetszéssel fogadták.)

Zabó Zoltán a határokon túli tanítók nyári továbbképző tanfolyamainak tapasztalatairól számolt be, és — tanmenetet ismertetve — távlati elgondolás szükségét hangoztatta. — A. Jászó Anna, a Magyartanítás szerkesztője ismertette a folyóiratnak a hagyományörzést a nyelvészet új eredményeivel egyeztető módszertani szemléletét.

— K. Torma Mária a kecskeméti óvónő- és tanítóképző tárgyi és alkalmassági felvételi vizsgáinak rendszeréről és tapasztalatairól szólt.

A tanácskozás délután két szekcióban folytatódott. Az anyanyelvi nevelés és a pedagógusképzés kérdéseivel Graf Rezső elnökletével foglalkozott az egyik, s az anyanyelvápolás és -oktatás kérdéseivel — Kolczonai Katalin elnökletével — a másik. Ezekben a következő tárgvy előadások, illetőleg hozzászólások hangzottak el: a szomszéd országok nevelési és képzési gondjai a romboló történelmi változások után és nyomán; az iskolavesztéssel együtt járó vallásvesztés bénító hatásai; a rossz anyagi körülmények következményei; a pedagógushiány okozta pangás; a tanítás nyelvének meghatározásával járó konfliktusok és magyartalanító tendenciák; a magyarságtudat kialakításának akadályai (amilyen a kényszerű kulturális ingerhiányból, könyvtárak hiányából is ered); a veszélyesztettség állapotának tudat- és nyelvsorvasztó hatásai (amelyek a nélkülözhetetlen autonómia hiányából következnek). Dupka György a kárpátaljai Intermix Kiadó megjelent köteteit hozta magával (és adta át a főiskola könyvtárának), és ismertette a kiadó anyanyelv-megőrző tevékenységét. A művek feltárták a történelmi események tragédiáit, a koncepciós pereket, de — biztató kezdeményeket is tárgyalnak, például egyes falvak monográfikus bemutatásával. Hallottunk beszámolót a kárpátaljai Bartók-kultusz biztató eseményeiről (nemzetközi versenyt szerveznek — közölte Grigora Éva —, emlékezve arra, hogy Bartók szülőföldje is erre kötelez). Az egyházi élet megújulásával felmerülnek a kántorképzés gondjai. Általános hiányt pótolnának a megfelelő tankönyvek — mondták többen. Kemény küzdelmet kell vívni sokszor azért, hogy a magyar múlt helyi emlékeit feltárják; hallottunk azonban arról is, hogy Szabadkán sikerrel folyik a Kosztolányi Dezső-hagyományápolás: már emléktábla kapott helyet volt iskoláján — közölte Varga Lakatos Gizella.

Biztató kapcsolatról is hallottunk a főiskola és Kárpátalja között: a hallgatók szakkollégiumban néprajzi szakoktatásban részesülnek, és gyakorlatra Kárpátaljára utaznak. Gyűjtőmunkájukat a nyelvi gazdagság és a néprajz kapcsolatának jegyében végzik — jelentette H. Tóth István, a főiskola tanára — ő volt a konferencia igen tevékeny és szervező titkára.

Este író—olvasó találkozáson került bemutatásra az újvidéki írónak, Kontra Ferencnek „Holtak országa” című novelláskötete. Két elbeszélését olvasta föl két főiskolai hallgató a megjelentek előtt. A szerző remeklő formaalkotását és kifejezőerejét értékelhettük.

9-én délelőtt a program három előadással kezdődött. Horváth Mátyás (Szabadkáról) szakszerű kutatómunkájáról számolt be „Az írásbeli kommunikáció fejlesztése” címmel. A családi kultúra fontosságát hangsúlyozta a szituatív kompetencia megalapozásában, majd fejlesztését a kapcsolatok bővítésével. Faragó József, a kolozsvári egyetem tanára helyzetképet és tájékoztatást adott magánegyetem alapításának küzdelmeiről. Kótyuk István a kárpátaljai magyarnyelv-tanítás gondjairól szólt.

Göncz Árpád köztársasági elnök két előadást hallgatott meg megérkezése után. Nagy János (Debrecen) versek elemzésmódjáról szólva meggyőző példákkal igazolta tartalom és forma egységében rejülő és az alkotóelemek harmóniáját feltáró értelmezésének

nevelő hasznát és a memoriter jelentőségét (a megértett mű következményeképpen). — A főiskola énektanára, Kálmán Lajos lelkes előadásában a Himnusz szövegének és zenéjének a forrásvidékeit tárta föl, s a hallgatóság közös énekléssel ünnepelte a mű mélyebb megértésének perceit. — Pomogáts Béla összefoglalta a találkozás eredményeit, Dovala Márta megerősítette a Lőrincze Lajos napok már említett tervét, és miután közölte emlékkötet megjelentetését a konferenciáról, felkérte Göncz Árpádot beszédének megtartására.

Kötelességet teljesítünk — mondotta köztársaságunk elnöke — azzal, hogy az anyanyelvi konferenciával mint egyikével a legfontosabb találkozó alkalmaknak, a nemzetiségi magyarság képviselőivel együttlében anyanyelvünk élménnyé válik. Nyelvrokoinainknál tett közelmúltbeli látogatása során találkozott kétezeréves emlékekkel, s átélte azt, hogy mit jelent otthon lenni más népek között. Ma a magyarság nem tárgya, hanem alanya sorsának, s ebben az állapotban megnő a felelősségünk; sorsunk összefonódik más népekével. Sajnálatos jelenségek (mint a megfontolatlanul szaporodó idegennyelvű feliratok a cégtáblákon) szégyellni való sérelmek nyelvünkön, mert nem hasonítjuk az idegen hatást. „Legjobb úton vagyunk ahhoz — mondotta keserűen —, hogy eltékozoljuk kincseinket.” — A tanácskozást követő fogadáson poharát a biztató folytatás gondolatára emelte.

Szende Aladár

Matijevis Lajos emlékére

Tíz éve már, hogy egy tragikus, máig érthetetlen napon Matijevis Lajos, a nyelvtörténet és a dialektológia újvidéki egyetemi tanára, a nyelvész és nyelvűvelő, névkutató és folklorista elment közülünk. Az évfordulón a Hungarológiai Szak emlékülést szervezett, amelynek néhány gondolata az egész magyar nyelvterület nyelvészeti közvéleménye elé kívánkozik. Azért is, mert eredményei túljutottak a Vajdaság határain, azért is, mert felfelé ívelő pályája, majd felőrlődése sok tekintetben a nemzetiségi, kisebbségi tudósok sorsát példázza.

Egész pályaképe két évtized alatt kellett megrajzolódnia, s példátlan szorgalma, vitalitása erre készült, edződött. 1963 és 1966 között még Kishegyesen tanít, gyűjt, rendszerezi eredményeit, 1966-ban már a Magyar Tanszék tanársegédje, 1969-ben Budapesten szerez bölcsészkarri kisdoktorátust, 1972-ben már Újvidéken védte doktori értekezését a vajdasági diáknyelv témaköréből. Még ebben az évben docenssé, 1977-ben rendkívüli tanárrá, 1982-ben pedig egyetemi rendes tanárrá választották.

Mindez természetesen csak váza a gazdag, küzdelmes tudományos kutatásnak, tartalmaknak. A „végeken” alkotó, munkálkodó tudományművelőkhöz hasonlóan neki is két, szinte kibékíthetetlen ellentét között kellett utat találnia. Az egyik a „Kevesen vagyunk, minden veszendő értéket meg kell mentenünk, fel kell vállalnunk” tudata, a másik a mindeenség, a problémák felszínén szétterülés réme. Ő mégis jó utat választott: annyit merített annyiból, hogy maradandót, másoknak is útravalót, a konkrét környezethez kötődőt is tudott teremteni:

1. Mintaszerűen, módszertani példaadással gyűjtötte össze a vajdasági diáknyelv, sőt az egész argó jelenségeit, az Utca nyelvében is. Azzal a máig ható, sajnos nem általánosan elismert tanulsággal, hogy ezek a nyelvi rétegek vidéken, sőt nemzetiségi környezetekben elevenek, termékenyek, sőt sajátosak is.

2. Penavin Olgával együtt alakította ki a vajdasági szinkrón földrajzinév-anyag gyűjtésének, feldolgozásának koncepcióját, és tette közzé Szabadka, Bácsotolya, Ada, Zenta, Szenttamás, Becse névkincsét, a Ferenc-csatorna víznévrendszerét, a magyarországi feldol-

gozásoknál kissé oldottabb, nemcsak a névtani tényekre szorítkozó, olvasmányosabb adattárakat teremtve.

3. Nekifogott a Délvidék történeti névanyagának a feldolgozásához, számba véve például Bácska történeti vízneveit, megkezdte a jellegzetes alapelemek, nevek eredetmagyarázatát (A vizeknek szarváról, Újvidék, 1982).

4. Írt száz és száz nyelveművelő cikket, tanulmányt, ismeretterjesztő írást gyermeklapokban (Jó Pajtás), ifjúsági folyóiratokban, a Magyar Szó Nyelveművelő című mellékletében, mozgalommá téve ezekben a körökben is a nyelv, a nyelveművelés ügyét.

5. Művelte az alkalmazott, kontrasztív és tipológiai nyelvészetet, mert tudván tudta, hogy a jugoszláviai magyar nyelv, nyelvhasználat nem menthető meg az állapotok izolálásával. Csak az „úgy megtanulni a környezeti nyelvet, hogy az enyém is ép maradjon, sőt gazdagodjék” átgondolt stratégiájával.

6. Gyűjtötte a jugoszláviai magyar nyelvjárásokat Horgostól Székelykevéig, Bezdántól Becskerekig, de Szlovéniában is, Baranyában is, egy jugoszláviai, újvidéki nyelvészeti iskola kialakulásához is hozzájárulva, amely a nyelvjárásokat a teljes nyelvállapotokkal együtt vizsgálja, a magyarságnak önbizalmat is adó értékeket keresve, találva ezekben a rétegekben, jelenségekben.

7. Gyűjtött szólásokat, csúfneveket, ragadványneveket, egész kötetre való mondókát, népballadákat, népmeséket, betlehemes játékokat, siratókat; készített Penavin Olgával együtt nyelvjárási atlaszokat (A jugoszláviai székely telepek nyelvátlasza, Újvidék 1978).

És mégis akárhol beleolvasunk műveibe, soraiba, mindenütt kezdeteket, továbbgondolandókat, kutatási célokat, feladatokat találunk, s a „Mennyi munka végezetlen!” babitsi panasza merül fel bennünk, mindhiába. Csak egy irányban létezhet kiút: elért eredményei, megírt művei felé fordulunk, ifjú nemzedékeinket a tudós, a tanár nyomába szegődésére neveljük.

Papp György

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tevékenysége 1992—1993-ban

Az 1991-ben megalakult akadémiai Magyar Nyelvi Bizottság első munkaévről korábban már beszámoltam (Nyr. 116 [1992.]: 248—50), most az 1992—1993. évi tevékenységéről adok röviden számot. Ebben az időszakban a bizottság megrendezte a (második magyar) nyelveművelő konferenciát, szorosán ehhez kapcsolódva a szaknyelvi konferenciát, ezenkívül évente két-két ülést tartott (1992. június 15-én, október 8-án és 1993. február 15-én és május 24-én).

Az 1992. évi júniusi ülésen a fő téma természetesen a nyelveművelő konferencia előkészülete volt. Az ülésen megjelentek a konferencia szervezésében és lebonyolításában résztvevő további segítők-közreműködők is. A Magyar Tudományos Akadémia 50 000 Ft-tal támogatta a rendezvényt; s igen nagy segítséget nyújtott — mint társrendező — az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Budapesti Műszaki Egyetem.

Grétsy László beszámolt A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány működéséről. 1992. június 5-én megalakult a korábbi előkészítő bizottságból az alapítvány kuratóriuma, melynek elnöke Lőrincze Lajos, tagjai: Benkő Loránd, Grega Sára, Grétsy László, Deme László, Kiss Jenő, Fábián Pál, Hercegi Károly, Sinkovics Terézia (MHB) és Balázs Péter (Kurátor Kft.). Az alapítvány vagyona ekkor 1 400 000 Ft volt.

Ugyancsak ezen az ülésen jelentették be, hogy az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottsága lemondott, a lapgazda, az Anyanyelvpolók Szövetsége felelős szerkesztőnek Grétsy Lászlót kérte föl. A szerkesztőség tagjai 1992. júliusától: Balázs Géza, Kemény Gábor és Maróti István. A szerkesztőbizottság tagjai a szerkesztőség tagjain kívül: Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Lőrincze Lajos (elnök) és Rácz Endre.

Az „egyebek” között — mint minden ülésen — számos aktuális nyelvi, nyelvpolitikai kérdés szerepelt. Mi várható a frekvenciamoratórium tervezett föloldása után? Milyen lesz a létrejövő helyi rádiók és televíziók nyelve? Deme László beszámolt arról, hogy a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága felhívta a médiumtörvény alkotóinak a figyelmét arra, hogy a törvényben a szakmai követelmények között szerepeljen a nyelvi minőség is. Az új telefonkönyvek nem a magyar szótárakban, lexikonokban használt betűrend szerint készültek, ezért a szokatlan „szoros” betűrend miatt nehezen használhatók. Az 1993-es kiadásban visszatérnek a korábbi, megszokott betűrendhez. Megjelent az Orvosi Helyesírási Szótár 90 000 címszóval. A bizottság tagjai fölhívták a figyelmet arra, hogy a helyesírási szabályzat példatára fölújítandó, de régi, akár a múlt rendszerhez kötődő fogalmakat is benne kell hagyni, hiszen ezeket is le kell tudni írni. Gondot jelent a szerb átírás: korábban a horvát nyelv közvetítésével írták át, most közvetlenül a cirill betűs rendszerből. Ez ügyben szükség van az írók, újságírók, szerkesztők, korrektorok figyelmeztetésére, eligazítására. A nyomdai dolgozók egyesületében fölvetették, hogy a számítógépes lapszerkesztéssel együtt egy új, fiatal szedőnemzedék alakult ki, amelyet a nyelvi igényességre ugyanúgy meg kellene tanítani, mint elődeit.

Az októberi ülésen elhangzott, hogy a konferencia meghívóit a Kossuth Nyomda társadalmi munkában készítette el, ezzel támogatva a konferencia megrendezését. A bizottság meghallgatta a jelentést a konferencia előkészületeiről.

A további fölvetések között szerepelt a magyar szak egyetemi reformja, amelynek keretében egy olyan elképzelés is szerepelt, hogy a nyelvészet nagyobbik része szabadon választható legyen — ezzel mintegy a nyelvészetet mellékszakká lefokozva. A bizottság tagjai nem helyeselték ezt az elképzelést. A Magyar Nyelvőr szerkesztője, Szende Aladár beszámolt a lap működéséről. 1992-ben az MTA-tól 1 047 000 Ft-ot kapott a 120 éves nyelv művelő folyóirat, amely csak szűkösen, A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány támogatásával együtt elegendő a 4 szám megjelentetésére. Az anyagiak szűkössége és a nyomdaárak szüntelen emelkedése miatt a lap jövőjét szem előtt kell tartani. Egyúttal fölvetődött, hogy a lapgazda szerepét az MTA-tól esetleg — fogadókészség esetén — az ELTE vegye át. Fábíán Pál történeti áttekintésben ismertette a jelenlevőkkel a Magyar Nyelvőr történetét, amelynek volt olyan időszaka, hogy a művelődési kormányzat közvetlenül segítette a lap fennmaradását.

Grétsy László ismertette A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány Kuratóriumának első anyagi támogatásait: ezek szerint 90—90 000 Ft-tal támogatja az alapítvány az MTA Magyar Nyelvi Bizottságát (ebben 20 000 Ft személyi jutalom is van), a Magyar Nyelvtudományi Társaságot (Magyar Nyelv kiadása, valamint a Csűry-díjhoz való hozzájárulás), az Anyanyelvpolók Szövetségét (Édes Anyanyelvünk, anyanyelvi táborok), és három moldvai csángó fiatal magyarországi ösztöndíjához is hozzájárul. Földi Ervin a földrajzinév-bizottság elnöke írásbeli előterjesztést tett az új országok — új átírási szabályok témakörében. Mint írja: „A korábbi Szovjetunió és Jugoszlávia nem latin betűs földrajzi neveinek átírásában az érvényes helyesírási szabályok értelmében »A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása«, ill. a »Keleti nevek magyar helyesírása« kézikönyvek szerint kell eljárni (AkH. 11. kiadás, 220. pont). A korábbi egységes alakulatok helyén azonban új országok alakultak, és valószínűnek látszik, hogy ennek következtében változtatnunk kell az

eddiggi átírási gyakorlaton.” A korábbi kettős átírás (helyi nyelvből oroszra, oroszról magyarra) helyett át kell térni a közvetlen átírásra (helyi nyelvből magyarra). A bizottság a témát rendkívül fontosnak és aktuálisnak tartotta, további szakemberek bevonását javasolta. Általános vélemény szerint a megszokott, hagyományos alakokat ne javasoljuk megváltoztatni. Tehát pl. *Szuhumi* maradjon *Chumi* helyett, és *Kijev, Kijiv*, illetve *Harkov Harkin* helyett.

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 1991—1993. között működési szakaszában kétségtelenül a legnagyobb rendezvénye az 1992. október 15—16-án Budapesten megrendezett nyelvművelő napok (lényegében a második magyar nyelvművelő konferencia) és ehhez csatlakozva 1992. november 6-án a szaknyelvi tanácskozás volt. Mindkét konferencia rendkívül nagy érdeklődés, nyilvánosság előtt zajlott. Megmozgatta nemcsak a szakmai közvéleményt, a nyelvészeket, hanem kíváncsiak voltak rá a társtudományok, szaktudományok képviselői is (hiszen nyelvi, szaknyelvi problémákkal mindannyian naponta találkozhatnak, keresik a választ a fölvetődő kérdésekre, sőt a nyelvészeknek is sokszor adnak tanácsot szaknyelvi kérdésekben). Öröndetes volt az is, hogy nagyon sok tanár, újságíró vett részt a rendezvényeken, néhányan közülük hozzá is szóltak — jelezve ezzel azt, hogy a nyelvművelés szerintük sem (csak) a nyelvészek ügye, de szakmai érveket, tanácsokat, segítséget elvárnak a szakemberektől. A két konferencián együttesen mintegy félezren vehettek részt, egy-egy előadás hallgatóinak száma 80—100 között mozgott. A két konferencia értékelését Puzsai Ferenc és Puzsai István végezte el, az értékelések a konferenciák anyagaival együtt a Magyar Nyelvőr 1993. 4. számában megjelentek. A „konferenciakötet” megszületését Timkó Györgynek, illetve a Kossuth Nyomdának köszönhetjük.

A Magyar Nyelvi Bizottság által szervezett őszi konferenciákról beszámolt a napisajtó, a nyelvművelő konferencia megnyitására tudósított a Híradó. A „Kezdetben vala az ige...” című rádióműsor többször föl hívta a figyelmet a konferenciára, 1992. november 29-i adásában Deme László értékelte a történeteket.

1993. február 15-én a bizottság meghallgatta Puzsai Ferenc és Puzsai István referátumát a két rendezvényről. A bizottság tagjai megkapták Horányi György Tudományos kultúra — nyelvi kultúra (Egy vegyész töprengései a magyar kémiai szaknyelv ápolásának szükségességéről) című, a Magyar Tudomány 1992/2. számában megjelent írását. A próbálkozások, törekvések, kezdeményezések és példák felsorolása után Horányi György ezt írja: „Az anyanyelv és ezen belül a szakmai nyelv művelésére a nemzeti identitás, hovatartozás erősítésén túlmenően, jobb szakmai fejlődésünk érdekében is szükségünk van. Ezért a szóbeli és írásbeli szakmai nyelvet tudatosan ápolnunk kell.”

Május 24-én tartotta az adott akadémiai ciklusban az utolsó ülését a bizottság. Minden eddiginél több napirendi pont sorakozott a meghívón. Írásbeli előterjesztés alapján szó volt a településnevek és utcanevek írásmódjáról (az előtanulmányt Földi Ervin írta), valamint a magyar állatnevek helyesírási szabályairól (a tanulmányt Gozmány László írta és kimerítő példaanyaggal látta el). Ez utóbbi téma különösen bizonyította azt, hogy egyes helyesírási kérdésekben az adott szakterület ismerő tudósok, szakemberek véleménye döntő lehet, tehát nem nélkülözhető. Szerencsére szinte minden tudományos területen találkozunk a nyelvi igényességre való törekvéssel, a szaknyelvi problémák fölvetésével — és ez biztató a jövőre nézve is.

Grétsy László beszámolt a magyar nyelv hete rendezvényeiről. Ez volt a 27. rendezvénysorozat, az országban kb. 2000 nyelvművelő előadás hangzott el. A központi előadások Pest megyében voltak. 1994-ben a győri régió (3 megye) vállalja a sorozat folytatását. Az ülésen megjelent Kiss Kálmán, a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának elnöke. Röviden ismertette, hogy milyen rádióműsorok hangoztak el a magyar nyelv hetével

kapcsolatban (minden nap 5 perces nyelvi jegyzet, kétnaponta félórás nyelvművelő műsor a megszokott nyelvi műsorok mellett). A bizottság tagjai emlékeztettek rá, hogy a rendszerváltozás óta a sajtóban visszaszorult a nyelvművelés, kevesebb a nyelvi rovat; a rádióban — pillanatnyi megtorpanás után — szerencsére továbbra is élnek a nyelvi, nyelvművelő műsorok, sőt új műsor is indult.

Lőrincze Lajos — betegsége miatt távollévő elnök — helyett Fábián Pál társelnök mondott köszönetet a Magyar Nyelvi Bizottság tagjainak a hároméves munkájukért. Az akadémiai ciklus lejárt, a bizottság ezzel az üléssel befejezte munkáját. A három év legnagyobb eredményének azt tartja, hogy a nyelvművelés folyamatosságát sikerült biztosítani, a tudományos elképzelésekről széles körű, nyílt áttekintés, vita valósult meg a nyelvművelő és a szaknyelvi konferenciákon; a nyelvművelés ügye iránt a nyelvtudomány és a szaktudományok képviselői továbbra is elkötelezettek — az akadémiai együttműködés, valamint alapító okirat szellemében.

Ez évben a bizottság sajnálatos módon elvesztette elnökét. Tőle a november 22-én megtartott újjáalakuló ülésen vettünk búcsút. Fábián Pál, a megválasztott új elnök búcsúbeszédét e számunk 5—6. oldalán közöljük.

Balázs Géza

Hírlevél az Anyanyelvpolók Szövetségétől

Az elmúlt esztendő utolsó óráiban, december 28-án tartotta sajtótájékoztatóval és pályázati eredményhirdetéssel kibővített elnökségi ülését az Anyanyelvpolók Szövetsége. A találkozó nemcsak a karácsonyi ünnepek közelsége, hanem a várt program tartalma miatt is kellemes hangulatú, jókedvű összejövetellé alakult át. Kíváncsian várták tehát a bejelentéseket a sajtó, a rádió, a televízió jelenlévő munkatársai, a díjkiosztó ünnepségre meghívott nyertesek és a szövetség elnökségének tagjai.

Az első percek kedvességét azonban beárnyékolta a szomorúság. A közelmúltban elhunyt jeles nyelvtudósunk, Lőrincze Lajosnak emlékére a szövetség díjat alapított a magyar nyelv művelése érdekében határainkon belül vagy kívül kifejtett kiemelkedő tevékenység elismerésére és jutalmazására. A kezdeményezés tiszteletet, elismerést érdemlő vállalkozás, de egyúttal nem feledhetjük, hogy az anyanyelvi mozgalom egyik meghatározó személyiségét, zászlóvivőjét veszítettük el. A díjat elsőként Bencédy József főiskolai tanár és Graf Rezső, a Tankönyvkiadó nyugalmazott szerkesztője vehette át Bánffy Györgytől, a szövetség elnökétől, aki elismerő szavakkal szólta a szép magyar beszéd jogosan kitüntetett képviselőiről.

Ezt követően Grétsy László főtítkárrá átnyújtotta a szövetség karácsonyi ajándékeként az Édes Anyanyelvünk első tizenöt évfolyamának mutatóját, a folyóirat különszámát, amely ez alkalomra jelent meg. A Balázs Géza szerkesztésében közreadott repertórium minden érdeklődő számára kitűnően használható segédeszköz. A tizenöt esztendő alatt a lapban megjelent minden cikk, írás szerepel az összeállításban, mégpedig a szerzők neve szerinti felsorolásban.

Még javában tartott a „karácsonyi ajándék” lapozgatása, miközben Deme László társelnök a közéleti-politikai stílus kulturáltságának megőrzésére ismertette az Országos Elnökség felhívását. (Tartalma teljes terjedelemben megismerhető a 14. oldalon!)

A kibővített ülés zároaktusaként az anyanyelvi rajzpályázat és „Az anyanyelvről diákszemmel” pályázat nyertesei vehették át jutalmukat. A rajzpályázat legsikeresebb alkotásait az Édes Anyanyelvünk egyes számaiból megismerhetik az érdeklődő olvasók.

A szünet után a soros, időszerű tennivalókról tárgyalt az elnökség. Örömteli hír, hogy 1994-ben — minden eddigénél több — 19 anyanyelvi tabor kért támogatást pályázatával. Az már kevésbé megnyugtató, hogy a szövetség pénzügyi helyzetének korlátozottságai miatt csak az országos táborok szervezését tudja a szövetség pénzügyileg segíteni.

Grétsy László főtthár bejelentette, hogy az Édes Anyanyelvünk 1994-től évente ötször jelenik meg, a nyári hónapok kihagyásával, kéthavonként. Egyes példány ára az eddigi 25 forintról 40 forintra emelkedett.

Az Anyanyelvápolók Szövetségének együttműködési készségét jelzi, hogy még az elmúlt évben közös feladatterv készült az Anyanyelvi Konferenciával, illetve ezen az ülésen hallgathatták meg az elnökség tagjai Kanyar Józsefnek, a Honismereti Szövetség elnökének együttműködési javaslatait. A két szövetség megbízottai a napokban készítették el a munkatervi megállapodást. Figyelemre méltó a tervek között például az „Anyanyelv és nemzettudomány” című pályázat együttes meghirdetésének szándéka.

Elhangzott még, hogy a magyar nyelv hete országos megnyitóját 94 tavaszán Borsod-Abaúj-Zemplén megye rendezi Sárospatakon. Szende Aladár elnökségi tag ismertette az egri országos anyanyelv-oktatási napok nyári programját.

A jelenlévők megtudhatták, hogy az Anyanyelvápolók Szövetségének 1583 tagja van.

Maróti István

A III. finnugor írótalálkozó (Eger, 1993. augusztus 23—27.)

Harmadik alkalommal gyűltek össze Európa és Ázsia finnugor népeinek tollforgatói. Joskar-Olát és Helsinkit követően ezúttal Magyarország egyik barokk kisvárosa, Eger látta vendégül a rokon népek irodalmának művelőit és kutatóit. A találkozó lehetőséget adott a több mint 100 résztvevőnek, hogy bepillantást nyerjen nyelvrokonai életébe, gondjaiba. A találkozó fő kérdése — mint Tornai József, a Magyar Írószövetség elnöke bevezetőjében mondta —, hogyan lehet ennyiféle táj, nép, kultúra és nyelv képviselőit egyesíteni. Tudnak-e olyan légkört, körülményeket teremteni, amelyek segítik a rokon népeket egymás kultúrájának mélyebb megismerésében, ki tudnak-e alakítani olyan műhelyt, amelyben az alkotók, kutatók összpontosíthatják erőiket, lefordíthatják, kiadhatják egymás műveit.

A találkozó négy témakörben 8 előadás és a hozzájuk kapcsolódó mintegy 40 referátum, felszólalás hangzott el. Az alábbiakban főleg a nyelvi vonatkozások rövid ismertetésére kerül sor.

Az első témakörben a Volga-környéki finnugor népek helyzetét taglalva Bereczki Gábor arról a hatalmas fáziskésésről beszélt, amelybe ezek a népek nyelvük kiművelésében kerültek. Számukra most legfontosabb feladat az egységes irodalmi nyelv kialakítása. Ez ugyan minden nép belügye, mégis helyteleníthető, hogy több finnugor népnek (mari, komi, mordvin) két irodalmi nyelve van. Ez luxus, még a nagy nemzetek sem engedhetik meg maguknak. Egységes irodalmi nyelvre van szükség. Úgy tűnik, hogy a legsürgetőbb feladat a politikai, a gazdasági élet, az adminisztráció és a különböző tudományok szakszókészletének a kimunkálása. Ebben támaszkodni lehet a 20—30-as évek eredményeire és módszereire. Akkoriban főleg nyelvjárási szavakat honosítottak meg némileg módosított formában. A szóösszetételek többnyire orosz szavak tükörfordításai voltak, ajánlatos lenne más nyelveket (finn, észt) is figyelembe venni. A szókölcsönzés leginkább a rokon nyelvekben gyakori és tudatos. (Pl. a bolgár és a szerb nyelvújítók az oroszból, a románok az olaszból és a franciából vettek át sok szót.) A finnugor nyelvek között ez elég ritka, tudatosan csak az észt kölcsön-

zött a finnből. Gyümölcsöző lehet az észtek módszere, ők sok szót finn mintára alkottak. Az észti nyelvújítás egyébként is követendő példa: egy negyedszázad alatt a modern államnyelvek szintjére emelte az észtet. Ma ilyen folyamat talán még rövidebb idő alatt is végbemeget. Gyökeres nyelvújítás azonban csak úgy lehetséges, ha a beszélők elfogadják és támogatják.

Anatolij Uvarov az udmurtok helyzetéről és lehetőségeiről beszélt. A legnagyobb veszélynek a nyelvi és kulturális asszimilációt nevezte. Az 1989-es népszámlálás szerint az udmurtoknak csak a 61,9%-a beszéli anyanyelvét! A nép egyébként is kisebbséggé vált saját köztársaságában. Különösen a 2. világháború óta romlott a helyzet. Az urbanizáció, a falvak elsoványodásának eredményeként a városokba özönlött a nép, s elhagyva szülőföldjét, kultúráját, eloroszosodik. Lecsökkent az anyanyelvi oktatás is: az 1989/90-es tanévben a 99 ezer tanulóból mindössze 29 ezren tanulták anyanyelvüket. A falusi óvodák zömében és jó néhány városi óvodában már áttértek az udmurtra. Kidolgozták a nemzeti iskolák új koncepcióját is, de a szülőket még győzködni kell, hogy anyanyelvi iskolába írassák gyermeküket. Sajnos kevés a tanár, a módszertani szakember. A felsőoktatásban még rosszabb a helyzet. 1989-ben ezer főre összesen 29 diplomás jutott. (Az oroszok között 69!) Emelni kell a szellemi munka presztízsét, az ipari, orvosi stb. végzettségük számát. Az udmurtok lassan öntudatra ébrednek, bontakoznak a nemzeti törekvések. Vannak anyanyelvű színházi előadások, rádióadások, megjelenik folyóirat, újság. Nő az érdeklődés saját történelmük, kultúrájuk és a finnugor rokonság iránt.

A finn Sirkka Saarinen felszólalásában az egységes irodalmi nyelvről és a nyelvi egységről beszélt. Elmondta, hogy az ember számára a nemzeti nyelv dialektusként adódik, amelyet a szüleitől vesz át. Az iskolában viszont már egy számára új, kodifikált nyelvet tanul meg, ennek segítségével sajátítja el a társadalom normáit. A jó irodalmi nyelv közel áll a dialektusokhoz: azok összecsiszolódása. A keleti finnugor népek irodalmi nyelve ebben a században született. Nem évszázadok, hanem évtizedek alatt jött létre, megalkotói siettek, gyorsan akartak normatív nyelvet létrehozni. A sietség és a tapasztalatlanság eredménye az, hogy az oroszországi finnugor népeknek több irodalmi nyelvük van. Ezek általában monodialektikus nyelvek, a más nyelvjárást használók ezért nem fogadják el. Az irodalmi nyelv létrehozása nagy lépés a nemzeté válás felé: a kis népek fennmaradásának egyetlen lehetősége a nyelvi egység. Ha a nyelv megoszlik, akkor alighanem kipusztul. A nép kultúrájának legfontosabb eleme, kötelemé a nyelv, e kapcsolat felbomlása a nép felbomlását jelenti. Egyes népcsoportok saját dialektusuk számára követelik az irodalmi nyelv státusát, ezáltal bomlasztják a nyelvi egységet. Ez szűklátókörűség. Alakítani, formálni kell az irodalmi nyelvet, hogy az megfeleljen az összes dialektus és a korszerűség követelményeinek. És oktatni kell. Föl kell nőnie egy új nemzedéknek, amely a nemzeti nyelvet beszéli, különben eltűnik a nemzeti kultúra.

Szibéria uráli népeinek helyzetéről, a hanti és a manyisi irodalmi nyelv feladatairól és lehetőségeiről Rédei Károly tartott előadást. Abból indult ki, hogy bármely írásbeliséggel nem rendelkező nyelv dialektusokban realizálódik. A nyelvjárási tagoltság hasznos a nyelvészeti kutatás, de nehézség az egységesülő irodalmi nyelv számára. A magyar, a finn és az észti esetében a nyelvjárások harca hosszú, olykor több évszázados folyamat volt, a kisebb finnugor nyelvek életében ez még nem zárult le. A vogul írásbeliség megteremtésére — a múlt század végi próbálkozások után — a 20–30-as években került sor a szentpétervári Északi Népek Intézetében. Az irodalmi nyelv alapjául az északi (szoszvai) nyelvjárást választották. A döntés szerencsés volt, mert ehhez eléggé közel áll a többi nyelvjárás, a vogulok zöme ma ezt beszéli. Eleinte a latin, majd a cirill ábécét használták, ezt a 80-as években módosították, ma már csak kevés korrekcióra van szükség. Az osztjákoknál az irodalmi nyelv létrejöttét erősen hátráltatja a nyelvjárási széttagoltság. A nyugati és a keleti dialektusok lényegesen eltérnek egymástól, emiatt korai és talán lehetetlen is egységes irodalmi nyelv kialakítását

siettetni. Az osztjások identitásának emelésében előbb egy nyugati és egy keleti irodalmi nyelv megalkotása tűnik hasznosabbnak, csak távolabbi cél lehet az egységes osztják irodalmi nyelv megteremtése. Ez a munka az osztják értelmiségre vár, de számíthatnak minden finnugor szakember segítségére. Mindkét nyelvben nagymérvű nyelvújításra van szükség: előbb a szépirodalom egységes eszköztárát, majd olyan nyelvet kell létrehozni, amely megfelel az anyanyelvi oktatás, a tömegkommunikáció, a tudomány és a politika korszerű követelményeinek.

A konferencia kedves színfoltja volt a népviseletbe öltözött nyenyec Jelena Szuszoj. Elmondta, hogy ez a kis nép viszonylag nagy területen, Szibéria különböző részein él, nyelvjárásai között jelentős különbség van, némelyek meg sem értik egymást. Valószínűnek tartotta ő is, hogy átmenetileg esetükben is szükség lesz két irodalmi nyelv kialakítására. Végezetül az előadó a nyenyec nők életéről, szerepéről, szokásairól beszélt — és énekelt.

A balti-finn népek helyzetének témakörében az észti Mati Hint azokra az idegen — főként orosz — nyelvi hatásokra hívta föl a figyelmet, amelyek „a nyelv mélyrétegein ejtettek sebet”. A szavak beáramlása divatjelenség; jönnek, majd kivésznek. De a szerkezeti idegenszerűségek — mint pl. a prepozíciós szerkezetek használata a posztpozíciók kárára

kevésbé feltűnőek, ám sokkal maradandóbbak. Helytelenítette az egységes irodalmi nyelv és a közös nemzeti identitás ellenében ható kettős irodalmi nyelveket is. Végezetül bejelentette: egy, a közelmúltban elhunyt lett költőbarátja hagyatékaként óriási lív népköltészeti gyűjtés van a birtokában. Az anyagot pontosítani, kommentálni, rendezni kellene. Ehhez, valamint a kiadáshoz, továbbá a többi finnugor nyelvre való fordításhoz kérte a konferencia segítségét.

A kis finnugor népeknek a megmaradásért folytatott küzdelmét ecsetelte Zinaida Sztrogalscsikova a vepszék sorsáról szóló előadásában. Ezt a népet már a XVIII. században a kihálás fenyegette. A krízist a vepszék túléltek, sőt a XX. század elején új erőre kaptak. A 20—30-as években számuk már meghaladta a 30 ezret, nemzetiségi körzetet kaptak, megindították az iskolai oktatást, újságot adtak ki, fellendült a könyvkiadás. 1937-ben a folyamat tragikus fordulatot vett. Olyannyira, hogy 1959-ben már csak 16, '79-ben pedig 8 ezer vepszét regisztráltak hivatalosan. Újra fenyegetett az elmúlás réme, sokan úgy tartották, hogy ez a nép eltűnt. De él, és nagy tervei vannak.

Az utolsó témakör a finnugor kisebbségek helyzetéről adott képet. Kányádi Sándor a romániai magyar kisebbséget tréfásan a 3. legnagyobb finnugor népnek nevezte. „Nem panaszkodom — mondta —, mert ha én elsírnám a mi bánatunkat, akkor a legszomorúbb tény is dicsekvésnek hatna a többi kis finnugor nép bajához képest.” Példaként hozta föl, hogy a minap a fiával — már ez is dicsekvésnek hangozhat: az óvodától az érettségiig magyar iskolába járt — összeszámolták: hány volt iskolatársa él külföldön. Tíz perc alatt 60-ig jutottak, s ezek nagy része értelmiségi. A fogyásban egy reménysége lehet a (romániai magyar) kisebbségnek a megmaradásra: az, hogy szétszóródásuk közben Magyarországtól Kanadáig és Ausztráliáig behálózják a világot.

Máté Imre Németországból jött, 36 év óta először járt Magyarországon. Azokról a pánszláv és pángermán törekvésekről beszélt, amelyek a történelem folyamán a finnugor népeket nemzeti értékeik kicsinyítésével, identitásuk, jövőképük lerombolásával igyekeztek megsemmisíteni. Pedig a finnugoroknak volt ősi kultúrájuk, és vannak értékeik, tudnak mit adni Európának. Köszönet illeti Domokos Pétert, aki kimozdította a finnugrászatot a nyelvtani elemek vizsgálatából. Ideje tudományosan foglalkozni a kultúrával is, mert a kulturális közösség lényegesen fontosabb, mint a nyelvi. Ezt igazolja a jelenlegi helyzet a Balkánon. Meg kell találni a finnugor kultúra gyökereit, hogy megértsük egymást. A magyarok tekintsék feladatuknak a rokon népek hozzásegítését ahhoz, hogy — mind kulturálisan, mind gazdaságilag — belekerüljenek a nemzetközi élet körforgásába.

A találkozót Csoóri Sándor gondolatai zárták. A Magyarok Világszövetségének elnöke irodalmunk kettős kötődéséről szolt. A felvilágosodás óta él az az eszme, hogy a magyarság büszke keleti nép, hagyományai oda kötik, de a lelke másik fele a nyugati kultúrákhoz tartozik. Végezetül kifejezte reményét, hogy ez a találkozó újabbakat készít elő, olyanokat, amelyek — a közös nyelv, a közös törekvések tisztázásával — még több konkrét eredménnyel járnak.

Az esemény azzal zárult, hogy a résztvevők megalakították a nemzetközi Finnugor Irodalmi Társaságot, elfogadták az alapszabályt, végül megválasztották a tisztségviselőket. A 15 fős elnökséget 2—2 magyar és finn, 1—1 észti, karjalai, komi, permjaki, lapp, hanti, manysi, mari, mordvin, nyenyec és udmurt képviselő alkotja. Elnöknek egyhangú szavazással Domokos Pétert, az ELTE finnugor tanszékének vezetőjét választották. Úgy döntöttek, hogy a feladatok intézésére a társaság Budapesten irodát nyit, és alapítványt hoz létre a finnugor irodalmak és kultúrák segítésére.

H. Varga Gyula

Szép magyar beszéd verseny

Győr — 1993

„Ki honi nyelvünk mellett van,
nemzetünk életét hordja szívében.”
(Széchenyi István)

Az idézet eszmeisége ösztönözte mindazokat, akik ennek a versenynek a kezdeményezőivé, vállalóivá, állandó munkásaivá szegődtek. Az önzetlen, áldozatos és következetes munkának köszönhető, hogy az idei tavaszon már 28. alkalommal került sor az országos döntőre.

„A hagyományt ápolni kötelesség. De teremteni is lehet” — vallja Z. Szabó László A Kazinczy-versenyek huszonöt éve című kötetben; az a magyartanár, aki a hagyományteremtés helyi kezdeményezője és haláláig ápolója volt, és az az iskola, amelyik vendéglátó gazdája lett a folyamatos Kazinczy-versenyeknek. Majdnem három évtized távlatából érdemes még a kezdettel kapcsolatban a következőket idézni: „Az illetékesek felismerték: egy induló, hasznos és hazafias szolgálatot teljesítő versenynek olyan intézmény keretei közé kell kerülnie, amelyik elkötelezettje az ügynek. Többszörösen is az: az névadója iránti tiszteletből, az abból fakadó kötelességből meg az anyanyelv ügyéhez kapcsolódó elkötelezettségből is.”

A három nap a nemes gondolatokat közvetítő szép magyar beszéd ünnepe volt minden jelenlévő számára. A program a hagyományoknak megfelelően zajlott. Ünnepi megnyitó a városháza gyönyörű dísztermében, ahol Hérics Lajosné igazgató köszöntötte a megjelenteket, majd ünnepi köszöntőt mondott Bánffy György Kazinczy-díjas kiváló művész, országgyűlési képviselő, az Anyanyelvápolók Szövetségének elnöke. — „Óh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok. S azt meg kell védened” — idézte Füst Milánt, majd lendületes körképet vázolt fel az anyanyelv szerepéről Széchenyit, Bárczit, Kodályt és befejezésül Illyést idézve.

Az első napon a szabadon választott szövegek hangzottak el. Jeles szerzők értékes gondolatait szólaltatták meg a versenyzők: a többször idézettek: Kosztolányi (13), Csoóri (8), Babits (6), Sütő A. (6), Ravasz László (4), Illyés (3), Illés Endre (3), Péchy Blanka (2), Krúdy (2), Ady (2), Tamási Áron (2) stb. Tartalmi igazolásul pedig példaként álljon itt két idézet: „A nyelv nyelvünk — nem szentírás, mert annál is több: szentség, amelynek érvényességét

nem érintik világnézeti korszakváltások; szentségünk és szentségtartónk, a magyarság szellemi értékeinek foglalata” (Sütő András); „Ma többet foglalkozunk azzal, hogy mi a magyar, mint eddig. Ebben van jó is, van rossz is. Rossz az, hogy valahányszor okoskodunk egy érzés felett, maga az érzés kezd másodrendűvé válni. Jó lenne viszont az, hogy a természetes érzés, a magától értetődő állapot kitisztul és megerősödik” (Ravasz László).

A második napon a kötelező szöveget mutatták be a versenyzők: „A nyelv barikádjain (Z. Szabó László gondolataiból)”; „Ezen a tájon évszázadok óta az »ahogy lehet« módozatait tanulták az itt élők; és az »ahogy lehet« kényszerűségéből adódóan azt is meg kellett tanulni sokuknak, hogy a nyelv olykor a »végső menedék«. Amikor a 70-es években Illyés Gyulának a legbrutálisabb támadásokat kellett megélni az ország határain túl élő magyarság jogainak követelése, olykor egyszerűen emlegetése miatt, akkor írta mindenkorra szóló érvénnyel: Nacionalista az, aki jogokat sért: patrióta, aki jogokat véd. Tudom én, hogy azt a pontosan fogalmazott »követelményt« és álláspontot kellene mindenki számára egyformán érvényesíteni. Ám a nagyon borotvaélen mozgó különbségtételt könnyen félre is lehet magyarázni. Mégis: Európának e térségében ezt kellene minden itt lakónak megértenie, vagy mindenkivel megértetni. A nemzeti tudat – így a magyarságtudat — ténylegesen a nyelvben fejeződik ki legsajátságosabban és legmélyebben. De ezt a tudatot nem csupán őrizni és ápolni szükséges, hanem egy emberarcú Európában tiszteletben tartani is. Az anyanyelv barikádjá így válik egyszerre több frontos küzdőtérre. Mert miközben valaki hagyományt őriz, miközben a nemzethez tartozás lelki kötelekeit igyekszik eltéphetetlen szálakkal erősíteni, a küzdőkben pedig a megőrzők szívós kitartását megszilárdítani, egyúttal a saját szuverenitására gondolván tudja és belátja, hogy ezt a követelést, e feltételeket neki is teljesítenie kell. Becsülni csak akkor lehetséges bárkit is, hogyha az, aki elvárja a megbecsülésnek ezt a szintjét, hasonlót és hasonlóan képes cselekedni.”

Mindkét napon nyújtott teljesítményeket a bíráló bizottságok nevében Deme László értékelte. A köszönet szavai után a következőket fogalmazta meg: emelkedett a verseny színvonala. A versenyzők értő és értető tolmácsolással voltak képesek mind választott szövegüket, mind pedig a kötelező szöveget bemutatni; a vártnál is jobban sikerült a kötelező szöveg gondolatait magukévá téve átadni a hallgatóságnak. Valamennyien lendületes olvasástechnikával oldották meg a feladatokat, hangképzési hiba alig fordult elő. Befejezésül az eredményhirdetés ünnepélyes pillanataiban az ünnepi szónok azt a kérdést tette fel: mit viszünk haza a mindennapokba ebből a lelkesedésből, igényes teljesítményből? Ugyanis — mint mondotta — kettős életet élünk, elég nagy még a szakadék a mindennapi nyelvhasználat és az ünnepi teljesítmények között. A kívánatos az lenne a továbblépés érdekében, ha ez az itt tapasztalt igényesség hatná át — a verseny hatására — közéleti megszólalásaink alkalmait is, azaz a közéleti stílust is: Guzmics Izidor leveléből idézve: fül vagyunk-e a másik ember számára, fül tudunk-e lenni a jövőben embertársaink, honfitársaink számára?!

A versenyzők között szlovákiai magyar tanulók is voltak, ám sajnálattal nélkülöztük a Kárpátaljáról, Erdélyből és a Bácskából meghívott fiatalokat és kísérő tanáraikat. Az anyanyelv határon túl is ható összetartó erejét igazolta az az örömteli tény is, hogy első alkalommal köszönthettünk körünkben csángó magyar diákokat Román Moldáviából: Lészpedről és Szabófalvából.

A legeredményesebben szereplő versenyzők, akik Kazinczy-érmeket kaptak, a következők:

Gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók: *Barnula Bettina* Kossuth Gimnázium (Budapest), *Bolvári Tímea* III. Béla Gimnázium (Baja), *Domán Ildikó* Tánicsics Gimnázium (Oroszáza), *Fellegi Katalin* Katona József Gimnázium (Kecskemét), *Horváth Andrea* Magyar Tannyelvű Gimnázium (Nagygyezy, Szlovákia), *Korda Noémi* Révai Miklós Gimnázium (Győr), *Németh Kristóf* Tánicsics Gimnázium (Budapest), *Nuncz Annamária* Avasi Gimnázium

um (Miskolc), *Papp Zsuzsanna* Táncsics Gimnázium (Orosháza), *Pocsai Krisztina* Bartók Zeneművészeti Szakközépiskola (Miskolc), *Sárosdy Eszter* Református Gimnázium (Budapest), *Simon Judit* Krúdy Gimnázium (Nyíregyháza), *Szűcs Judit* Kazinczy Ferenc Gimnázium (Győr), *Terray Boglárka* Művészeti Szakközépiskola (Pécs), *Tóth Krisztina* Révai Miklós Gimnázium (Győr), *Vándor Ilka* Zrínyi Miklós Gimnázium (Zalaegerszeg).

Szaktanácsadók: *Badácsi Attila* Jendrassik Szaktanácsadó (Veszprém), *Bakos Erika* Békés Glasz Szaktanácsadó (Budapest), *Barna Jenő* Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szaktanácsadó (Gyöngyös), *Bíró Erzsébet* Kereskedelmi Szaktanácsadó (Mezőtúr), *Csűrös Tímea* Radnai Gyors- és Gépipari Szakiskola (Budapest), *Dezso Béla* Vörösmarty Szaktanácsadó (Székesfehérvár), *Horváth Ferenc* Széchenyi Szaktanácsadó (Nagykanizsa), *Horváth Kálmán* 117. sz. Ipari Szaktanácsadó (Sátoraljaújhely), *Kirchner Katalin* Toldi Élelmiszeripari Szaktanácsadó (Nagykőrös), *Kocsis Boglárka* 119. sz. Ipari Szaktanácsadó (Sárospatak), *Magyar Rita* Ipari, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szaktanácsadó (Vásárosnamény), *Mészáros Edina* Radnai Gyors- és Gépipari Szakiskola (Budapest), *Soós Orsolya* Egészségügyi Szakiskola (Pécs), *Tőke László* Deák Szaktanácsadó (Budapest), *Vágocsi Tamás* Petz Egészségügyi Szakiskola (Győr).

Kazinczy-emlékéremmel és könyvjárandékkal tisztelték meg *Pleskó Ilonát*, az orosházi Táncsics Gimnázium tanárát és *Molnárné Vass Katalint*, a székesfehérvári Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szaktanácsadó tanárát tanítványaik eredményes felkészítéséért.

A szakmai programot pannonhalmi kirándulás és győri városnéző séta egészítette ki, továbbá színházlátogatás: A köszívű ember fiai című zenés színmű megtekintése.

*

Külön kell szólnunk arról az emlékülésről, amelyet Z. Szabó László emlékére rendeztek, aki tavaly nyáron hunyt el váratlanul, arról a győri Apáczai Csere- és Kazinczy-díjas magyartanárról, Győr város díszpolgáráról, aki kezdettől fogva fáradhatatlan szervezője volt ezeknek az országos seregszemléknek.

Arra a kérdésre, ki volt Z. Szabó László, kétféle választ adhatunk. Az egyiket életrajzi adatainak felsorolásával: 1927-ben született Somorján (Csallóköz), tanulmányait a dunaszerdahelyi állami gimnáziumban végezte, 1947-ben érettségizett a komáromi állami gimnáziumban. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar — történelem szakos középiskolai tanári oklevelet. 1951—58 között a tatabányai Eötvös József gimnázium tanára, 1958—59-ben a győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár munkatársa, 1959-től 1987-ig a győri Kazinczy Ferenc gimnázium tanára, majd megyei szakfelügyelője, szaktanácsadója. Számos irodalmi, művészeti, anyanyelvi és tudományos társaság, egyesület, bizottság vezetője, vezetőségi tagja, dramaturg. A másik választ iskolájának jelenlegi igazgatója fogalmazta meg talán legtalálóbban és legtömörebben: „Egyénisége egyszerre volt súlyos és légies.” ... A feladatok sokasága, a szolgálat kényszere szétfeszítette napjai huszonnégy óráját, mert minduntalan a „végezetlen” munka érzete, az Arany János-i, babitsi „soha meg nem elégedés” óriási súlyú példái ösztönözték.

Az emlékülésen „együtt voltunk vele”. „Itt van ő közöttünk” — mondta Korzenszky Richárd; a szülőföld üdvözlését hozta Kovács László Somorjáról; személyes emlékeket idézett Hercegi Károly; mozgalmak mozgékony mozgatója volt, jellemezte Deme László; a Kazinczy-versenyekben betöltött szerepét méltatta Wachá Imre; korunk új Vajthó Lászlójának nevezte Fodor András; Kazinczy emberi példáját követte, vallotta Kovács Dániel; sokrétű, gazdag együttműködésükről szólt Peredy László; a tanár kollégát méltatta Grábics Júlia; a tanítványi élményről számolt be, értékőrző tanárnak nevezve Osztovics Ágnes; útmutató se-

gítségét emlegette Virág Tiborné; a két évtizedes együttműködésre emlékezett tanítványi tisztelettel Ivánné Bordó Veronika; a nagy feleléseket elevenítette fel Molnár Márta; hangulatos óráiról szólt Ásványi Ilona, végül verssel adózott emlékének Pétercsák Maxim.

Az emlékezés csak a portré felvillantására vállalkozhatott, bár több mint három óráig tartott. Szeretett és tisztelt barátunk, kollégánk szerteágazó irodalmi, nyelv művelő, színházi és népművelői tevékenységének elemző értékelése, munkásságának felmérése a jövő feladata.

Graf Rezső

Nagy J. Béla helyesírási verseny

1993. december 4-én immár hetedik alkalommal rendezték meg a pedagógusképző egyetemek és főiskolák országos helyesírási versenyét. A házigazda ezúttal is az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke volt, amely a nehezedő gazdasági körülmények közepette is örömmel vállalta a szervezési feladatokat. Az anyagi feltételek megteremtéséért köszönet illeti a Művelődési és Köznevelési Minisztériumot, valamint az Anyanyelvápolók Szövetségét — az előbbit azért is, mert jóvoltából lehetővé vált a szomszédos országok magyar szakos tanárokat képző intézményeinek legjobbjait meghívni. Erre egyébként most harmadízben került sor, így a nyitrai, a pozsonyi és az újvidéki résztvevőkkel teljesebbé — bár nem teljessé — válhatott a verseny. Húszan érkeztek a megméretésre; intézménytípusonkénti megoszlásuk a következő: 6 egyetemi, 5 főiskolai és 9 tanítóképző főiskolai hallgató.

A feladatok megoldását ünnepélyes névadó előzte meg: a verseny Nagy J. Béla (1884 — 1967) nevét vette föl. Fábrián Pál egyetemi tanár, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának (és az itteni zsűrinek) az elnöke méltatta a jeles nyelv művelő munkásságát, különös tekintettel annak helyesírási vonatkozásaira. A Nyelvtudományi Bizottság tagjaként 1937-től Nagy J. Béla tiszte volt a helyesírás gondozása, az ő nevéhez fűződött a Tüzetes magyar helyesírási szótár elkészítése, melynek kinyomtatását a háború pusztítása akadályozta meg. Segítette az AkH. 10. kiadásának előkészítését: javaslatait mindig figyelembe kellett venni, mert nyelvtörténet és helyesírás-történet, a nyelvjárások és az irodalmi nyelv beható ismerete, illetőleg elmélyült gyakorlati tapasztalat egyaránt benne volt mondanivalójában. Fábrián Pál felhívta a figyelmet arra, hogy érdemes lenne Nagy J. Béla helyesírási nézeteit tüzetesen is tanulmányozni, és felfogását korának összefüggésében is megvizsgálni. Előadását a verseny névadójának szavaival zárta: „Valamint a nyelv művelés alkalmazott nyelvtudomány, a helyesírás is az. Egyikkel sem lehet okosan és hasznosan foglalkozni nyelvtudományi iskolázottság nélkül.”

Maga a verseny két részből állt (a lebonyolítás technikáját illetően l. Nyr. 1989: 69 — 73): először a tollbamondást írták le a jelöltek, majd a 8 gyakorlatból álló feladatsor következett. Mindkettő összeállítója T. Urbán Ilona, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tagja. A diktátum szövegéből néhány szóalak, kifejezés, amelyet többen elhibáztak: *gyakorlógimnázium* (vajon jól írja-e minden gyakorlógimnázium?), *legeslegutolsó* (kötőjellel tagolták), *részt vevő diákok*, *Geiger—Müller-számlálóső alakulat*, *Milánó, Oslo*. A *helyesírási szabályzat* kifejezést néhányan címnek vélték, s nagybetűvel kezdték (téves közép- és általános iskolai tapasztalataikra hagyatkozva). Sokan nem különböztették meg egyértelműen a kötőjelet a nagykötőjeltől. E két írásjelünkkel és a gondolatjellel kapcsolatos tájékozatlanság eléggé általános a felsőoktatási intézményekbe kerülő fiatalok körében.

A feladatlap gyakorlatai, zárójelben a nehéznek bizonyult példák: 1. magánhangzók időtartamának jelölése (*szolid*, *naiv*, *rubel*, *regös*); 2. mássalhangzók időtartamának jelölése (*loval* — 'biztat, bujtogat', *lobbot vet*, *silabizál*, *szótök*, *hegesztő*); 3. a j hang jelölése (*bojler*, *sulykol*); 4. szavak elválasztása (*Mah-ler*); 5. különírt elemekből földrajzi nevek szerkesztése, és az -i képzős származék leírása (*Krím félszigeti*, *Duna menti*, *Bükk hegységi*, *hárs-hegyi*); 6. h, ch végű szavak ellátása -val, -vel raggal (*mohhal*, *csehvel*); 7. féloldalnyi szöveg hiányzó írásjeleinek kitétele; 8. különírt elemekből szóösszetételek vagy szószervezetek kialakítása. Érdeemes áttekinteni a legutóbbi feladat tanulságos példáit (elől a legtöbbször eltévesztett alakulatok): *hideg vizes borogatás*, *parafa talpú cipő*, *papírvágó kés*, *autószerelő műhely*, *szervetlenségóra*, *szerveztőbizottság*, *név szerinti szavazás*, *nyereménykötvény-beváltás*, *német—dán határ*, *szennyvízleeresztő cső*, *öt hónaponként*, *gyolcs ágyterítő*. A legkönnyebbnek bizonyult feladatok, azaz amelyekben a legritkábban hibáztak a versenyzők: az írásjelek kitétele, a h/ch végű szavak toldalékolása, a j hang jelölése.

Érdekes következtetésekre jutunk a hibaelemzés segítségével. A kiejtésbeli ingadozás ellenére kevesen vétették el a magánhangzók időtartamának jelölését, az 1. feladat legrosszabbul sikerült szavát (*szolid*) csak a résztvevők 35%-a írta le helytelenül (a továbbiakban százalékosan jelzem a hibás szavak arányát). Sokkal nagyobb gondot okozott a mássalhangzók időtartama, s ehhez az is hozzájárulhatott, hogy talán hiányzik a fiatalok aktív szókinéséből az alábbi három példa: *loval* (70%), *lobbot vet* (45%), *silabizál* (30%). A földrajzi nevek közül a *Krím félszigeti* alakulat fölösleges kötőjele meglepően nagy arányú (70%). A szótagolási gyakorlatban a versenyzők fele nem boldogult *Mahler* névvel. Ahogy az lenni szokott, az egybe- és a különírás szabályainak alkalmazása sok buktatóval járt. Nem tudatosult kellően az AkH. 112. pontja, amely a melléknévi igenévi előtagú kapcsolatok és összetételek új szabálya: *papírvágó kés*, *autószerelő műhely* (40—40%), *szerveztőbizottság* (30%). 1984-ben változott a *hideg vizes borogatás* (65%). Sokan nem érezték *parafa* szavunk összetett voltát, ezért tévedtek a *parafa talpú cipő* (50%) írásában. Ezekkel szemben nem mondható rossznak a mozgószabály alkalmazása: *szervetlenségóra* (30%). (A ritka alakulatokat — mint ez jobban átgondolja az ember.)

Összességében örömmel állapította meg a zsűri, hogy a verseny igen eredményes volt. Bár az imént a hibákat ragadtam ki, mindent egybevetve jól sikerültek a megoldások: a nyertesek hibaszáma 6 és 10 közötti, de a 20. versenyzőé sem több 30-nál. A Nagy J. Béla helyesírási verseny végeredménye: 1. Kissimon Brigitta (ELTE); 2. Tóth Ildikó (Kőrösi Csoma Sándor Tanítóképző Főiskola); 3. Boncsér Bernadett (KLTE). Gratulálunk a győzteseknek és a felkészítő tanároknak!

Zimányi Árpád

Néhány rövid megjegyzés

Volt idő (nem is olyan régen), mikor már az tűnt csaknem természetesnek, hogy a Nyelvőr számai késve, megvékonyodva vagy éppen a kényszerű összevonások által megrövidülve láttak napvilágot. Az 1993. évi 4. szám azonban különleges jelentőségű a folyóirat történetében. Nemcsak amiatt, hogy a rendes, decemberi megjelenés helyett már november utolsó napjaiban hozzájuthattak az olvasók, hanem a duplára nőtt terjedelem (és egyéb egyedi sajátosságok) miatt is. E könyv méretű kötetben ugyanis az 1992. október 15—16-i nyelvművelő és 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia előadásai, hozzászólásai jelentek meg. Mind a konferenciák megszervezése, mind a gyors közzététel elismerést, dicséretet érdemel. Példa értékű az az önzetlen támogatás is, amelyről az Előszó így emlékezik meg: „Az előadások és hozzászólások szövegét egyik nagy adatfeldolgozó központunk számítógé-

pein rögzítették mágneslemezre; a Lektor helyesírás-ellenőrző program segítségével történt a szöveg korrigálása; a Fényszedő Központ Kft. szövegszerkesztőinek köszönhető a formába öntés; s végül a Kossuth Nyomdáé a 3000 példányban való kinyomtatás érdeme.” Köszönet a szerzők nevében minden segítő közreműködőnek!

A színvonalas konferenciák remélhetőleg illő tartalmi értékelésben részesülnek majd, és — ismét: remélhetőleg — szakmai utóéletük is lesz. — Sajnos a szoros megjelenési határidő miatt a szerzők nem kaphattak korrektúrát leadott anyagukról. Ez a körülmény nem befolyásolta lényegesen a közlés színvonalát. Engedtessek meg mégis, hogy e helyütt két értelemzavaró nyomdahibát korrigáljak előadásom szövegében. Az 517. lap 3. bekezdésének utolsó előtti sorában: „e régi nyomdatechnikára” helyett „a régi nyomdatechnikára”. Az 518. lapon a b) pont első bekezdésének végéről kimaradt egy sor. A teljes mondat a következő: „A szövegszerkesztő kínálata nagyszerű lehetőségek egyik hátulütője, hogy a kéziratok tipografálója nem tud ellenállni a sokféle betű varázsának, és az alsórendű címeket, szövegbe- li kiemeléseket is túl rikító félkövér vagy kövér, illetőleg magas pontértékű betűtípussal szedeti.”

Juhász Dezső

Megjelenik a Magyar ragozási szótár

A sokak által várt és már korábban írásban is igényelt, Elekfi László szerkesztésében megjelenő ragozási szótár kiadását és terjesztését a Nyelvtudományi Intézet felkérésére, közös kiadványként az AUKTOR Kiadó vállalta. A 600 oldalas, 1350 forintba kerülő kiadvány bevezető részében táblázatszerűen megtalálhatók az igének és a főnévnek mindazok a ragos alakjai, melyek közvetlenül a szótári tőtől függnek, de megvannak a melléknévre és a határozószókra jellemző sajátos toldalékok is. Az alaplantól eltérő, de bizonyos fajta szavakhoz szabályosan kapcsolódó toldalékok rendszerezett táblázatai és a rájuk utaló kódjelek szintén megvannak azokról, amelyek mintájára több különböző szót ragozunk. A kivételes egyedi eltérések a címszó mellett vannak jelölve. Maga a címszóanyag lényegében azonos a Magyar értelmező kéziszótár címszávaival. Ajánlatos tehát, hogy ezt a szótári kiegészítésnek szánt kiadványt minden iskola beszerezze, elsősorban azok, melyekben megvan a Kéziszótár.

A megrendelést (vagy akik a várható megjelenésről újabb értesítést kaptak, annak válaszszelvényét) a következő címre kérjük: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1250 Budapest. Pf. 19.

A nyelvtudomány műhelyéből

Klaudy Kinga: Fordításelmélet és pszicholingvisztika 75

Szó- és szólásmagyarázatok

Kiss Lajos: *Sárfenék* vagy *Scharfeneck*? 82

Wacha Imre: *Osao ~ csau* 85

Szemle

Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan (Ismerteti: *Máté Jakab*) 87

Hajdú Péter (szerk.): Zsirai Miklós Emlékkönyv (Ismerteti: *Zaicz Gábor*) 97

Petőfi S. János—Békési Imre: Szemiotikai szövegtan 2 3. (Ismerteti: *Tolesrai Nagy Gábor*) 102

Vértés Csaba (szerk.): A rendszerváltás szótára (Ismerteti: *Papp Ferenc*) 106

Sándor Klára: A Bolognai Rovásemlék (Ismerteti: *Kósa Ferenc*) 107

Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben (Ismerteti: *Kiss Jenő*) 110

Szende Tamás: Fonológiai alapalak és lazítási folyamatok (Ismerteti: *Kontra Miklós*) 113

A Nyelvőr hírei

Szende Aladár: Lőrincze Lajos napok minden évben Kecskeméten 117

Papp György: Matijavics Lajos emlékére 119

Balázs Géza: Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tevékenysége 1992– 1993-ban .. 120

Maróti István: Hírlevél az Anyanyelvápolók Szövetségétől 123

H. Varga Gyula: A III. finnugor írótalálkozó 124

Graf Rezső: Szép magyar beszéd verseny (Győr, 1993.) 127

Zimányi Árpád: Nagy J. Béla helyesírási verseny 130

Juhász Dezső: Néhány rövid megjegyzés 131

Balázs Géza: A Magyar Nyelvőr 117. (1993. évi) kötetének tartalomjegyzéke

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636. 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Balogh Lajos—Ördög Ferenc* szerkesztette: Veszprém megye földrajzi nevei. I. kötet: A tapolcai járás. 1982. 328 oldal. MNYTK 156. sz., 80,— Ft. — II. A Pápai járás. 1987. 389 oldal, 100, - Ft. MNYTK 171. sz. — III. Az Ajkai járás. 1991. 423 oldal, 200, Ft. IV. A Veszprémi járás (Megjelenik 1994-ben). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V. Piarista köz I. III.
- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalorszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor Kovalorszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I -II. kötet, 430. Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsicsky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemlei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet. 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet. 1988. Akadémiai Kiadó 1175 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó. 1167 oldal, 198, - Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, fűzve 23,— Ft, kötve 36, - Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280.— Ft